

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Факультет психології

ISSN 2520-6265 (print)

ISSN 2520-6273 (online)

УКРАЇНСЬКИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Виходить не менше 2 разів на рік

Заснований у 2016 році

№ 1 (3)

КИЇВ – 2017

УДК 159.9(477)(062.55)
ББК 88
У 45

Засновник Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
факультет психології

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія: КВ № 22255-12155Р від 28.07.2016 р.

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(Наказ № 374 Міністерства освіти і науки України від 13 березня 2017 р.)

Вид видання: збірник

Статус видання: вітчизняне

Мова видання: українська

Сфера розповсюдження: загальнодержавна

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології
(протокол № 9 від 26 квітня 2017 року)

Головний редактор – Данилюк І. В., д.психол.н., проф.;

Заступник головного редактора – Коваленко А. Б., д.психол.н., проф.;

Редакційна колегія: Васютинський В. О., д.психол.н., проф.;

Альфредас Лаурінавічус, д.філос., проф. (Вільнюс, Литва);

Москалець В. П., д.психол.н., проф.; Фурманов І. О., д.психол.н., проф.

(Мінськ, Білорусь); Швалб Ю. М., д.психол.н., проф.;

Ганс-Дітер Даммерінг, д.філос. (Магдебург, Німеччина);

Міхал Білевич, дійсний доктор психології (Варшава, Польща);

Траверсе Т. М., д.психол.н., доц.; Чуйко О. В., д.психол.н., доц.;

Дубровинський Г. Р., к.психол.н., доц.; Соснюк О. П., к.психол.н., доц.;

Козицька І. В., к.психол.н.; Рогаль Н. І., к.психол.н.; Романова Ю. В., к.психол.н.

Редакція залишає за собою право вносити корективи щодо обсягу статей.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, імен та інших даних несуть автори публікацій.

Український психологічний журнал: збірник наукових праць /

У 45 гол. ред. І.В.Данилюк : КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2017. – №1(3). – 214 с.

Наведено результати теоретичних, наукових, прикладних та науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології/ Для науковців, викладачів, аспірантів, соціальних працівників, практичних психологів, студентів.

Issue deals with the results of theoretical, scientific, empirical and scientific-experimental researches of the actual problems of psychology. Scientists, teachers, graduate students, social workers, psychologists-practitioners and students will be interested in it.

УДК 159.9(477)(062.55)

ББК 88

ISSN 2520-6265 (print)

ISSN 2520-6273 (online)

© КНУ імені Тараса Шевченка, 2016

Збірник надруковано за підтримки БО «Міжнародний благодійний фонд
«Розвиток наукової психології «ФРОНЕЗИС»

ЗМІСТ

Васютинський В. О.

ПОЗИЦІЇ МЕШКАНЦІВ СХОДУ І ЗАХОДУ УКРАЇНИ ЩОДО
ПОДІЙ НА ДОНБАСІ ЯК ОСНОВА МАЙБУТЬОГО
ЦІННІСНОГО ПОРОЗУМІННЯ 8

Гонтаренко Л. О., Парфьонов Г. А.

ВИКРИВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ВПЛИВ
НА ГРОМАДСЬКІ УЯВЛЕННЯ ПРО ВІЙНУ 17

Грищук Е. Ю.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ:
ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ 26

Danilyuk I. V., Kurapov A. O.

MAINTENANCE OF CULTURAL IDENTITY THROUGH
ETHNOCENTRISM 39

Коваленко А. Б., Безверха К. С.

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК МЕХАНІЗМ АДАПТАЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС СУСПІЛЬНОЇ КРИЗИ 48

Осьодло В. І., Зубовський Д. С.

ПОСТТРАВМАТИЧНЕ ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ УЧАСНИКІВ
БОЙОВИХ ДІЙ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ 63

Пахоль Б. Є.

СУБ'ЄКТИВНЕ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ: СУЧАСНІ
І КЛАСИЧНІ ПІДХОДИ, МОДЕЛІ ТА ЧИННИКИ 80

Піхало Я. І.

ВИКОРИСТАННЯ НОВИН З МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ЯК СПОСІБ
ПІДВИЩЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОСТІ СПРИЙМАННЯ
ІНФОРМАЦІЇ ПРО ВОЄННІ ДІЇ 105

Романова Ю. В., Настай Д. А.

СТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ МЕДИЧНИХ
ПРАЦІВНИКІВ ЯК ОСНОВА ПСИХОЛОГІЧНОГО
ЗАХИСТУ ВІД МАНІПУЛЯТИВНИХ ВПЛИВІВ 118

Romaniuk K. O.

PSYCHOSOCIAL FEATURES OF MANAGEMENT
VOLUNTEER TEAM 128

Титаренко Т. М.

КРИТЕРІЇ ВІДНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я
В УМОВАХ ДОВГОТРИВАЛОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ 140

Траверсе Т. М.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМІННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЗАДАЧ
РІЗНИХ ТИПІВ 151

Удовенко Ю. М.

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ
ДІТЯМ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ВТРАТИ ВНАСЛІДОК
ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ 165

Хачатурян Ю. Р.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ
АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ..... 177

Чуйко О. В.

ЗАРУБІЖНІ МОДЕЛІ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ
ДІТЕЙ, ТРАВМОВАНИХ ВІЙНОЮ..... 192

Щербатюк Б. А., Стахмич О. В.

ГІДНІСТЬ ЯК ОСОБИСТІСНА І СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ 204

ДО 100 РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МАРИСОВОЇ
ЛЮДМИЛИ ЙОСИПІВНИ 213

CONTENTS

Vasiutynskyi V. O.

EASTERN AND WESTERN UKRAINE RESIDENTS' POSITIONS ON THE EVENTS IN DONBAS AS A BASIS FOR FUTURE MUTUAL UNDERSTANDING ON VALUES 8

Gontarenko L. O., Parfenov G. A.

DISTORTION OF INFORMATION AS A MEAN OF MANIPULATING PUBLIC VIEWS ABOUT WAR 17

Hryshchuk E.Y.

THE INTERRELATION OF PLACE AND ETHNIC IDENTITIES 26

Danilyuk I. V., Kurapov A. O.

MAINTENANCE OF CULTURAL IDENTITY THROUGH ETHNOCENTRISM 39

Kovalenko A. B., Bezverkha K. S.

SOCIAL IDENTITY AS AN ADAPTATION MECHANISM OF PERSONALITY IN THE SOCIAL CRISIS 48

Osodlo V. I., Zubovskyy D. S.

POSTTRAUMATIC GROWTH OF COMBATANTS PERSONAITY: CURRENT STATE AND PERSPECTIVES 63

Pakhol B. E.

SUBJECTIVE AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING: A MODERN AND CLASSICAL APPROACHES, MODELS AND FACTORS 80

Pikhalo Ya. I.

USING NEWS FROM THE INTERNET AS THE HEALTHY WAY TO PERCEIVE INFORMATION ABOUT MILITARY ACTIONS..... 105

Romanova Iu. V., Nastay D. A.

PERSONALITY RESISTANCE OF FUTURE MEDICAL WORKERS
AS THE BASE OF PSYCHOLOGICAL DEFENCE AGAINST
MANIPULATIVE INFLUENCES 118

Romaniuk K. O.

PSYCHOSOCIAL FEATURES OF MANAGEMENT
VOLUNTEER TEAM 128

Tytarenko T. M.

CRITERIA FOR PSYCHOLOGICAL HEALTH RECOVERY UNDER
LONG-TERM TRAUMA 140

Traverse T. M.

FEATURES OF DIFFERENT TYPES POLITICAL TASKS
UNDERSTANDING..... 151

Udoenko Y. M.

ORGANIZATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT TO
CHILDREN WHO HAVE EXPERIENCED LOSSES DUE TO MILITARY
ACTIONS 165

Khachaturyan Y. R.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE SOCIAL ADAPTATION OF
FORCED MIGRANTS CHILDREN 177

Chuiko O. V.

FOREIGN MODELS OF PSYCHO-SOCIAL REHABILITATION OF
CHILDREN WITH WAR TRAUMA 192

Shcherbatiuk B. A., Stahmych O. V.

DIGNITY AS PERSONAL AND SOCIAL VALUE 204

DEVOTED TO 100 ANNIVERSARY
OF LIUDMYLA MARYSOVA`S BIRTHDAY 213

*Присвячується 50-річчю
від початку фахової підготовки психологів
у Київському національному університеті
імені Тараса Шевченка*

УДК 316.64

Васютинський В. О.,

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
E-mail: vasiutynskii.vadym@gmail.com

ПОЗИЦІЇ МЕШКАНЦІВ СХОДУ І ЗАХОДУ УКРАЇНИ ЩОДО ПОДІЙ НА ДОНБАСІ ЯК ОСНОВА МАЙБУТНЬОГО ЦІННІСНОГО ПОРОЗУМІННЯ

За результатами інтерв'ювання мешканців Маріуполя і Львова (по 50 осіб) із приводу воєнно-політичних подій на Донбасі виявлено шість основних позицій. Об'єднавчий характер мають прагнення миру, заклики до ефективних дій, негативна оцінка державної влади, український патріотизм (безапеляційний або компромісний). Найбільше роз'єднують взаємні звинувачення.

Ключові слова: ціннісне порозуміння, примирливо-поблажлива позиція, підбадьорливо-заохочувальна позиція, пасивно-виправдовувальна позиція, спонукально-звинувачувальна позиція, наполегливо-патріотична позиція, компромісно-проукраїнська позиція.

According to the results of interviewing the residents of Mariupol and Lviv (50 people in each city) on military and political events in Donbass, their 6 main positions were identified. A desire for peace, calls for effective actions, the negative evaluation of the state authorities, and Ukrainian patriotism (peremptory or compromise) are more consolidating. Mutual accusations are the most dissociating.

Key words: mutual understanding on values, reconciliatory and lenient position, encouraging and incentive position, passive exculpatory position, impellent and accusatory position, persistent patriotic position, compromise pro-Ukrainian position.

Постановка проблеми. Оцінка воєнних подій на Донбасі та їхнього соціально-психологічного змісту стала потужним чинником громадсько-політичного життя сучасної України. Ставлення до відповідних

явищ істотно характеризує ментальні та комунікативні позиції індивідуальних і колективних учасників суспільних процесів. Особливо напруженою є ціннісна сфера, навколо якої зосереджується більшість проблемних оцінок і запитів, суперечок і передбачень.

Сьогодні громадськість важко сприймає пропозиції про пошук порозуміння з приводу цінностей, які найбільше поділили суспільство. Таке ціннісне порозуміння відносно нечасто стає й предметом соціально-психологічного вивчення. У відповідному контексті увагу науковців звичайно привертають питання досягання компромісу та формування толерантного ставлення до відмінних думок і дій.

Наукове пояснення таких явищ в істотний спосіб ґрунтується на аналізі ціннісної сфери суспільства: має йтися про відмову від позитивістського приписування масовій свідомості базальних, суто диспозиційних цінностей і виявлення натомість цінностей, що їх колективний суб'єкт виробляє і застосовує в процесі повсякденної та водночас довготривалої життєдіяльності. Саме такий підхід на перспективу видається найбільш доцільним, якщо мати на увазі неминуче в майбутньому примирення більшості заангажованих у конфлікт громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фінські дослідники безпеки діяльності в сучасному мінливому кібер-світі зосереджують увагу на розвитку культури безпеки. Це вимагає обговорення відповідних проблем у суспільстві для підвищення ціннісного порозуміння. Люди приймають культуру і норми безпеки, якщо вони спираються на спільне розуміння цінностей [3]. Таким чином, ціннісне порозуміння постає як своєрідний бажаний взірць суспільного стану, культурно-нормативна гарантія загальної безпеки.

Аналогічний висновок пропонує Л. Албала-Бертран: базові причини сучасних конфліктів є не так економічними чи політичними, як культурними. Натомість опозицією ціннісного порозуміння є агресивна або насильницька поведінка [2]. Відтак намагання запобігти агресії й насильству повинно втілюватися в зусиллях, спрямованих на утвердження такого порозуміння.

У багатьох сучасних суспільствах важливим джерелом непорозумінь є конкуренція між цінностями типово «європейськими» і «азійськими». Тому не дивно, що про особливу роль ціннісного порозуміння у відносинах між Європою та Азією на порозі ХХІ ст. говорив у 1996 р. тодішній директор Міжнародного інституту досліджень Азії В. Стокгоф. Таке порозуміння він поставив в один ряд із культурним обміном, зміцненням наукових зв'язків, а також – більш прагматично – зі створенням науково-дослідних та інформаційних центрів [7]. Належить підкреслити, що апеляція до наукового контексту постає

як важливий, навіть визначальний засіб долання ціннісних проблем і протистоянь глобального, міжнародного рівня.

Прагнучи описати прогресивні цінності XXI ст., група авторів соціал-демократичного спрямування зазначає, що визначення цінностей відбувається в багатогранному контексті – національному і глобальному. Складність полягає в тому, що антропологічне розуміння цінностей поміщає їх у межі певних соціальних перспектив – спільної історії, політики, соціальних умов. У європейському контексті, про який пишуть ці автори, важко відтворити подібну структуру, де, як правило, така річ, як європейська ідентичність громадян Європейського Союзу залишається під питанням [6]. Годі й говорити, наскільки вагомо роль відіграють питання національної ідентичності в сучасній Україні, яка так драматично, через широкі соціальні конфлікти шукає своє місце в європейсько-євразійському ментальному просторі.

К.-М Лам аналізує перебіг масштабного громадського конфлікту, що мав місце в Гонконгу 2014 р. і призвів до загострення суперечностей між різними групами населення. Такий стан настроїв унеможлилював належні діалоги та виявив прогалини в розумінні цінностей. Організовані відтак обговорення було спрямовано на поглиблення розуміння громадянства. Попри всі труднощі результати роботи показали, що люди, як правило, не схвалюють насильства як засобу встановлення справедливості і цінують значення діалогу [4]. Схоже, що в більшості різних політико-ідеологічних груп у сучасній Україні переважає готовність відмовитися від насильства, але вони ще досить далекі від бажання налагодити повноцінні діалоги між носіями різних світоглядно-ціннісних систем.

Якщо мати на меті такі діалоги як доконечну перспективу нормалізації громадсько-політичного життя нашого суспільства, то слід звернути увагу на практичні параметри їхнього втілення. Поряд із загальнополітичним дискурсом співіснування (який, очевидно, буде визначальним), належатиме подбати про вироблення ефективних і прийнятних моделей створення умов для досягання ціннісного порозуміння на рівні численних міжлюдських взаємодій. За приклад такого підходу може правити положення фінської дослідниці М. Маттилі, яка підкреслює значення ціннісного порозуміння в повсякденній діяльності організацій. Вона розглядає його, зокрема, як знаряддя менеджменту: цінності має бути досягнуто крізь призму власної роботи, перш ніж вони почнуть реально функціонувати [5]. Цінності, тобто, треба буде досягнути, збагнути, зіставити.

У такому контексті ми визначили ціннісне порозуміння членів спільноти як процес взаємного виявлення, порівняння, усвідомлен-

ня, визнання цінностей, стан взаємного розуміння та прийняття їх як істотного і невідмінного факту співіснування, корекцію ставлень до них під час значущої взаємодії їхніх носіїв у процесі колективної адаптації до умов життєдіяльності [1].

Мета статті полягає в узагальненні результатів емпіричного дослідження уявлень респондентів на сході і заході України про можливість ціннісного порозуміння між представниками цих регіонів та з'ясуванні його соціально-психологічного змісту.

Виклад основного матеріалу. Проведене емпіричне дослідження складалося з двох частин. У серпні 2016 р. було опитано 50 мешканців м. Маріуполя Донецької обл. У статевій структурі вибіркової сукупності мав місце перекис у бік перевищення частки жінок (62%) порівняно із загальною структурою населення великих міст України. За віком респонденти розподілилися таким чином: від 18 до 29 років – 22%, від 30 до 49 – 34, 50 років і старші – 44%. У вересні аналогічне опитування проведено у Львові, де відтворено статево-вікову структуру маріупольської вибірки.

Як основний метод було застосовано напівстандартизоване інтерв'ю. Респондентам, зокрема, ставили три запитання. У першому їм пропонували сформулювати радіозвернення до мешканців окупованої частини Донбасу. У другому – таке саме звернення до мешканців Західної України. Третє запитання полягало у визначенні того, хто в кого і за що, на думку респондентів, мав би просити пробачення після закінчення війни на Донбасі.

Отримані відповіді проаналізовано за допомогою контент-аналізу. За його результатами у зверненнях респондентів до мешканців Донбасу та Західної України виділено по 20 змістових одиниць, у питанні про пробачення – 16. У просторі цих одиниць здійснено кластерний аналіз, завдяки чому було визначено спільне і відмінне в змісті оцінок воєнно-політичних подій на Донбасі мешканцями Маріуполя і Львова. Поряд із відмінностями, які роз'єднують, виявлено оцінки, що можуть становити основу евентуального ціннісного порозуміння: це відмінності об'єднавчі та подібності – суперечливі і несуперечливі [1].

Наступна обчислювальна процедура полягала в типологізації респондентів. Нас цікавила наявність в обох містах осіб, які мають схожі або різні погляди на оцінювані події. Ясна річ, що схожі погляди можуть бути основою легкого й швидкого порозуміння. Натомість різниці в поглядах потребують пильнішої уваги, аби можна було краще зрозуміти їхні психологічні причини та окреслити перспективи можливого ціннісного компромісу.

Із цією метою було виокремлено 24 ознаки, які фігурували в не менш як 10 відповідях, і на їхній основі проведено кластерний аналіз за методом Варда. У результаті всі респонденти поділилися на шість кластерів. У чотирьох із них кількість респондентів із Маріуполя і Львова була приблизно однаковою, відтак саме ці чотири групи ми трактуємо як носіїв тих ціннісних уявлень, які містять у собі об'єднаний потенціал. Ще в одному кластері переважали респонденти з Маріуполя та в одному – зі Львова. Ці дві групи представляли уявлення, які, очевидно, роз'єднують мешканців східних і західних регіонів країни.

Для уявлення відповідних змістів оцінки респондентів із кожного кластера було порівняно з оцінками, що їх дала решта респондентів – тих, які ввійшли не до цього кластера, а до п'яти інших.

У першому кластері об'єдналися 30 респондентів – 14 маріупольців і 16 львів'ян. Від більшості опитаних вони відрізнялися тим, що у зверненнях до мешканців Донбасу частіше висловлювали небажання що-небудь говорити ($p \leq 0,01$), співчуття (відмінності були значущими на рівні $p \leq 0,01$), побажання миру ($p \leq 0,05$). У зверненнях до мешканців Західної України найпомітнішою виявилася констатація, що на Західній Україні все гаразд ($p \leq 0,05$). У відповідях із приводу прохання про пробачення найчастіше лунала думка, що ніхто не повинен просити пробачення, що цього не потрібно ($p \leq 0,01$). Таку позицію можна назвати примирливо-поблажливою, яка віддзеркалює небажання загострювати конфлікт, прагнення уникати прямих звинувачень.

Третій кластер утворили вісім респондентів – по чотири з кожного міста. Щодо мешканців Донбасу найчастішими виявилися побажання триматися ($p \leq 0,01$) та заклики не втрачати надії на краще ($p \leq 0,01$). На адресу мешканців Західної України найпоказовішими виявилися вислови вдячності ($p \leq 0,05$). Такого типу ставлення мають підбадьорливо-заохочувальний зміст.

До п'ятого кластера ввійшли 17 осіб – дев'ять мешканців Маріуполя і вісім – Львова. Звертаючись до мешканців Донбасу, ці респонденти наголошували на тому, що «від них нічого не залежить» ($p \leq 0,01$), що «немає сенсу з ними говорити» ($p \leq 0,05$), виголошували заклики «живіть як хочете» ($p \leq 0,05$). У питанні про пробачення найчастіше згадували про українську владу – Президента, уряд, Верховну Раду, депутатів, які мають просити в народ, людей, матерів загиблих воїнів пробачення за війну ($p \leq 0,01$) і матеріальні нестатки ($p \leq 0,05$). Позицію цієї групи визначено як пасивно-виправдальну, у межах якої мешканцям Донбасу відмовляють у наявності власної політичної суб'єк-

тності та позбавляють політичної відповідальності, а головну провину покладають на офіційну владу.

Шостий кластер охопив 18 респондентів – по дев'ять із кожного міста. У цій групі мешканців Донбасу найчастіше звинувачували в тому, що вони «самі винні» ($p \leq 0,01$), констатували «вас обмануто» ($p \leq 0,01$), закликали бути українськими патріотами ($p \leq 0,05$) або діяти ($p \leq 0,05$). Натомість мешканцям Західної України пропонували бути толерантними ($p \leq 0,05$), шукати порозуміння ($p \leq 0,05$), констатували, що «ми різні» ($p \leq 0,05$). На думку цих респондентів, пробачення насамперед має просити Росія (російська влада, Путін, усі росіяни) в українців за воєнну агресію ($p \leq 0,01$). Такі оцінки можна окреслити як спонукально-звинувачувальні, коли по-різному висловлено звинувачення на адресу мешканців і Донбасу, і Західної України та пропозиції одним і другим діяти певним чином.

У кожному з двох наступних кластерів об'єдналися переважно респонденти з якогось одного міста.

Так, львів'яни кількісно переважали в другому кластері: серед 11 осіб було дев'ять львів'ян і два маріупольці. Ця здебільшого «львівська» група найактивніше закликала мешканців Донбасу бути українськими патріотами ($p \leq 0,01$). Звертаючись до своїх земляків із Західної України, респонденти закликали їх дбати про Україну ($p \leq 0,01$) та відзначали позитивну роль релігії ($p \leq 0,01$). Тут проявилася нібито типова для львів'ян наполегливо-патріотична позиція, яка, проте, не стала домінантною в масштабах усієї львівської вибірки.

У четвертому кластері, куди ввійшли 16 осіб, більше було респондентів із Маріуполя – 12, четверо – зі Львова. Вони найчастіше закликали мешканців Донбасу схаменутися, припинити війну ($p \leq 0,01$) або стверджували, що «немає сенсу з ними говорити» ($p \leq 0,05$). У зверненнях до мешканців Західної України найпомітнішими виявилися вислови поваги до них ($p \leq 0,01$), твердження «ми один народ» ($p \leq 0,01$), заклики шукати порозуміння ($p \leq 0,05$). Із приводу прохання про пробачення найчастіше пропонували Донбасу та його мешканцям просити пробачення в України й українців ($p \leq 0,05$). Такі ставлення визначено як компромісно-проукраїнські – у них наголошено на потребі припинити війну та досягти порозуміння на основі спільних проукраїнських цінностей.

Зміст описаних позицій найвиразніше стосується до чотирьох соціально-психологічних параметрів. Три з них є спільними для респондентів із Маріуполя та Львова. Перший параметр – це прагнення компромісу, порозуміння, примирення. Йому притаманна найбільш гуманістична спрямованість, пов'язана зі співчуттям і бажанням

миру. Другий параметр має мотивувальний характер – орієнтує адресатів звернень на активність певного типу. Ця активність може бути або більш практичною, або більш ментальною. Третій параметр відображає зосередження на проблемі вини за події, що відбуваються, та пошуку винуватців. Простежуються три позиції – імунітивна щодо мешканців Донбасу, екстрапунітивна щодо них же та екстрапунітивна щодо влади. Четвертий параметр увиразнює політико-ідеологічні питання. У його межах співіснують дві проукраїнські позиції: безапеляційно-патріотична позиція львів'ян і теж патріотична, але виразніше зорієнтована на міжособове та міжрегіональне порозуміння позиція маріупольців.

Вочевидь вимагає пояснення брак чітких політико-ідеологічних незгод між мешканцями обох міст. Насправді такі незгоди проявлялися у відповідях респондентів, але їхня питома вага виявилася не досить великою, аби істотно вплинути на загальну схему ціннісного порозуміння. (Більше уваги цьому питанню приділено в попередній публікації з приводу цього ж опитування, див. [1]).

Висновки. Проведене дослідження показало наявність досить вагомих соціально-психологічних підстав для пошуку і досягнення ціннісного порозуміння між мешканцями східних і західних регіонів як основи майбутнього громадянського миру в Україні. Найбільш об'єднаними є прагнення миру, бажання припинити конфлікт, сподівання на краще. Сприятливою є патріотична позиція східняків і західняків – попри певні відмінності в її формулюванні та спрямуванні. Корисними, але наразі менш ефективними видаються наміри й заклики діяти в потрібному напрямі. Чинником, сумнівним із погляду ефективності в актуальних умовах, але таким, що може об'єднати Схід і Захід, є активне незадоволення з державної влади. Безумовно шкодять єднанню взаємні звинувачення, без яких, проте, навряд чи вдасться обійтися в процесі взаємного з'ясування позицій.

Перспективи подальших досліджень полягають в обґрунтуванні та виробленні практичних соціально-психологічних засобів досягання ціннісного порозуміння в умовах долання істотних тривалих політико-ідеологічних незгод.

Список використаних джерел

1. Васютинський В. О. Перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу в оцінках подій на Донбасі / В. О. Васютинський // Український психологічний журнал. – 2016. – № 2. – С. 7–18.
2. Albala-Bertrand L. For a sociogenetic constructivist didactics of citizenship / L. Albala-Bertrand // Prospects. – 1996. – Vol. XXVI. – Iss. 4. – P. 705–746.

3. Kuusisto T. Cyber World as a Social System / T. Kuusisto, R. Kuusisto // *Cyber Security: Analytics, Technology and Automation, Intelligent Systems, Control and Automation: Science and Engineering* / M. Lehto and P. Neittaanmäki (eds.). – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 31–43.

4. Lam K.-M. Understanding Citizenship from Dialogues: The Umbrella Movement from the Liberal Studies Curriculum Perspectives in Hong Kong: A Research Dissertation / K.-M. Lam. – The University of Hong Kong, 2015.

5. Mattila M. Understandable and functional organizational values: true or false? / M. Mattila // *Social Responsibility Journal*. – 2008. – Vol. 4. – Iss. 4. – P. 527–537.

6. Stetter E. Progressive values for the 21st century / E. Stetter, K. Duffek, A. Skrzypek // *Progressive Values for the 21st century: Foundation for European Progressive Studies*. – 2011. – P. 6–11.

7. Stokhof W. Europe-Asia relationships on the threshold of the 21st century [Electronic resource] / W. Stokhof. – 1996. – Access mode: <http://ias.asia/iasn/iasn8/general/engelber.html>.

Reference transliterated

1. Vasjutyns'kyj V. O. Perspektyvy cinnisnogo porozuminnja ukrai'nciv Shodu i Zahodu v ocinkah podij na Donbasi / V. O. Vasjutyns'kyj // *Ukrai'ns'kyj psykologichnyj zhurnal*. – 2016. – № 2. – S. 7–18.

2. Albala-Bertrand L. For a sociogenetic constructivist didactics of citizenship / L. Albala-Bertrand // *Prospects*. – 1996. – Vol. XXVI. – Iss. 4. – P. 705–746.

3. Kuusisto T. Cyber World as a Social System / T. Kuusisto, R. Kuusisto // *Cyber Security: Analytics, Technology and Automation, Intelligent Systems, Control and Automation: Science and Engineering* / M. Lehto and P. Neittaanmäki (eds.). – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 31–43.

4. Lam K.-M. Understanding Citizenship from Dialogues: The Umbrella Movement from the Liberal Studies Curriculum Perspectives in Hong Kong: A Research Dissertation / K.-M. Lam. – The University of Hong Kong, 2015.

5. Mattila M. Understandable and functional organizational values: true or false? / M. Mattila // *Social Responsibility Journal*. – 2008. – Vol. 4. – Iss. 4. – P. 527–537.

6. Stetter E. Progressive values for the 21st century / E. Stetter, K. Duffek, A. Skrzypek // *Progressive Values for the 21st century: Foundation for European Progressive Studies*. – 2011. – P. 6–11.

7. Stokhof W. Europe-Asia relationships on the threshold of the 21st century [Electronic resource] / W. Stokhof. – 1996. – Access mode: <http://ias.asia/iasn/iasn8/general/engelber.html>.

Abstract

Vasiutynskyi V. O.,
Doctor of Psychological Sciences,
Professor

EASTERN AND WESTERN UKRAINE RESIDENTS' POSITIONS ON THE EVENTS IN DONBAS AS A BASIS FOR FUTURE MUTUAL UNDERSTANDING ON VALUES

The article focuses on the empirical study of Eastern and Western Ukraine residents' positions on the war in Donbass. Fifty respondents in both Mariupol and Lviv it was suggested to formulate broadcast appeal to the inhabitants of Western Ukraine and the occupied part of Donbass. They also had to determine who and why should apologize after the war.

According to the results of a content and cluster analyses, six main positions have been identified. Four of them were inherent to the representatives of both cities, and two corresponded to the opinions of Lviv and Mariupol residents.

A reconciliatory and lenient position indicated reluctance to escalate the conflict and desire to avoid direct accusations. An encouraging and incentive position embodied in the appeals not to lose hope for the better. Within a passive exculpatory position, Donbass residents deprived their political agentivity and responsibility. According to an impellent and accusatory position, the respondents expressed the accusations towards both Donbass and Western Ukraine residents and offered them to act in a certain way. A persistent patriotic position of Lviv residents, however, did not dominate in the Lviv sample. In return, the respondents from Mariupol demonstrated a compromise pro-Ukrainian position emphasizing a need to stop the war and reach a consensus based on shared values.

As a result, the most important social and psychological reasons to achieve mutual understanding on values in Ukraine are desire of peace, desire to stop the conflict, hope for the better, intentions to be active, and patriotism. Dissatisfaction with government is questionable in terms of effectiveness, but it can unite East and West. Recriminations affect unity; nevertheless, it is unlikely to achieve mutual understanding without them.

УДК 159.9:159.94

Гонтаренко Л. О.,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальних і
гуманітарних дисциплін, Національний
університет цивільного захисту України
E-mail: L_gontarenko@mail.ua

Парфьонов Г. А.,

молодший сержант, Національний
університет цивільного захисту України
E-mail: parfenuczu@mail.ru

ВИКРИВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ВПЛИВ НА ГРОМАДСЬКІ УЯВЛЕННЯ ПРО ВІЙНУ

Інформація може існувати самостійно. Особа та суспільство на її основі реагують на оточуючий світ, змінюючи свої уявлення про нього. Показано, як, впливаючи на психіку людини, інформація здатна бути не тільки формою спілкування, але й маніпулятором суспільства, зброєю нового тисячоліття. Вивчено викривлення інформації, що створює відображення дійсності в суспільній свідомості, в якій викривлені факти будуть часткою реальності.

Ключові слова: інформація, зміна поведінки, інформація як зброя, моделювання сприймання, інформаційно-психологічна війна, інформаційний тиск.

Information can exist independently. The person and society, on its basis respond to surrounding world changing their ideas about it. Investigational as influencing on the human psyche, information is able to be not only the form of communication but also a society manipulator, weapon of a new millennium. Curvature of information, that creates the reflection of reality in public consciousness, in that the distorted facts will be part of reality.

Key words: information, behavior change, Information as a weapon, perception modeling, information-psychological war, informative pressure

Постановка проблеми. Суспільні уявлення формуються на базі інформативних даних, отриманих з різних доступних джерел. Під час військових дій обмеження доступних джерел інформації та викривлене їх

сприймання призводить до можливості спрямованого формування свідомості. Інформація стає пропагандою або різновидом сучасної зброї.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Інформаційний вплив спрямовується на конкретні сфери психіки не тільки окремої людини та груп людей, а й суспільної свідомості в цілому [3, 4, 5]. Засоби маніпулювання суспільством, через масові комунікації включають достатньо широкий арсенал засобів впливу на підсвідомість з метою відтворення відповідних установок та закладення основ поведінки (С. А. Зелінський, А. М. Морозов, В. Г. Крисько, Г. Лебон та ін.).

В умовах загрози державна інформаційна політика використовує цілий арсенал сил, засобів та методів інформаційно-психологічної війни (В. В. Кириченко, К. Х. Каландаров, З. В. Партико) в політичних цілях. Війна стає інструментом політичного тиску та засобом досягнення політичної мети.

Інформаційний вплив може як послабити, так і підсилити психологічну згуртованість колективу, особливо військового. Він виступає джерелом створення загальної впевненості та активності. Або, навпаки, сприймання дійсності передбачає не тільки перегляд системи цінностей та, як наслідок, розрив з колективом, але і ускладнює будь-який подальший вибір, роблячи звичайний шлях неприйнятним.

Зміна цілісності інформації відбувається з метою переорієнтації у сприйманні подій та фактів. Емоції використовуються при цьому як чинник закріплення інформації в пам'яті, або як для послаблення чи посилення сприймання. При сприйманні інформації особистістю та суспільством можливі зміни настроїв, за яких кризова ситуація стає закріплювачем інформації без її аналізу та фільтрації.

Отже, метою статті є аналіз впливу інформації на суспільні уявлення про війну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інформація (відносно людини), відірвавшись від об'єкта відображення, може самостійно брати участь в психічних процесах, трансформуватися в уявлення, знання, вміння, навички. Таким чином, на основі отриманої інформації система реагує на навколишній світ, змінюючи цілісність (В. Л. Макаров, В. О. Моляко, В. О. Ядов та ін.). Змінюється її актуальність та несуперечливість, захищеність від руйнування та несанкціонованих змін. Викривлення інформації дозволяє створювати певне відображення дійсності в суспільній свідомості, в якій викривлені факти стануть частиною реальності.

В ЗМІ зазвичай маніпулюють з часом і місцем подачі інформації [7], що безпосередньо впливає на її оцінку та засвоєння. Перенавантаження інформацією призведе до відмови від неї.

Перехід до якісно нової програми сприймання дійсності передбачає не тільки перегляд системи цінностей та, як наслідок, розрив з колективом, але і ускладнює будь-який подальший вибір, роблячи звичний шлях неприйнятним.

Вплив негативної інформації на психіку людей обумовлено наступними об'єктивно існуючими соціально-психологічними явищами та процесами. (зараженням, наслідуванням, навіювання, ідентифікацією та конформізмом) [3]. Інформаційний вплив може використовуватися як посилення або послаблення психологічної згуртованості особливо військового колективу, а також для створення загальної впевненості та активності або навпаки під час маневрів та ін.

У військових підрозділах спонукальна інформація покликана стимулювати будь-яку дію, а саме активізувати її в зазначеному напрямку та забороняти будь-які інші дії, що можуть призвести до дестабілізації автономних форм поведінки або діяльності.

Залежно від поставленої мети, масштабів дій, характеру та змісту завдань що вирішуються, залучених сил і засобів об'єктами інформаційного впливу можуть бути як конкретні особи, так і певні соціальні групи [2]. (військовослужбовці, робітники, підприємці, молодь, домогосподарки та ін.). В умовах порушення функціонування системи державного управління, створюється обстановка суспільно-політичної та соціально-економічної нестабільності в країні, конкретному регіоні чи серед всього населення.

У стані психічного зараження маси людей здійснюють позитивні та негативні вчинки. Зараження використовуються керівником як засіб компенсації недостатнього психологічного згуртування колективу, а також для загальної впевненості та активності перед або під час навчання, маневрів, стрільб та ін.

Психічне наслідування - це усвідомлене психологічне повторення, наслідування прикладу, обстановки в процесі спілкування, взаємодії та взаємостосунків воїнів.

Вплив на поведінку та психіку, обходячи критичне мислення людини, здійснюється з допомогою мови, зовнішнього вираження емоцій, почуттів, станів [7]. Сила впливу збільшується в урочистій обстановці під впливом значущості інформації, авторитету оратора та ін. Протиріччя навіюваних установок поглядам воїнів, недовіра до них створюють складну психологічну ситуацію, що впливає на психічний стан військових колективів.

Причому, впливаючи на осіб з низьким інтелектом, необхідно поєднувати поширення інформації з сильними негативними емоціями (переважно емоціями страху), а при поширенні інформації серед осіб,

які мають високий рівень навіюваності, а також для осіб з розвинутим інтелектом, слід використовувати сильні позитивні емоції.

До арсенал засобів, що використовуються при цьому, входять як прості прийоми – наприклад, брехня, повтор, спеціальне структурування інформації [2], її дозування та колажування, так і складні – у вигляді побудови міфів, паралельних моделей світу, а також безпосередні підривні інформаційні акції. При визначенні інформаційної війни необхідні уточнення, вірні в тому відношенні, що навіть проста брехня не повинна бути занадто відвертою. Вона повинна бути завуальована будь-яким демагогічним прийомом, коли, наприклад, варварські бомбардування іменуються гуманітарними, коли використовуються явно некоректні логічні схеми: наприклад, частина видається за ціле; те, що справедливо лише для певної частини, розглядається як загальна властивість або мета всього об'єкта; один бік або характеристика явища ототожнюється з самим явищем в цілому; тимчасовий та епізодичний прояв феномену видається за саму його суть; інформація про факт підмінюється його тенденційним тлумаченням, а сам факт висмикується з часу та контексту. При цьому одна брехня повинна безперервно змінюватися новою, складаючи нагромадження інформації, в якому попередня забувається до того, як зможе бути осмислена і викрита. Повтор інформації забезпечує можливість її підпорогового (що відбувається у підсвідомості) підсумовування, коли багаторазово повторена брехня стає очевидною істиною.

Сьогодні виявляє неймовірно інформаційні викидання, що сприймаються оточенням. Це може бути спеціально підготовлена дезінформація, розрахована як на емоційний вплив, так і на відволікання суспільної енергії та засобів у завідомо неправдивих напрямках. Спеціально організуються витоки інформації, спрямовані на провокацію чи розвідку суспільних настроїв. Це може бути відволікання, що приглушує або розряджає накопичене невдоволення певною ситуацією чи дезорганізацією, коли діяльності надається хибний вектор. Можуть бути і складно організовані системи структурованих міфів, спеціальних конструкцій, блефів, що будуються з урахуванням знань із психології та спрямовані на здійснення впливу з урахуванням особистісних якостей особистості, надій, побоювань тощо.

В цілому блеф можна визначити як системну дезінформацію, що має певну розвивальну інтригу, навколо якої майстерно нарощується корпус фактів, брехні, організований витік інформації тощо. Метою його є здійснення впливу на процес прийняття людиною рішень, на сам хід її міркувань, зміст зроблених нею висновків. Хоча людина робить висновки сама, вже у вихідних посиланнях міститься вбудова-

на в них дезінформація. Подібного типу інформація, що вкидається в суспільну свідомість, залежно від її серйозності і рівня значущості, до якого вона апелює, може викликати не тільки просте занепокоєння в суспільстві, але і дезорганізацію в роботі цілих суспільних груп і структур. Будучи спрямована на певну мету, вона здатна визвати зміну шляхів розвитку цілих країн та об'єднань.

Особливе місце займають безпосередні підривні акції, що проводяться як спеціальні дії, або ж як дії, що засновані на побудові помилкових моделей. Наприклад, можлива дискредитація найбільш перспективних напрямів у наукових дослідженнях та розвитку технологій, доведення до абсурду окремих починань та одночасне заохочення тупикових гілок розвитку, наполегливе проштовхування сумнівних проектів та ініціатив; компрометація найбільш перспективних людей у керівництві та їх усунення за допомогою вкидання сфабрикованого компромату з одночасним проштовхуванням на керівні посади з наступною підтримкою некомпетентних осіб; створення та підтримка в суспільстві напруження та протиріччя шляхом штучного зіткнення інтересів [1, с. 325]; використання різних типів неоднорідності суспільства для загострення соціальних відносин.

Під час військового конфлікту об'єктивна інформація навмисно або ненавмисно «фальсифікується» – змінюється та підроблюється, що породжує викривлену ідею.

Під виглядом системної об'єктивної інформації може функціонувати її аналог – «інформація що дезорієнтує», що невірно визначає положення суспільства в історичному процесі: економічному стані, відносинах з іншими народами, державами та ін. [4, 241]. Вона може породжувати надцінні викривлені ідеї, об'єктивно не заслуговуючи такої уваги, яку суб'єктивно викликають.

Організованість інформації сприяє упорядкуванню моральних принципів, економічних потреб, поведінки в дещо ціле та гармонійне. Може відбуватися заміна організованої інформації, на ту, що «деморалізує» шляхом трансформації моральних цінностей та провокує «стрибок викривлених ідей», що впливають з порушення послідовності умовиводів, хаотичності та незавершеності думок, непослідовності поведінки.

Коротка, переконлива та доказова інформація в засобах масової комунікації перетворюється на появу та обговорення всебічних точок зору від найпримітивніших до найфантастичніших. Велика кількість ЗМІ з'ясовує елементарні речі, перетворюючи відоме на невідоме, зрозуміле на незрозуміле тощо [1, 5]. Причому домінують найбільш примітивні, містичні та нелогічні пояснення.

У результаті дії таких інформаційних процесів розвивається так звана масова «незв'язність політичного мислення», за якого можливе вірне сприймання подробиць, але з втратою здатності до логічних висновків. Уявлення, поняття, думки втрачають зв'язок з дійсністю, інформаційна тканина розпадається на змістовні фрагменти, з яких формується нова деформована картина світу [7, с. 211].

Дезорганізуюча політична інформація розвалює систему адміністративного управління, руйнує суспільний порядок і призводить до розвалу господарської та фінансової діяльності. Хоча у виступах вона набуває зовнішньо правильних та привабливих форм.

Навіть введення нових понять, абревіатур зможуть поступово закріплювати нав'язані політичні шаблони, помістити їх у свідомість співвітчизників. З часом вони можуть бути розвинені у нові незрозумілі конструкти інформаційного впливу.

Викривлена інформація руйнує культурні досягнення народу, піддає некоректній критиці та висміюванню традиційні способи життя, культурних героїв нації. Злам культурної самосвідомості означає кінець ідейного спротиву. Змінюється тип і стиль управління, відбувається підміна національних інтересів і цілей державного розвитку. Метою організаційно-інформаційної агресії є якісні зміни традиційного культурного та духовного життя, порушення національних ідеалів і цінностей, демонтаж історичної пам'яті.

З допомогою організації «віддтіку мізків», наноситься величезний збиток країні, коли науково-культурна втрата значного числа спеціалістів поєднується з втратою економічною (витрачених засобів на їх підготовку). Повний успіх у виконанні всіх поставлених завдань досягається у випадку, якщо вдається забезпечити себе допомогою правлячої еліти супротивника, що досягається комбінацією найрізноманітніших засобів і доповнюється створенням груп, що є «агентами впливу».

Інформація стає дійсною, а не інформаційним шумом, тільки якщо вона сприйнята і так або інакше усвідомлена (зрозуміла, проінтерпретована). Отже, інформація повинна бути подана так, щоб привернути увагу, зацікавити [5]. В свою чергу, розвивається і сама наука про інформацію, розробляються психотехнологічні основи її моделювання, досліджуються ноотехнологічні особливості людського інтелекту, вивчається соматотехнологія інформаційного впливу (особливості використання різних сигналів, кольору, звуків як значущої інформації). При цьому будь-яка інформаційна війна залишається війною програм, які розуміються не тільки у вузькоспеціальному змісті, але і в широкому, загальнокультурному.

Висновки. Розповсюдження викривленої інформації породжує феномен «розірваності мислення», що з точки зору психології є ознакою патології мислення. У цьому випадку поняття і уявлення відповідають одне одному на основі випадкових або формальних ознак.

Впливаючи на психіку людини, інформація здатна бути не тільки формою спілкування, але й маніпулятором суспільства, зброєю нового тисячоліття. Дезінтегруюча інформація роз'єднує цілісне суспільство на конкуруючі частини. Під впливом такої інформації люди виявляють невіршені протиріччя у стосунках зі своїми недавніми соратниками, колегами, навіть родичами. Останнім наслідком результатів впливу цього виду інформації може виступити факт масових безпорядків та громадянська війна.

Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні впливу викривленої інформації на сприймання змісту інформаційної та комунікативної політики держави.

Список використаних джерел

1. Брайант Дж. Основы воздействия СМИ / Дж. Брайант, С. Томпсон. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2004. – 432 с.

2. Гонтаренко Л.О. Інформація як впливовий чинник на населення / Л. О. Гонтаренко, Г. А. Парфонов // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони порядку» (м. Харків, 25 листопада 2016 року). – Х. : Національна академія НГУ, 2016. – С. 76–79.

3. Манойло А. В. Информационно-психологическая война: факторы, определяющие формат современного вооруженного конфликта / А. В. Манойло // Материалы V Международной научно-практической конференции «Информационные технологии и безопасность». – Киев, 2005. – Вып. № 8. – С. 73–80.

4. Почепцов Г. Г. Информационные войны. Новый инструментарий политики / Г. Г. Почепцов. – М. : Алгоритм, 2015. – 256 с.

5. Руднев А. В. Влияние информации на человека и общество / А. В. Руднев // Вестник Волгоградского государственного университета, 2008. – Серия 7: Философия. Социология и социальные технологии. – № 2. – С. 189–190.

6. Соснюк О. П. Психологічні технології протидії використанню маніпуляційних технік / О. П. Соснюк // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2008. – Том 10. – Вип. 6, Ч. 2. – С. 241–244.

7. Chomsky N. Making The Future. Occupations, Interventions, Empire and Resistance / N. Chomsky. – San Francisco, California : City Lights Bookstore, 2012. – 316 с.

References transliterated

1. Brajant Dzh. Osnovy vozdejstvija SMI / Dzh. Brajant, S. Tompson. – M. : Izdatel'skij dom «Vil'jams», 2004. – 432 s.

2. Gontarenko L.O. Informacija jak vplyvovuj chynnyk na naselennja / L. O. Gontarenko, G. A. Parfonov // Materialy vseukrai'ns'koi' naukovo-praktychnoi' konferencii' «Suchasnyj stan psihologichnogo zabezpečennja profesijnoi' dijal'nosti syl ohorony porjadku» (m. Harkiv, 25 lystopada 2016 roku). – H. : Nacional'na akademija NGU, 2016. – S.76–79.

3. Manojlo A. V. Informacionno-psihologicheskaja vojna: faktory, opredelajushhie format sovremennogo vooruzhennogo konflikta / A. V. Manojlo // Materialy V Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi konferencii' «Informacionnye tehnologii i bezopasnost'». – Kiev, 2005. – Vyp. № 8. – S. 73–80.

4. Pohepcov G. G. Informacionnye vojny. Novyj instrumentarij politiki / G. G. Pohepcov. – M. : Algoritm, 2015. – 256 s.

5. Rudnev A. V. Vlijanie informacii na cheloveka i obshhestvo / A. V. Rudnev // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta, 2008. – Serija 7: Filosofija. Sociologija i social'nye tehnologii. – № 2. – S. 189–190.

6. Sosniuk O. P. Psihologichni tehnologii' protydii' vykorystannju manipulacijnyh tehnik / O. P. Sosniuk // Aktual'ni problemy psihologii' : Zbirnyk naukovyh prac' instytutu psihologii' im. G. S. Kostjuka APN Ukraïny. – Kyi'v, 2008. – Tom 10. – Vyp. 6, Ch. 2. – S. 241–244.

7. Chomsky N. Making The Future. Occupations, Interventions, Empire and Resistance / N. Chomsky. – San Francisco, California : City Lights Bookstore, 2012. – 316 c.

Abstract

Gontarenko L. O.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences),
associate professor

Parfenov G. A.,
cadet

DISTORTION OF INFORMATION AS A MEAN OF MANIPULATING PUBLIC VIEWS ABOUT WAR

Information can exist independently. The person and society, on its basis respond to surrounding world changing their ideas about it. Influencing on the human psyche, information is able to be not only the form of communication but also a society manipulator, weapon of a new millennium, new generation and hybrid war. Information orients the individual in the content space, creates the capacity for adequate perception of normative notions of good and evil. It gives an understanding of its roots, culture and traditions. Distortion of information creates a reflection of reality in the public awareness; therefore, distorted facts would

be a part of such reality. The time and the place of presentation, directly affect the assessment and assimilation of information. A new perception of reality implies a break with a team and complicates the choice of acting in prospect making the usual way unacceptable.

Mass Media manipulate with the time and the place of presenting information that directly affect the assessment and assimilation of information, clarify the basic things, making known to the unknown. In such case, most primitive, mystical and illogical explanations dominate.

If one destroys the information flows, information becomes a weapon that destroys meaningful ties, raises perception, representation and undermines national self-determination, ethnic roots and cultural values. Crisis fixes information without analysing and filtering it. The war becomes a tool of political pressure and a means of achieving political goals.

Information impact can weaken or strengthen the psychological unity of the military staff. In military units, excitatory information to stimulate and intensify the effect. Contradictions in soldiers' views make it difficult to affect the mental state of military units. Information used as a direct blasting action, creates tension with various types of heterogeneity of society to reinforce social relations. Informative pressure is continuously and permanently destroy the foundations of traditional values that bring humans to the people and nation. It is necessary to determine the content of the information and communication policy of the state.

УДК 159.923.2

Грищук Е. Ю.,
кандидат психологічних наук,
асистент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: elisiliko@gmail.com

ТЕРИТОРІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми територіальної та етнічної ідентичності особистості. Розглядаються поняття, специфіка та види територіальної та етнічної ідентичності; аналізуються основні підходи до розгляду їх взаємозв'язку.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, етнічна ідентичність, територіальна ідентичність.

The article is dedicated to analysis theoretical aspects of place and ethnical identities' studies. Furthermore, this article will discuss a theoretical analysis of the characteristics and specifics of the reciprocal relationship between place and ethnic identities.

Key words: identity, social identity, ethnic identity, place identity.

Постановка проблеми. Питання самовизначення, самоідентифікації, пошуку причетності до інших було і залишається одним з найважливіших аспектів існування людини, адже виступає основою та чинником регуляції соціальної взаємодії. Характер суспільних відносин, які домінують сьогодні в українському соціумі, наявні культурні зв'язки, стають джерелами формування знання людини про саму себе, що є основою її соціальної ідентичності.

Для людини завжди характерне прагнення зберегти соціальну ідентичність, причому, позитивну, і, тим самим, забезпечити відповідність, гармонію образу соціального Я. В умовах соціальних перетворень і нестабільності суспільства виникає криза ідентичності. Її можна визначити як особливу ситуацію масової свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначала себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі і цінність. З огляду на це, дослідження різних форм ідентичності є важливим аспектом розуміння і прогнозування сучасних соціальних процесів.

Виділення невіршених раніше частин проблеми. Значущість проблеми ставлення до себе, до місця свого проживання загострюється у зв'язку з активізацією територіальної та соціальної мобільності населення. Міра цілісності соціальної ідентичності, її інтегрованості, або ж, навпаки, суперечливості і внутрішньої конфліктності є важливим чинником формування позитивного самоствавлення або ж розвитку дезадаптивних тенденцій.

Знання про зміст і шляхи розвитку територіальної й етнічної ідентичності в структурі соціальної ідентичності особистості можуть виступати важливим аспектом для розуміння соціальної поведінки людини в цілому. Однак комплексних психологічних досліджень цього взаємозв'язку, що охоплюють і змістовний, і динамічний аспекти та визначають специфіку прояву й зв'язку цих видів ідентичності в якості регуляторів соціальної поведінки, на сьогоднішній день не проводилося. Складність у вивченні взаємозв'язку етнічної та територіальної ідентичності зумовлена також діалектичним характером ідентичності, що відображається в розмаїтті зв'язків між її сталістю і мінливістю. Ми повинні враховувати, що ці види ідентичностей можуть змінювати свою конфігурацію в умовах зміни соціального оточення. Зокрема, як зазначає І. Губеладзе, у ситуації конфлікту між ідентичністю та соціальною ситуацією особистість може обирати одну з двох захисних стратегій: перша передбачає розрив зв'язків, відокремлення особистості від групи фізично (міграція) або психологічно (ідентифікація з більш значущою спільнотою), а друга – це поновлення позитивного визначення власної групи [4]. У такому контексті ідентичність може бути розглянута як результат вибору особистістю власної життєвої моделі для реалізації в соціальній взаємодії.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз проблеми взаємозв'язку територіальної та етнічної ідентичностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вивченні соціальної ідентичності найбільш значущими є такі напрямки, як психоаналіз (З. Фрейд, Е. Еріксон, Дж. Марсія), символічний інтеракціонізм (Ч. Кулі, Дж. Мід) та когнітивна психологія, зокрема, теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела і соціальної категоризації Дж. Тернера.

Аналіз наукової психологічної літератури показав, що проблемі етнічної ідентичності у фаховій літературі приділялася значна увага (М. Барретт, М. Беннет, О. В. Бичко, Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, О. М. Васильченко, В. О. Васютинський, П. І. Гнатенко, І. В. Данилюк, Е. Еріксон, І. С. Кон, Дж. Марсія, В. М. Павленко, М. І. Пірен, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, Дж. Фінні, В. Ю. Хотинець, К. В. Коростеліна, М. О. Шульга та ін.). В Україні в соціально-психологічному

аспекті проблема етнічної ідентичності вивчалась у працях О. В. Бичка, М. Й. Боришевського, О. М. Васильченко, В. О. Васютинського, П. І. Гнатенка і В. М. Павленко, А. С. Голоти, І. В. Данилюка, О. І. Жорнової, К. В. Коростеліної, М. О. Шульги та ін.

Територіальна ідентичність ставала об'єктом дослідження таких науковців, як Н. А. Голубева, І. Г. Губеладзе, Н. Л. Іванова, Ю. Качанов, М. М. Кончаловська, М. Лаллі, М. Левицька, Л. П. Нагорна, Т. Панченко, Г. Прошанські, Л. Сагітова, І. С. Самошкіна, М. Черноушек, Н. Шматко, В. Г. Щербата та ін.

Зокрема, Н. Іванова у структурі базових ідентичностей виокремлює кілька основних сфер, серед яких навчально-професійна, сімейна, етнічна, статеворольова, місцева (локальна), релігійна, громадянство, дружба і самооцінка [6]. Гендерна, етнічна, міська, професійна, вікова ідентичності розглядаються А. Міклаєвою та П. Рум'янцевою в якості компонентів соціальної; вони підкреслюють їхню домінуючу позицію в структурі соціальної ідентичності [8].

Виклад основного матеріалу. У соціально-психологічній літературі показано, що особливу роль у формуванні ідентичності відіграє соціальний простір, адже саме він є найважливішим джерелом знань людини про саму себе.

Середовище, де поєднуються психологічний і соціальний простори особи, характеризує у своїй праці Т. Титаренко. Авторка розглядає соціальний простір як впорядкованість і взаємодію соціальних зв'язків і процесів, суспільних відносин, їхню насиченість і щільність. Водночас, у психологічному, або особистісному, просторі людина намагається не бути самотньою, знайти і зберегти односторонніх, людей із близькими поглядами, подібними цінностями, орієнтаціями, очікуваннями. Таким чином, психологічний простір постає всередині соціального, видозмінюючи його характеристики [16, с. 64].

Загалом, проблема етнічної та територіальної ідентичності в рамках вітчизняної (як і зарубіжної) психології переважно розглядається в контексті більш широкої проблеми соціалізації індивіда, при цьому обидві кваліфікуються як аспекти соціальної ідентичності.

Більшість учених дотримується думки, що соціальна ідентичність є частиною «Я-концепції». За Г. Теджфелом, соціальна ідентичність – це та частина «Я-концепції» індивіда, яка виникає із усвідомлення свого членства в соціальній групі (або групах) разом з ціннісним та емоційним значенням, що надається цьому членству [28].

Незалежно від теоретичного напрямку досліджень соціальної ідентичності (психоаналітичного, біхевіористського, когнітивістського, діяльнісного) в усіх цих концепціях присутня ідея про те, що одночас-

не співіснування ідентичностей з різними групами веде до організації їх в певну ієрархічну систему [1].

Таким чином, будучи різновидами соціальної ідентичності, важливим аспектом аналізу цієї проблематики є з'ясування питання про співвідношення етнічної, територіальної та інших видів ідентичності в такій системі. Так, С. Страйкер вважає, що в побудові ієрархічної системи соціальних ідентичностей провідним є принцип актуальності, згідно з яким субідентичності організовані на основі пріоритетності в можливості реалізації [27].

У свою чергу С. Розенберг наполягає, що певне місце в загальній системі соціальних ідентичностей кожна субідентичність займає згідно з її значущістю для особистості [26].

С. Московічі запропонував гіпотезу про організацію свідомості індивіда за типом ідентифікаційної матриці, основу якої складають належності або ідентичності: загальнолюдська, статева, релігійна, етнічна, професійна. Провідна ідентичність організує свою ієрархію та свій порядок, визначає параметри порівняння своєї групи з іншими [9].

М. О. Шульга, розглядаючи ідентичність як переживання, усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти, аналізує співвідношення ідентитетів, яке, на його думку, є складною проблемою. Варіанти їх співвідношення можуть коливатись від взаємодоповнення через індиферентність до протистояння. М. О. Шульга наголошує на тому, що етнічний ідентитет має ієрархічний характер та проявляється як багаторівнева етнічна самоідентифікація [18, с. 108].

В. Тішков вбачає відмінності етнічної ідентичності від інших форм соціальної ідентичності насамперед у «вірі чи уявленні про спільну культуру, [17, с. 12].

У контексті соціальної ідентичності етнічна ідентичність розглядалась К. В. Коростеліною. Результати її досліджень дозволяють говорити про те, що національна, регіональна та етнічна ідентичності мають різне значення для представників різних етнічних груп і знаходять своє відображення в структурі конструктів свідомості, зв'язаних із кожною з цих ідентичностей. Дослідниця також вважає, що величезний вплив на формування ідентичності спричиняє належність етносів до різних полюсів культурних розмірностей, зокрема, колективістська культура значно більшою мірою, ніж індивідуалістська, сприяє розвитку групової ідентичності у членів суспільства [7].

Як зазначає В. О. Васютинський, зміст ідентичності особи може відігравати вирішальну роль у виборі нею індивідуалістичних чи колективістських постав і способу життя. Найпереконливішим для автора видається позитивний зв'язок між глибинною внутрішньою ідентич-

ністю та індивідуальними перевагами, з одного боку, і більш поверхневою соціальною ідентичністю і колективістськими уподобаннями – із іншого [2].

Загалом, теоретичний аналіз наукових джерел та існуючих наукових теорій дозволяє нам розглядати етнічну ідентичність як результат емоційно-когнітивного процесу усвідомлення етнічної приналежності, ототожнення індивідом себе з представниками свого етносу та відокремлення від інших етносів, а також глибоко особистісно значуще переживання своєї етнічної приналежності [1].

Явище етнічної ідентифікації виконує одночасно функцію уподібнення та виокремлення. У сучасному світі етнічна ідентифікація, зазвичай, здійснюється на основі мови, але першопочатково головна функція належить саме території.

Територіальна ідентичність також виникає у результаті двох процесів – об'єднання, яке передбачає ідентифікацію людини з територіальною спільнотою, та розрізнення, що проявляється як відособлення від інших соціальних груп, визначених територіально [19].

Поняття територіальної ідентичності у науковій літературі часто розглядається в якості синонімічних з поняттями «ідентичність із місцем» (place identity), «ідентичність із середовищем» (environmental identity), «регіональна ідентичність» (regional identity), «міська ідентичність» (city identity, urban-related identity, social urban identity), «ідентичність із місцем проживання» (settlement identity) тощо (М. Левицька, М. Черноушек, С. Роккан, Г. Прошанські, М. Лаллі, Дж. Стетс та К. Біга, Р. Фельдман та ін.).

На основі теоретичного аналізу [3; 4; 10; 13; 19; 21-23] територіальну ідентичність можна визначити як сприйняття індивідом себе як представника уявної спільноти, що ґрунтується на єдності території проживання, історії, ціннісних орієнтацій, соціокультурного досвіду, традицій, способу життя та передбачає наявність психологічного зв'язку людини з територією проживання, переживанням приналежності до неї.

Використання терміну «територіальна ідентичність» зумовлене саме тим, що він більшою мірою включає у себе не лише соціальні, просторові, ситуаційні особливості місця, але й підкреслює взаємозв'язок власне феномену ідентичності із територіальною поведінкою особи.

Торкаючись питання структури етнічної та територіальної ідентичності ми можемо констатувати її відповідність структурним елементам соціальної ідентичності.

Найбільш детально структуру етнічної ідентичності можна описати, спираючись на концепцію М. Барретта [20]. Він виокремлює два

основні блоки: когнітивний і афективний. До когнітивного блоку входять такі компоненти, як знання про існування етнічної групи, категоризація себе як члена групи, знання про національну територію, емблеми, символи, інститути, звичаї, традиції, історичні події, історичні фігури, віра в спільність походження і загальну спорідненість членів національної групи, віра в існування типових характеристик представників своєї етнічної групи, віра в існування взаємозв'язку індивіда з групою. До афективного блоку включені суб'єктивна актуальність етнічної ідентичності, ступінь прихильності до неї: готовність відмовитись від неї та значення, що надається членству в групі, почуття належності до етнічної групи, ступінь прихильності і відчуття по відношенню до національної території, соціальні почуття – національні гордість, сором, провина, самоповага та ін.

М. Барретт виділяє також 3 рівні ідентифікації: регіональний (місто, область, регіон), національний, який включає у себе етнічність (англійці, шотландці) і національність (британці), та наднаціональний рівень (європейці) [20].

У результаті взаємодії афективних і когнітивних структур утворюються складні комплекси. Наявність афективного компоненту веде до поляризації етнічної ідентичності. Залежно від полюсу, вона може набувати різних форм [24]. Так, на одному полюсі етнічна ідентичність може проявлятися як етноцентризм (усвідомлення своєї етнічної спільноти з афектацією на самоствердження), етнодомінування (з афектацією на гіперетнічність), етнофанатизм (з афектацією на винятковість) та націоналізм (з афектацією на максималізм). Водночас, негативна етнічна ідентичність проявляється як етнегативізм (усвідомлення своєї етнічної спільноти з негативною афектацією), етноелімінація (з афектацією на самоусунення) та етніонігілізм (з афектацією на самозаперечення) [1, с. 43]. Г. У. Солдатова визначає поняття «норми» - позитивної етнічної ідентичності та відхилення від неї (етнічна індиферентність, гіпоідентичність–етніонігілізм, гіперідентичність–етноогоїзм, етноізоляціонізм, національний фанатизм) [14].

Аналогічні компоненти (описаним вище) виокремлюють і в структурі територіальної ідентичності: когнітивний (образ у свідомості людини відповідної території (міста, села, регіону тощо), уявлення про людей, які на ній проживають); афективний (особливі переживання, емоції, ставлення до відповідної території, задоволеність, прив'язаність). Водночас, виокремлюють ще й ціннісний компонент (цінність території для людини, мотивація збереження місця проживання) [13]. Необхідною умовою формування цих компонентів є територіальна поведінка.

Оскільки територіальна ідентичність охоплює об'єкти різного масштабу, виокремлюють наступні її рівні: національна ідентичність, регіональна та локальна ідентичність. Національна ідентичність є найвищим рівнем в ієрархії територіальних ідентичностей [19]. Зазвичай саме вона асоціюється з етнічною ідентичністю. Зокрема, Н. Л. Іванова та Г. Б. Мазілова ототожнюють громадянську і державну ідентичність, вважаючи, що ці поняття описують психологічно близькі явища. Водночас, у межах соціологічної традиції етнічна ідентичність базується на культурі, мові, території, національності батьків, тоді як громадянська – на місці у світі, досягненнях культури, уявленнях про ресурси країни [5]. Регіональну ідентичність розглядають як усвідомлення себе як мешканця певного регіону, своєї приналежності до його жителів, почуття психологічної спільності з ними. Локальну – як ототожнення людиною себе з місцевою спільнотою, відчуття причетності до подій, що відбуваються на території безпосереднього проживання (село, місто, мікрорайон, район) [19].

Л. П. Нагорна розглядає територіальні ідентичності, що утворилися на основі ідентифікації зі спільнотами, пов'язаними з територіальною організацією суспільства (макрорегіональна; регіональна; локальна: міська й сільська ідентичності), та зі спільнотами, у формуванні яких невід'ємне місце займає територіальний чинник (національна та етнічна ідентичності) [10].

Як стверджує М. М. Розумний, провідною тенденцією останніх десятиліть є зменшення ролі етнокультурних стереотипів у національній самоідентифікації всіх етнічних і національних груп та зростання ваги політико-світоглядних компонентів. З одного боку, на його думку, це відкриває шлях до формування цілісного національного організму на громадянській основі, а з іншого – створює небезпеку політизації етнічності, під якою він розуміє використання етнічних маркерів ідентичності в політичній конкурентній боротьбі як засобів групової мобілізації [11].

Частково цю тезу доводять результати емпіричних досліджень, в яких відображений взаємозв'язок етнічної та територіальної ідентичностей. Зокрема, трансформацію соціальної ідентичності сільської молоді, що мігрувала до міста, досліджувала І. Губеладзе. Дослідниця виявила, що соціальна ідентичність молоді, яка планує або вже живе у місті, є більш пластичною; їм властиві позитивні зрушення у формуванні релігійної, статеворольової ідентичності, при цьому простежується зниження етнічної, територіальної, державної та професійної ідентичностей. Міській молоді, водночас, властива певна ригідність ідентифікаційних структур: релігійна, сімейна, професійна, політич-

на, територіальна, статеворольова ідентичності залишаються стабільними, а рівень державної, етнічної ідентичностей, самооцінки та усвідомлення сенсу життя – знижується. Водночас, варто зауважити, що в результаті проведеного дослідження найбільш чутливими до дії механізмів трансформації соціальної ідентичності виявились саме територіальна та етнічна ідентичності, а також самооцінка сільської молоді [4, с. 86-87, 149].

У результаті дослідження В. О. Васютинським соціальної ідентичності членів російськомовної спільноти виявилось, що ідентифікація за власне етнічними ознаками не була найбільш значущою. Так, у своєму виборі респонденти найчастіше орієнтувались на характеристики загальноукраїнського громадянсько-політичного змісту (як-то «громадянин України», «російськомовний житель України»). Наступними за поширеністю стали ознаки етнічно нейтральні – «член своєї сім'ї», « мешканець свого регіону» тощо. Лише після цього йдуть ознаки з виразним етнополітичним забарвленням («росіянин», «слов'янин») [12, с. 46].

А. С. Голота зазначає, що національна належність впливає на вибір етноідентифікаційних ознак. Так, за результатами її дослідження, українців більшою мірою, ніж росіян, споріднюють із їхньою національністю звичаї й традиції, територія та природа, культурна спадщина. Натомість росіян головним чином пов'язує з національністю мова та історичне минуле. Спільність походження виявилась однаково значущою як для росіян, так і для українців [12, с. 71].

Показовими є результати масштабного дослідження регіональних відмінностей ідентичності в Україні М. Левицької. Зокрема, одним із висновків, які дослідниця формулює на основі проведеного аналізу, є констатація позитивного взаємозв'язку між етнічною та територіальною ідентичністю українців та негативні кореляційні зв'язки між російською етнічною ідентичністю та територіальною ідентичністю цієї групи респондентів. Цей висновок виявився справедливим і при описі емоційно-ціннісної складової територіальної ідентичності: наявності почуття прив'язаності до місця свого проживання, інтересу до його історії. Були виявлені також регіональні відмінності у силі вираження ідентичності: серед жителів східних регіонів прихильність до своїх міст та регіонів, локальна ідентичність проявлялась значно слабше. Відкритим для дослідниці залишилось питання про те, що ці регіональні відмінності у прояві сили ідентичності розповсюджувались не лише на показники етнічної та територіальної ідентичності, але й на гендерну та сімейну ідентичності. М. Левицька справедливо наголошує, що подібні дані не повинні недооцінюватись, адже саме

слабка, несформована система ставлень легше піддається модифікації та менш стійка до різного роду маніпуляцій [23].

Висновки. Таким чином, і етнічна, і територіальна ідентичність розглядаються в якості аспектів ширшого феномену – соціальної ідентичності. Їхній тісний взаємозв'язок підтверджується не лише деякою термінологічною плутаниною у визначенні та окресленні меж цих явищ, але й результатами цілої низки емпіричних досліджень зарубіжних та вітчизняних учених. Дані цих досліджень констатують дві показові тенденції: з одного боку, - етнічна та територіальна ідентичності в ієрархічній структурі соціальної ідентичності виявились не найбільш значущими; водночас, їхня актуальність не знижується, а чутливість до дії механізмів трансформації соціальної ідентичності - найбільша. Ці результати набувають особливого значення в сучасних соціально-політичних умовах, адже слабкі преференції щодо своєї етнічної та територіальної спільноти можуть ставати об'єктом різного роду маніпуляцій та модифікацій.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в емпіричному вивченні особливостей взаємозв'язку етнічної та територіальної ідентичностей, впливу їх специфічного поєднання на вибір способу життя, життєвої моделі поведінки, міру громадянської активності та самореалізації особи у соціальній взаємодії.

Список використаних джерел

1. Бичко О. В. Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз : Монографія / О. В. Бичко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 281 с.
2. Васютинський В. О. Психологічна правда про індивідуалізм і колективізм: монографія / В. О. Васютинський ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2016. – 138 с.
3. Голубева Н. А. Территориальная идентичность и ценностные ориентации как факторы структурирования социального пространства [Электронный ресурс] / Н. А. Голубева, М. М. Кончаловская // Психологические исследования. 2013. – Т. 6. – № 32. – С. 7. – URL : <http://psystudy.ru/index.php/eng/2013v6n32e/921-golubeva32e.html>
4. Губеладзе І. Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності : монографія / І. Г. Губеладзе. – К. : Міленіум, 2016. – 236 с.
5. Иванова Н. Л. Изменения этнической и гражданской идентичности в новых общественных условиях / Н. Л. Иванова, Г. Б. Мазилова // Вопросы психологии. – 2008. – № 2. – С. 83–93.
6. Иванова Н. Л. Психологическая структура социальной идентичности : автореф. дис.на получение учен.степени д-ра психол.наук: 19.00.05 / Н. Л. Иванова. – Ярославль, 2003 – 20 с.
7. Коростелина К. В. Психология социальной идентичности. Автореф. дис...д-ра психол.наук. : 19.00.05 / К. В. Коростелина. – К., 2003. – 30 с.

8. Микляева А. В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: монография / А. В. Микляева, П. В. Румянцева. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. – 118 с.
9. Московичи С. Общество и теория в социальной психологии / С. Московичи // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М., 1984. – 260 с.
10. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
11. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія / М. М. Розумний. – К.: НІСД, 2016. – 196 с.
12. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз: монографія / За ред. В. О. Васютинського; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2012. – 336 с.
13. Самошкина И. С. Территориальная идентичность как социально-психологический феномен: автореф. дис. ... канд. психол. наук / И. С. Самошкина. – М.: Моск. гос. университет, 2008. – 29 с.
14. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1999. – 386 с.
15. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.
16. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
17. Тишков В. А. О феномене этничности / В. А. Тишков // Этнографическое обозрение. – 1997. – № 3. – С.12.
18. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. – К., 1996. – 234 с.
19. Щербата В. Г. Ієрархія територіальних ідентичностей сучасної молоді / В. Г. Щербата // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Серія: Психологічні науки. – 2015. – Вип. 128. – С. 298–301.
20. Barrett M. English children's acquisition of a European identity / M. Barrett // Changing European identities: Social-Psychological Analyses of Social Change / [Breakwell G & E. Lyons (Eds.)]. – Oxford Pergamum Press, 1996. – 454 p.
21. Bloom W. Personal identity, national identity and international relations / W. Bloom. – Cambridge University Press, 1993. – 208 p. – URL: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2013v6n32/909-golubeva32.html>
22. Lewicka M. Ways to Make People Active: The Role of Place Attachment, Cultural Capital, and Neighborhood Ties / M. Lewicka // Journal of Environmental Psychology Volume 25, Issue 4. – December 2005. – P. 381–395.
23. Lewicka M. Regional differentiation of identities in Ukraine: How many regions? / M. Lewicka, B. Iwańczak // Reconceptualizing Ukraine: Identities, Legacies, Confessions, Languages, Mediascapes and Economic Attitudes / [Ed.: U. Schmid, O. Myshlovska]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/300284520_Regional_differentiation_of_identities_in_Ukraine_How_many_regions
24. Liebkind K. Ethnic Identity – Challenging the Boundaries of Social Psychology / K. Liebkind // Social Psychology of Identity / [ed. by Breakwell G. M.]. – Surrey University Press, 1992. – P. 147–183.

25. Paasi A. Region and place: regional identity / A. Paasi // *Progress in Human Geography* 27, 4 (2003). – P. 475–485.
26. Rosenberg S. The multiplicity of personal identity / S. Rosenberg, M. Gara // *Review of Personality and Social Psychology*. – 1985. – № 6. – P. 87–113.
27. Stryker S. Identity salience and psychological centrality: Equivalent, overlapping, or complementary concept? / S. Stryker, R. T. Serpe // *Social Psychology Quarterly*, 57. – 1994. – P. 16–35.
28. Tajfel H. Human groups and social categories / H. Tajfel. – Cambridge: Camb. Univ. Press, 1981. – 369 p.

References transliterated

1. Bychko O. V. Profili ukraïnskoi identychnosti. Sotsialno-psykholohichniy analiz: Monohrafiia / O. V. Bychko. – K. : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet», 2007. – 281 p.
2. Vasiutynskyi V. O. Psykholohichna pravda pro indyvidualizm i kolektyvizm: monohrafiia / V. O. Vasiutynskyi; Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. – K. : Milenium, 2016. – 138 p.
3. Golubeva N. A. Territorialnaia identychnost i tsennostnye orientatsii kak faktory strukturirovaniia sotsialnogo prostranstva / N. A. Golubeva, M. M. Konchalovskaia // *Psikhologicheskie issledovaniia*. – 2013. – T. 6. – № 32. – P. 7. – URL : <http://psystudy.ru/index.php/eng/2013v6n32e/921-golubeva32e.html>
4. Hubeladze I. H. Silska molod u misti: poshuk identychnosti: monohrafiia / I. H. Hubeladze. – K., Milenium, 2016. – 236 p.
5. Ivanova N. L. Izmeneniia etnicheskoi i grazhdanskoi identychnosti v novykh obshchestvennykh usloviakh / N. L. Ivanova, G. B. Mazilova // *Voprosy psikhologii*. – 2008. – № 2. – P. 83–93.
6. Ivanova N. L. Psikhologicheskaia struktura sotsialnoi identychnosti : avtoref. dis. na poluchenie uchen.stepeni d-ra psikhol.nauk: 19.00.05 / N. L. Ivanova. – Iaroslavl, 2003. – 20 p.
7. Korostelina K. V. Psikhologiia sotsialnoi identychnosti. Avtoref. dis...d-ra psikhol. nauk : 19.00.05 / K. V. Korostelina. – K., 2003. – 30 p.
8. Miklaeva A. V. Sotsialnaia identychnost lichnosti: sodержanie, struktura, mekhanizmy formirovaniia : monografiia / A. V. Miklaeva, P. V. Rumiantseva. – SPb. : Izd-vo RGPU im. A. I. Gertsena, 2008. – 118 p.
9. Moskovichi S. Obshchestvo i teoriia v sotsialnoi psikhologii / S. Moskovichi // *Sovremennaia zarubezhnaia sotsialnaia psikhologiia. Teksty*. – M., 1984. – 260 p.
10. Nahorna L. Rehionalna identychnist: ukraïnskyi kontekst / L. Nahorna. – K. : IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2008. – 405 p.
11. Rozumnyi M. M. Vyklyky natsionalnogo samovyznachennia : monohrafiia / M. M. Rozumnyi. – K. : NISD, 2016. – 196 p.
12. Rosiiskomovna spilnota v Ukraini : sotsialno-psykholohichniy analiz : monohrafiia / Za red. V. O. Vasiutynskoho ; Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. – Kirovohrad : Imeks – LTD, 2012. – 336 p.

13. Samoshkina I. S. Territorialnaia identichnost kak sotsialno-psikhologicheskii fenomen : avtoref. dis. ... kand. psikhol. nauk. / I. S. Samoshkina. – M. : Mosk. gos. universitet, 2008. – 29 p.
14. Soldatova G. U. Psikhologiiia mezhetnicheskoi napriazhennosti / G. U. Soldatova. – M. : Smysl, 1999. – 386 p.
15. Stepyko M. T. Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia : monohrafiia / M. T. Stepyko. – K. : NISD, 2011. – 336 p.
16. Tytarenko T. M. Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy bu-dennosti / T. M. Tytarenko. – K. : Lybid, 2003. – 376 p.
17. Tishkov V. A. O fenomene etnichnosti / V. A. Tishkov // Etnograficheskoe obozrenie. – 1997. – № 3. – P.12.
18. Shulga N. A. Etnicheskaia samoidentifikatsiia lichnosti / N. A. Shulga. – K., 1996. – 234 p.
19. Shcherbata V. H. Hierarkhiia terytorialnykh identychnosti suchasnoi molodi / V. H. Shcherbata // Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. – Serii, Psykholohichni nauky. – Vyp. 128, 2015. – P. 298–301.
20. Barrett M. English children's acquisition of a European identity / M. Barrett // Changing European identities: Social-Psychological Analyses of Social Change / [Dreakwell G & E. Lyons (Eds.)]. – Oxford Pergamum Press, 1996. – 454 p.
21. Bloom W. Personal identity, national identity and international relations / W. Bloom. – Cambridge University Press, 1993. – 208 p. – URL : <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2013v6n32/909-golubeva32.html>
22. Lewicka M. Ways to Make People Active: The Role of Place Attachment, Cultural Capital, and Neighborhood Ties / M. Lewicka // Journal of Environmental Psychology. – Volume 25, Issue 4. – December 2005. – P. 381–395.
23. Lewicka M. Regional differentiation of identities in Ukraine: How many regions? / M. Lewicka, B. Iwańczak // Reconceptualizing Ukraine: Identities, Legacies, Confessions, Languages, Mediascapes and Economic Attitudes / [Ed.: U. Schmid, O. Myshlovska]. – URL : https://www.researchgate.net/publication/300284520_Regional_differentiation_of_identities_in_Ukraine_How_many_regions
24. Liebkind K. Ethnic Identity – Challenging the Boundaries of Social Psychology / K. Liebkind // Social Psychology of Identity / [ed.by Breakwell G. M.]. – Surrey University Press, 1992. – P. 147–183.
25. Paasi A. Region and place: regional identity / A. Paasi // Progress in Human Geography 27, 4 (2003). – P. 475–485.
26. Rosenberg S. The multiplicity of personal identity / S. Rosenberg, M. Gara // Review of Personality and Social Psychology. – 1985. – № 6. – P. 87–113.
27. Stryker S. Identity salience and psychological centrality: Equivalent, overlapping, or complementary concept? / S. Stryker, R. T. Serpe // Social Psychology Quarterly, 57. – 1994. – P. 16–35.
28. Tajfel H. Human groups and social categories / H. Tajfel. – Cambridge : Camb. Univ. Press, 1981. – 369 p.

Abstract

Hryshchuk E.Y.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences)

THE INTERRELATION OF PLACE AND ETHNIC IDENTITIES

The article is dedicated to analysis theoretical aspects of place and ethnic identities of personality. Furthermore, this article will discuss a theoretical analysis of the characteristics and specifics of the reciprocal relationship between place and ethnic identities.

Both of ethnic and place identities are considered by psychologists as an aspects of person's social identity. Theoretical analysis allows us to consider ethnic identity as a deep personal significant experience of ethnicity; a result of the emotional-cognitive process of person's identification with his/her ethnic group and differentiation from the others.

Place identity can be defined as an individual' selfperception as a member of an imaginary community. It is based on the unity of territory, history, value orientations, social and cultural experience, traditions, way of life and provides for the place attachment, psychological connection between a person and the place where he /she lives.

The structure of ethnic and place identities matches with the social identity' structure and its cognitive, affective and value components.

The interaction of affective and cognitive structures forms various types of ethnic identity. The affective component of ethnic identity leads to its polarization. There are national, regional and local identity levels of the place identity depending on the objects it covers.

The last studies have reflected two main tendencies: on the one hand, ethnic and place identities are less significant in the social identity' structure then, for example, national one; on the other hand, their actuality is invariable they are the most sensitive to the influence of social identity' transformation mechanisms. It should emphasize that weak attitudes to own ethnicity or place of living, are easier to modify and are less resistant to various manipulations.

According to this, it is necessary to study the impact of ethnic and place identities' particular combination on a person's lifestyle, behavior, civil activity and self-fulfillment in social interaction.

УДК 159.9:316.6

Danilyuk I. V.,

Doctor of Psychology, professor,
Dean of the psychological faculty,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: danyliuk6@gmail.com

Kurapov A. O.,

PhD student Psychological faculty,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: ankurapov@gmail.com

MAINTENANCE OF CULTURAL IDENTITY THROUGH ETHNOCENTRISM

У статті предстало головні аспекти етноцентризму як способу збереження культурної ідентичності. Так як етноцентризм зазвичай сприймається як негативний феномен, у статті представлено протилежне уявлення. Після аналізу, було визначено, що етноцентризм являється одним із кращих способів збереження культурної ідентичності.

Ключові слова: етноцентризм, гнучкий етноцентризм, негнучкий етноцентризм, етнос, культура, етнічна свідомість, ідентичність, інгрупа, аутгрупа.

The article presents main aspects of ethnocentrism as a mechanism to save cultural identity. Since ethnocentrism is usually perceived as a negative phenomenon, we try to present it from another side. After conducting the research, we come to the conclusion that ethnocentrism is one of the best ways preserve and maintain ethnic identity.

Keywords: ethnocentrism, flexible ethnocentrism, non-flexible ethnocentrism, ethnicity, culture, ethnic consciousness, identity, in-groups, out-groups.

Introduction. Culture regulates vital functions, sets the standards of conduct. It often reflects social consciousness which is presented in ethnocentrism. The latter, in turn, is a part of the psychological mechanism of everyday existence. It performs combining function: unites people and culture. It plays a significant role in the social and civic integration of ethnic cohesion around the culture of the people, its customs, and traditions.

Literature Review. The concept of “ethnocentrism” was offered by Austrian sociologist I. Gumplowicz in 1883, and American anthropologist U.

Samner gave socio-psychological characteristics of ethnocentrism in 1906. Ethnocentrism (from the Greek. ἔθνος – people, tribe; lat. Centrum – center of the circle) is a human tendency to perceive, interpret the phenomena of life and behavior of other people through the prism of cultural values of their ethnic group as a standard. The phenomenon of ethnocentrism occurs when the benefits of the people, their relationships, culture, values, psychological composition of the country or region becomes excessively amplified [5]. Dong, Day & Collaço (2008) state that ethnocentrism is a human feature to perceive and evaluate life events through the prism of customs and values of the personal ethnic group which is accepted as optimum [9]. It depends on the psychological characteristics of individuals who form an ethnic community. At the individual level, it includes intragroup loyalty, ethnocentric hostility, rigidity, and authoritarianism. Thus, the trend toward authoritarian conformity in social reference group forms a negative attitude to people outside this group.

I. Danyliuk (2010) specifically points out the research on ethnocentrism, conducted under the supervision of D. Campbell (1972), which showed that all people tend to:

- 1) consider everything that happens in their culture as natural and correct, while others is perceived as wrong;
- 2) consider the customs of their group as the universal: what is good for us is good for others;
- 3) consider the rules, roles, and values of their group as certainly correct;
- 4) consider assistance and cooperation with members of their group as natural;
- 5) proud of their community;
- 6) act to make the representatives of their group feel victorious;
- 7) feel hostility to outside groups.

These signs of ethnocentrism are formed by positive ethnic identity [1].

According to D. Matsumoto (2001), ethnocentrism can be presented in several psychological phenomena: a) socialization and annexation to the culture (inculturation) contribute to the formation ethnocentric positions; b) expectations regarding the perception of others, interpreting their behavior, judgments about the behavior lead to the fact that people believe that the lessons of the rules under which they are trained, should be the same for other people that belonging to another cultural environment; c) emotional reactions inherent in the people are usually associated with judgments and expectations that may be expressed in pleasure to indignation, hostility and frustration [11]. In addition, ethnocentrism, according to D. Matsumoto (2001), is of two types: flexible and rigid. Flexible ethnocentrism occurs when people believe that their culture

is better, but find ways to make adjustments in the steel customs and traditions when they see it necessary in certain circumstances. Flexible ethnocentrism facilitates the perception of foreign cultures; people learn to see the world from a different perspective, to understand other cultures and find something in common in the behavior and thus be loyal to other people. The result of a manifestation of ethnocentrism appears in the ability to recognize the superiority of other nations in every sphere of life, from cuisine to advances in the industry. Rigid ethnocentrism is presented in the inability to soberly assess the significance of the achievements of foreign cultures and to go beyond the focus on their own culture. Flexible ethnocentrism demonstrates the ability to see the world from different perspectives and recognize the existence of differences between cultural values, it creates new notions and leads to the enrichment of experience in cross-cultural interaction [11].

Historically, the first form of ethnocentrism has psychobiological aspect. This initial “biological” form of ethnocentrism reflects anxiety to anything unknown that frightened primitive people and helped them survive, causing a reaction similar to the instinct of animals that could successfully distinguish predator that represents a threat. Arguably, ethnocentrism began to form together with the emergence of the social identity of tribes, families. C. Darwin (1874) said that primitive peoples showed sympathy to their own tribe, not confessing hostility against other tribes as a crime. In his opinion, a clear link to inter-group competition and intra-collaboration is the core of ethnocentric relationship in human evolution [cited by 8]. The evolutionary purpose of ethnocentrism is to form a cohesion of group members to the enemy opposition and preserve own integrity. That phenomenon carried a distinct ethnic group value for a long time. Furthermore, from the moment of the development of human communities and the creation of specific culture, the emergence of cultural ethnocentrism based on cultural differences could be argued. Own culture of an individual provides a reference basis for the perception and assessment of the surrounding world.

According to W. Sumner (2013), single-ethnicity groups have own customs, culture, and norms of behavior. They identify themselves as “we” and share common ideals and to the other cultures they experience fear and distrust. What is happening in their culture is perceived as universal and natural, and what is going on in the culture of others is perceived as wrong [13]. Thus, the prerequisite for ethnocentrism is an intragroup affiliation, which leads to the division of the world into “own” and “alien”, “us” and “them”, which, according to Berman, Berger and Gutmann (2000) is common for any unified social structures [4].

Ethnocentrism is formed within the personality on its psychological level. By creating own moral and cultural basis, people socialize and gain new features and characteristics of human communication and interaction. Any person tends to combine with others, who share similar norms and ideals, and further developments in such connection enrich the range of human relations. As a result, the models created by one person are complemented by the models created by the other person. In the process of the indicated enrichment, the entire system of values is formed, leading to the formation of ethnicity. Individuals that belong to this ethnic group have a common position, life outlook [1]. In addition, Danyliuk (2010) states that there are two scientific views on the question of the genesis of ethnocentrism. According to the first one, the roots of ethnocentrism are presented in the relationships between groups: they are competing for resources that are lacking at all, leading to wars and hatred, exacerbated by aggressive wing members of one ethnic group to representatives of the other. This is the basis which generates ethnocentrism. The second view states that ethnocentrism has individual roots. It shows that it is directed by internal psychological states that control individual role in intergroup interaction [1].

O. Ulibina (2001) states that ethnocentrism is quite normal, which is composed of the need for social identity, pledged sociogenetic human evolution. Analyzing ethnocentrism, the researcher concludes that this category is one of the most archaic in the mind of modern people since it follows the early level of development when what is called individual has not yet been allocated out of the public. Own studies allow the researcher to view ethnocentrism as a component of social perception that exists in ordinary consciousness, regardless of the actual distribution groups. Perceiving other people, an individual tends to estimate them as “own-good” or “alien-bad”, but the real integration into artificial or natural groups provide an opportunity to realize this aspiration [3]. The phenomenon of ethnocentrism has positive and negative consequences. The positive can be attributed to patriotism, respect for own traditions, support and protection of the cultural heritage of people, strengthening solidarity between people. The downside of manifestation of ethnocentrism is an absolute attitude applied to own culture; a nation may have a prejudice about other cultures and own reassessment of others. This inevitably leads to aggression and hostility, which results in conflict, confrontation, manifestations of nationalism.

S. Freud (1985) observed ethnocentrism as a form of collective narcissism. Sexual desires, in his opinion, create a relationship between individuals, forming groups and society. However, narcissism persists and

reorientates in ethnocentrism (group narcissism). Collective narcissism has psychological and social functions, creating an environment for the replacement of aggressive impulses. Collective narcissism allows the in-group to send aggressive impulses to out-groups, thereby eliminating or softening struggle inside the in-group. There is a relationship between the suppression of individual inclinations and the level of ethnocentrism. Since the discipline in the everyday life of the groups is related to restrictions, prohibitions, and requirements, it increases the aggressiveness of the group against other groups. The collective narcissism of the in-group creates dynamic tension, the desire to increase self-esteem and group benefits, provides individual societies or in-groups with the maximum sense of superiority, using what Freud called the narcissism [10].

Results. Basing on the indicated information, it can be stated that a clear understanding of the differences between cultures, and the formation of ethnocentrism also contributed to the formation of state borders during the Renaissance. By this time, the system of feudal loyalty was more important than national borders, and often lords on different parts of their property were in vassal relations with different rulers. To change this situation helped the establishment of absolute monarchies. Formed in several countries in Europe absolute monarchy destroyed class corporations implementing common national standards, making the entire population subjected to the ruler. Through the unification of public life and through the economic and cultural consolidation, national market was formed, single literary language and a single religion were implemented. As a result, the dominating principle was formed: every citizen was obliged to follow the religion of the ruler, which often led to violent religious assimilation, but that ultimately contributed to national unity. It was the time to form clear distinction between people and clearer differences between cultures. Formation of nations and adoption of certain standards, including cultural, led to fostering the unity and isolation from others [12].

Discussion. While ethnocentrism often becomes an obstacle to inter-group interaction, it also serves as a support for a positive identity and even the integrity and specificity [2]. It means that ethnocentrism, as a socio-psychological phenomenon of everyday consciousness, is a mechanism for strengthening the positive identity of ethnic groups and the preservation of its social and cultural identity. This phenomenon is manifested in the social perception of the ethnic group as a positive image of the in-group and the associated negative image of the relevant ethnic out-group. Ethnocentrism is a necessary condition for the emergence of ethnic identity, strengthening its cultural traits. The political component of ethnocentrism creates the focus on the priority of public interest. It is

generally stimulated and operated by ideological and political structures resulting in fast and effective national mobilization and consolidation. It performs a special role in the struggle to preserve national identity of the people. The manifestation of ethnocentrism is caused by cultural universals inherent in every nation; it is also caused by a need to prevent changes in own culture while mixing with other cultures. Consequently, ethnocentrism promotes cultural identity and ethnic consciousness of people. Cultural identity, at the same time, promotes cultural awareness of belonging to a specific ethnic group, forms cognitive and emotional self-identification. Accordingly, a significant advantage of ethnocentrism appears in the preservation of ethnic identity and cultural heritage protection [2]. More specific connections are presented in figure 1.

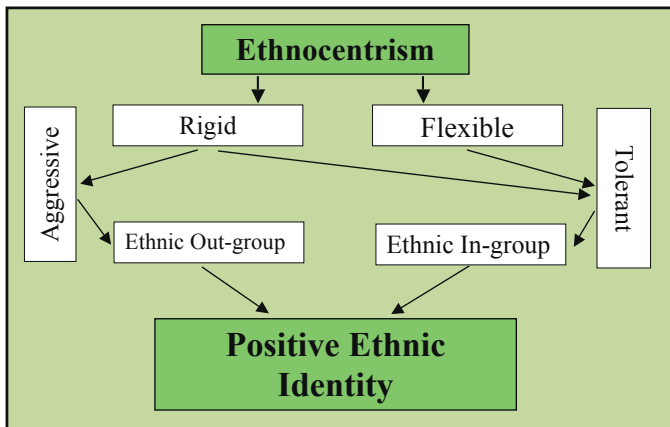

Fig. 1 Connection Between Ethnocentrism and Ethnic Identity

Indicated scheme states that to prevent destructive detection of ethnocentrism, flexibility in relationships with other people and their culture should be fulfilled. Some research works suggest the ways to achieve such flexibility. First, it is important to understand how the culture treats (filters) reality. Second, we must understand that all people have a variety of filters that cause their distortion and displacement of reality. Thirdly, people need to learn to assess emotions, opinions about morality, about the identity associated with their own ethnocentrism. Accordingly, own ethnocentrism can to some extent be managed by correcting some settings, principles and own values. The system of social relations of society, objective nature of interethnic relations significant influence the level of expression of ethnocentrism. In the presence of unfavorable social conditions ethnocentrism can be detected in hypertrophied form and become dysfunctional for the individual and

the group. Ethnocentrism can be a mechanism of social and psychological protection of ethnic, cultural identity in terms intercultural impact [9]. It often happens that culture affects other culture, inhibiting it with superior features and in such situation, ethnocentrism is expressed as the mechanism of socio-psychological protection. As a result, ethnocentrism is changing the so-called “we-image” in the mind of the group, maintains independence and integrity of the social and cultural subjects [2]. It is needed to remember that ethnocentrism is a deep cultural phenomenon that can become a mechanism of influence on relations between cultures and thus be used for political and economic purposes. Therefore, regulation of relations between ethnic groups by developing flexible ethnocentrism is essential for peace on Earth.

The analysis of scientific literature allows defining ethnocentrism as a tendency to view and evaluate external environment from the position of the norms and values, models of life of the personal ethnic group. Without the positive evaluation of own culture, there would be a reason to follow the rules of behavior and laws of society. Ethnocentrism can also be viewed as a psychological defense mechanism and a way to preserve identity, customs, and traditions, shapes national consciousness. It promotes ethnocultural identity and becomes a form of social control. It helps to unite society and culture, providing psychological comfort. Ethnocentrism is the state of ethnic consciousness that can manifest itself in a constructive and destructive form. This adaptive mechanism of existence that is most acutely manifested in the presence of external threats, and might cause negative consequences. Ethnocentrism promotes the development of ethnic communities around their own values and influences the formation of ethnic identity. Therefore, it is an important issue to find the ways to use ethnocentrism in a constructive form.

References

1. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : монографія / І. В. Данилюк. – К. : Самміт книга, 2010. – 432 с.
2. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект-Пресс, 2009. – 368 с.
3. Ульбина Е. В. Психология обыденного сознания : монография / Е. В. Ульбина. – М. : Смысл, 2001. – 263 с.
4. Berman A. The Division into Us and Them as a Universal Social Structure / A. Berman, M. Berger, D. Gutmann // *Mind and Human Interaction*. – 2000. – Vol. 11. – Issue 1. – P. 53–72.
5. Bizumic B. What is and is not ethnocentrism? A conceptual analysis and political implications / B. Bizumic, J. Duckitt // *Political Psychology*. – 2012. – Vol. 33. – Issue 6. – P. 887–909.
6. Bizumic B. A cross-cultural investigation into a reconceptualization of ethnocentrism / B. Bizumic, J. Duckitt, D. Popadic, V. Dru, S. Krauss // *European Journal of Social Psychology*. – 2009. – Vol. 36. – Issue 6. – P. 871–899.

7. Booth K. *Strategy and Ethnocentrism (Routledge Revivals)* / K. Booth. – London : Routledge, 2014. – 361 p.
8. Campbell B. G. *Sexual selection and the descent of man: The Darwinian Pivot* / B. G. Campbell. – London : Transaction Publishers, 2006. – 427 p.
9. Dong Q. *Overcoming ethnocentrism through developing intercultural communication sensitivity and multiculturalism* / Q. Dong, K. Day, C. Collaço // *Human Communication*. – 2008. – Vol. 11. – Issue 1. – P. 27–38.
10. Freud S. *Civilization and its discontents* / S. Freud. – London : Broadview Press, 1985. – 216 p.
11. Matsumoto D. *The handbook of culture and psychology* / D. Matsumoto. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 421 p.
12. Merriman J. *A history of modern Europe: from the Renaissance to the present* / J. Merriman. – London : WW Norton & Company, 2009. – Vol. 1. – 326 p.
13. Sumner W. G. *Folkways - A Study Of The Sociological Importance Of Usages, Manners, Customs, Mores And Morals* / W. G. Sumner. – London : Read Books Ltd., 2013. – 312 p.

References transliterated

1. Danyljuk I. V. *Etnichna psihologija jak galuz' naukowego znannja: istoryko-teoretychnyj vymir : monografija* / I. V. Danyljuk. – K. : Sammit knyga, 2010. – 432 c.
2. Stefanenko T. G. *Jetnopsihologija : uchebnik dlja vuzov* / T. G. Stefanenko. – M. : Aspekt-Press, 2009. – 368 s.
3. Ulybina E. V. *Psihologija obydenного soznannya : monografija* / E. V. Ulybina. – M. : Smyl, 2001. – 263 s.
4. Berman A. *The Division into Us and Them as a Universal Social Structure* / A. Berman, M. Berger, D. Gutmann // *Mind and Human Interaction*. – 2000. – Vol. 11. – Issue 1. – P. 53–72.
5. Bizumic B. *What is and is not ethnocentrism? A conceptual analysis and political implications* / B. Bizumic, J. Duckitt // *Political Psychology*. – 2012. – Vol. 33. – Issue 6. – P. 887–909.
6. Bizumic B. *A cross-cultural investigation into a reconceptualization of ethnocentrism* / B. Bizumic, J. Duckitt, D. Popadic, V. Dru, S. Krauss // *European Journal of Social Psychology*. – 2009. – Vol. 36. – Issue 6. – P. 871–899.
7. Booth K. *Strategy and Ethnocentrism (Routledge Revivals)* / K. Booth. – London : Routledge, 2014. – 361 p.
8. Campbell B. G. *Sexual selection and the descent of man: The Darwinian Pivot* / B. G. Campbell. – London : Transaction Publishers, 2006. – 427 p.
9. Dong Q. *Overcoming ethnocentrism through developing intercultural communication sensitivity and multiculturalism* / Q. Dong, K. Day, C. Collaço // *Human Communication*. – 2008. – Vol. 11. – Issue 1. – P. 27–38.
10. Freud S. *Civilization and its discontents* / S. Freud. – London : Broadview Press, 1985. – 216 p.
11. Matsumoto D. *The handbook of culture and psychology* / D. Matsumoto. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 421 p.
12. Merriman J. *A history of modern Europe: from the Renaissance to the present* / J. Merriman. – London : WW Norton & Company, 2009. – Vol. 1. – 326 p.

13. Sumner W. G. Folkways - A Study Of The Sociological Importance Of Usages, Manners, Customs, Mores And Morals / W. G. Sumner. – London : Read Books Ltd., 2013. – 312 p.

A b s t r a c t

Danilyuk I. V.,
Doctor of Psychological Sciences, Professor,

Kurapov A. O.,
PhD student

MAINTENANCE OF CULTURAL IDENTITY THROUGH ETHNOCENTRISM

The psychological state of society is one of the most important factors in its life. Ethnocentrism can be presented as a socio-psychological mechanism, aimed at preserving positive ethnocultural identity in terms of destruction of social and cultural independence and integrity of the group. The phenomenon of ethnocentrism is manifested in the form of a positive image of the ingroup and the associated negative image of the relevant another ethnic outgroup. The article investigates the problem of the relationship of social and psychological characteristics of people with ethnocentrism, describes socio-psychological features of ethnocentrism. Specific attention is paid to its genesis, types of ethnocentrism and the core mechanisms of its existence. Constructive and destructive aspects of the operation are presented as well, together with the active role of ethnocentrism in strengthening ethnic consciousness and ethnocultural identity. It was found out that ethnocentrism shows mostly positive effect on the maintenance of positive ethnic identity. It also should be noted that this feature is common almost for any society regardless of any local specifics. It is applicable to the implementation of cultural syndromes as measures of culture. The results have shown that ethnocentrism as a form of group-identification is very strong in terms of the in-group identity. That is why it has almost direct impact on the formation and maintenance of positive identity of any kind.

УДК 159.938

Коваленко А. Б.,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: abk2015@ukr.net; kovalenkoalla9@gmail.com

Безверха К. С.,

аспірант кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: kate.bezverha@bigmir.net

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК МЕХАНІЗМ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС СУСПІЛЬНОЇ КРИЗИ

З'ясовано особливості прояву соціальної ідентичності у кризові періоди розвитку суспільства. Виявлено, що респонденти сприймають українське суспільство як кризове з характерними ознаками у економічній, політичній та соціальній сферах. Виявлено чотири групи досліджуваних залежно від специфіки соціальної ідентичності в кризові періоди життя суспільства.

Ключові слова: соціальна ідентичність, суспільна криза, адаптація, самооцінка, соціальна активність, Я-концепція.

The features of the manifestation of social identity in times of society crisis were shown. It was found that respondents perceive the Ukrainian society as being in crisis with certain characteristics in economic, political and social spheres. There were discovered four groups of respondents depending on the specific social identity in times of society crisis.

Key words: social identity, social crisis, adaptation, self-esteem, social activity, self-concept.

Актуальність. Соціальна ідентичність виконує важливі функції як на груповому, так і на міжособистісному рівнях: суспільство отримує можливість включити індивідів у систему соціальних зв'язків і відно-

син, а особистість реалізовує базову потребу групової приналежності, що забезпечує захист, можливості самореалізації, оцінки іншими та впливу на групу. Прагнення індивіда ідентифікувати себе з тією чи іншою спільнотою виникає при руйнуванні традиційного укладу, а нестабільне, загрозливе, економічне і соціально-політичне становище у країні не сприяє актуалізації потреби у самовизначенні. Також ідентичність виступає одним з механізмів пізнання та розуміння іншої людини. Орієнтація на іншу людину як на зразок істотно підвищує показники соціального самовизначення.

Стан розробки проблеми. Проблеми ідентичності досліджувались досить інтенсивно як у попередні роки, так і нині. У західній науковій традиції дослідження спрямовувались переважно на вивчення особистісної мотивації (Е. Еріксон, Дж. Марсія, З. Фрейд, К. Юнг та ін.) [7], взаємодії осіб у малих контактних групах (Дж. Мід, Г. Теджфел, Дж. Тернер та інші) [3, 8] або ці підходи поєднувалися (М. Брюер, Т. Тайлер).

Дослідження ідентичності у вітчизняній психології представлені працями М. Шульги, П. Гнатенка та В. Павленко [2], С. Макєєва [6], а також Н. Антонової, Є. Головахи, О. Злобіної, А. Зубенка, Н. Костенко, В. Малахова, Н. Павленка та ін. [1] Разом з тим поза увагою дослідників залишаються проблеми механізмів соціальної адаптації та роль соціальної ідентичності у цьому процесі.

Мета: дослідити та проаналізувати соціальну ідентичність як механізм адаптації людей у період суспільної кризи.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації мети дослідження проводилося емпіричне дослідження, у ході якого використовувалися такі емпіричні методи та методики: проективна методика «Географія візуальних образів», анкетування, методика оцінки позитивності і невизначеності етнічної ідентичності (А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева), методика виявлення самооцінки особистості (С. Будассі), методика діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонд, методика «Хто я?» М. Куна і Т. Макпартленда (модифікація Румянцевої), індивідуально-типологічний опитувальник (Л.Л. Собчик).

Вибірку склали 61 респондент віком від 17 до 53 років, 20 чоловіків та 41 жінка різних професій, суспільних статусів та місць проживання.

Для візуалізації досліджуваних образів на тему «Суспільство в Україні» досліджуваним пропонувалося створити колаж [4, 5]. У результаті було створено інтегральний колаж для репрезентації сприймання суспільства з ознаками кризи у економічній, політичній та соціальній сферах суспільства (Рис. 1).

Рис. 1. Типовий колаж на тему «Суспільство в Україні»

На підставі аналізу колажу можна сказати, що 92% опитуваних бачать суспільство в Україні як кризове, 8% зображували бачення майбутнього України з позитивними характеристиками ситуації.

Аналізуючи деталі колажу, можна виявити проблеми в політичній, економічній та соціальній сферах життя українського народу.

1. Політична криза.

Сутнісні характеристики: політична несвідомість, наганий «показушний» патріотизм, звичка звинувачувати у своїх проблемах інші країни, політиків, кого завгодно, окрім себе.

Раціональні інтенції: владна еліта, яка рахує свої мільйони, водночас як народ економить кожну копійку, щоб нормально жити, а не існувати, любителі совка, комуністів, репресій, масових розстрілів і тому подібних речей, які симпатизують країні-агресорці Росії.

Життєвий досвід: політики, що користуються втомленістю населення, «промیتі мізки, некритичне бачення», сепаратисти з антиукраїнськими поглядами, які зреклися Батьківщини, націоналісти, депутати та влада.

Креатив, узагальнений попередній досвід: обурений народ, недовіра до влади, «обділені природою люди, які хочуть жити в Росії, але не хочуть туди їхати (л-логіка), «годувальники» Києва, хунти і всього світу».

Емоції та почуття: некомпетентна влада, чиновники всіх рівнів і відтінків, які крадуть все, що криво лежить, мітинги, почуття народу у висловах на плакатах.

2. Соціальна криза.

Сутнісні характеристики: «зломане і засохле» суспільство, розрив між бідними та багатими, втомленість звичайних людей від проблем.

Раціональні інтенції: нерівноправ'я у суспільстві, протистояння інтелігенції та «пролетаріату», заздрісність людей.

Життєвий досвід: розрив між бідними та багатими, байдужість суспільства до пересічних проблем окремих громадян, «промиті мізки, некритичне бачення», знищення культурних надбань, деградація молоді через зловживання алкоголем, наркотиками, «зрадофілія», недовіра до всього і всіх, теорії змови.

Креатив, узагальнений попередній досвід: молодь, що втікає за кордон, пошук кращого життя, стійка належність до «поганих» традицій, гальмування розвитку, люди-«стадо».

Емоції та почуття: роз'єднане суспільство, «занадто багато проблем» у пересічного громадянина, культурна деградація населення, занадто високий рівень довіри людей до влади («наївність»).

3. Економічна криза.

Сутнісні характеристики: економічна безграмотність.

Раціональні інтенції: розруха, «любов до халтури».

Життєвий досвід: бідність населення.

Креатив, узагальнений попередній досвід: малозабезпеченість населення.

Емоції та почуття: чиновники всіх рівнів і відтінків, які крадуть все, що «криво» лежить.

Важливим елементом аналізу колажів є просторове розташування картинок, яке, на думку представників арт-терапевтичного напрямку, дозволяє визначити зв'язок використаних зображень та символів з часовою перспективою. Як правило, у верхній частині колажу розташовуються зображення, які пов'язані з планами на майбутнє (роз'єднане суспільство, феномен «жлобство», розруха та суспільна нерівність), в нижній частині – ті, що містять в собі відбиток минулого (обурений народ, суспільна байдужість та перебільшення владної політичної сили), в середині композиції розташовуються картинки, які відображають актуальний психологічний стан та пов'язані з відчуттям себе у теперішньому часі (еміграція, висміювання влади, соціальний, політичний та економічний розрив між бідними та багатими, бідність населення та як результат – «засохле суспільство»).

На наступному етапі застосувалися описові статистики, що дало змогу виявити середні значення за кожним показником.

Соціальна ідентичність як механізм адаптації особистості має кілька складових: соціальна адаптація, конформність, соціальні ролі, цінності, етнічна ідентичність.

Тому наступним досліджуваним показником став рівень адаптації особистості за допомогою методики діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонд, що включає в себе 6 інтегральних показників: адаптація, прийняття інших, інтернальність, самосприймання, емоційна комфортність, прагнення до домінування та одна додаткова шкала – ескапізм як важливий захисний механізм людської психіки, характеристиками якого є бажання ухилитися, втекти, сховатися від безрадісних фізичних і психічних аспектів реального життя в примарному, вигаданому світі [20].

Усі середні показники знаходяться нижче зони невизначеності, це означає, що більшість респондентів мають високий рівень адаптації, прийняття себе та інших, емоційний комфорт, схильні до внутрішнього контролю та до домінування, а рівень ескапізму знаходиться у межах норми.

Для виявлення рівня конформності використовувався опитувальник Собчик, який має шкалу конформності. Результати знаходяться у межах загострених - акцентуйовані риси та наближені до надмірно виражених - властивості, що утруднюють адаптацію і створюють проблеми як для особистості, так і її оточення.

Вибірка виявилась більш інтровертованою, ніж екстравертованою. Спонтанність - розкуте самоствердження, наступальність, прагнення до лідерства, - поєднує в собі екстравертованість і агресивність, формує «сильний» (гіпертимний) тип поведінки з найбільш чітко вираженими типологічними властивостями, водночас як сензитивність (чутливість, орієнтація на авторитет сильнішої особистості, конформність, риси залежності), що представляє собою сплав інтровертованості і тривожності, формує атрибутику типологічно «слабкої» (гіпотимної) конституціональної структури.

Шкала агресивності відповідає досить впевненій тенденції самоствердження, активної самореалізації, відстоювання своїх інтересів і лише при високих балах вказує на егоцентризм і схильність до агресивної манери самоствердження всупереч інтересам оточуючих, аж до явних агресивних висловлювань або дій.

Протиставлені одна одній типологічні властивості ригідності і лабільності формують, у свою чергу, два полярних типи, що представляють собою змішані варіанти щодо чисто гіпертимного або чисто

гіпотимного. Один з них - ригідний - характеризується поєднанням суб'єктивізму інтроверта з інертністю установок і наполегливістю особистості, схильної до педантизму і настороженої підозрливості. Інший, лабільний, відрізняється вираженою мінливістю настрою, мотиваційною нестійкістю, підвищеною емотивністю, рисами демонстративності.

Показник тривожності має помірний рівень вияву і свідчить про обережність у прийнятті рішень, відповідальність щодо оточуючих, соціальну співзвучність середовищу; за високих показників ця шкала виявляє надмірну тривожність, недовірливість, боязливість, схильність до нав'язливих страхів і панічних реакцій.

Для подальшого аналізу результатів використовувався кореляційний аналіз. Так, соціальна адаптація пов'язана з адекватним відображенням себе (самооцінка), з прийняттям індивідом різних соціальних ролей і з адекватним відображенням своїх соціальних зв'язків.

Самооцінка особистості - це усвідомлення власної ідентичності незалежно від зовнішніх впливів. Вона складається в процесі пізнання людиною себе. (викинути кусок) Те, як людина оцінює себе - відчуття гідності, самозадоволення, самоповага або приниження, почуття неповноцінності - частково залежить від її соціального статусу, але ще більш від оцінок, які вона отримує від значущих для неї осіб.

Тож для перевірки самооцінки ми обрали методіку знаходження кількісного рівня самооцінки С. Будассі та отримали такі результати (табл.1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за рівнями самооцінки (у %)

Рівень самооцінки	Відсотки
занижена самооцінка	9,8
адекватна самооцінка	36,1
самооцінка, що завищена за невротичним типом	42,6
завищена самооцінка	11,5

З таблиці видно, що найбільш вираженою є самооцінка, що завищена за невротичним типом.

З урахуванням того, що соціальна адаптація має дві форми: активну (індивід прагне вплинути на середовище, змінити його, тобто активно входить у процес соціалізації) та пасивну (не взаємодіє із середовищем, не прагне змінити його, пристосовується до особистих норм, оцінок, засобів діяльності), нами розроблена анкета для виявлення активних соціальних проявів людини. Провідними Я-концепціями у

всій вибірці є соціальне Я (54 %), рефлексивне Я (44%) та лише одна людина має провідну Я-Концепцію – діяльність (2%).

Люди з соціальним Я виявляють себе у такій соціальній активності, як участь у мітингах, демонстраціях, революціях, орієнтуються на оточуюче середовище (за анкетою – відповіді про зміну мови, наприклад «моя компанія говорить російською, тому я свідомо перейшла на російську мову» тощо).

Також соціальна активність переважає і у людей з рефлексивним Я, але ділиться майже навпіл, тобто люди з рефлексивним Я мають як високу соціальну активність, так і низьку.

Для визначення такої складової соціальної ідентичності як етнічна ідентичність, ми обрали методику оцінки позитивності і невизначеності етнічної ідентичності (А.Н. Татарко, Н.М. Лебедева). Результати свідчать про те, що позитивну ідентичність мають 93% респондентів, і лише 7% - невизначену ідентичність. Вибірка здебільшого має позитивну ідентичність, яка представляє такий баланс толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, що дозволяє розглядати її, з одного боку, як умову самостійного і стабільного існування етнічної групи, з іншого - як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі. Тому позитивна етнічна ідентичність набуває статусу «норми». У її структурі співвідносяться позитивний образ власної етнічної групи з позитивним ціннісним ставленням до інших етнічних груп.

Етнічну ідентичність за типом «норми» характеризує висока толерантність і готовність до міжетнічних контактів. Позитивність ставлення до власного та інших народів, що поєднується в «нормі», зовсім не передбачає емоційної однозначності цих стосунків. На противагу космополітизму, ідеології «громадянина світу», людині з «нормальною» етнічною ідентичністю властива природна перевага власних етнокультурних цінностей.

Для перевірки відмінностей між усіма показниками використовувався t-критерій Стюдента на основі декількох методів групування: за соціальною активністю на основі анкети, за розподілом за Я-Концепцією та за статтю.

За соціальною активністю виявлено, що існують відмінності за шкалами «домінування» ($p=0,015$), «екстраверсія» ($p=0,038$), «ригідність» ($p=0,003$). То ж ті, хто має вищий рівень соціальної активності, більш екстравертовані, менш ригідні та мають прагнення до домінування, на відміну від тих, хто має нижчу соціальну активність.

Розподіл за показником Я-Концепції не виявив значущих відмінностей за t-критерієм Стюдента.

Значення t-критерію Стьюдента свідчить про наявність значущих відмінностей між чоловіками та жінками за такими шкалами: «прийняття себе» ($p=0,048$), «підкорювання» ($p=0,037$), «тривожність» ($p=0,019$), «конформність» ($p=0,011$), «цінності спілкування» ($p=0,002$), «альтруїстичні цінності» ($p=0,003$), «соціальні цінності» ($p=0,007$).

Отже, жінки мають вищий рівень прийняття себе, прагнення до підпорядкування (у чоловіків до домінування), більш тривожні, конформні, але на вищі місця, на відміну від чоловіків, ставлять цінності спілкування, альтруїстичні та соціальні цінності.

У ході подальшого дослідження ми перевірили вплив змінних на «адаптацію» за допомогою регресійного аналізу.

Модель не включала до рівняння такі змінні як: прагнення до домінування ($p=192$), позитивна та негативна етноприналежність ($p=0,973$; $p=0,847$), екстраверсія ($p=0,928$), ригідність ($p=0,836$), сензитивність ($p=0,800$), лабільність ($p=0,895$), цінності спілкування ($p=0,323$), цінності прийняття інших ($p=0,535$) та соціальні цінності ($p=0,064$).

То ж наше рівняння виглядає так:

Адаптивність = $-1,172 + 2,120$ самооцінка $+ 0,492$ самоприйняття $+ 0,189$ прийняття інших $+ 0,209$ емоційний комфорт $+ 0,176$ інтернальність $- 0,268$ ескапізм $+ 0,502$ спонтанність $- 0,313$ агресивність $+ 0,580$ інтроверсія $- 0,361$ тривожність $- 0,260$ конформістські цінності $- 0,618$ альтруїстичні цінності.

За показником стандартизованого коефіцієнта Бета можна побачити, що майже всі змінні мають не дуже значний вплив, але найбільшою мірою на адаптивність впливає емоційний комфорт з показником 341, а найменшою мірою – самооцінка з показником 050.

Тому якщо людина має адекватну самооцінку, високі рівні самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність (у даному випадку внутрішній контроль), спонтанність, низький рівень ескапізму, агресивності, спрямованість на конформістські та альтруїстичні цінності, то рівень її адаптивності зростатиме.

Крім того, на рівень адаптивності позитивно впливає інтроверсія. Цей результат можна пояснити тим, що вибірка складається з людей, у яких середній рівень інтроверсії вищий, ніж екстраверсії. Можливо, краще розуміння себе, спрямованість на внутрішній світ допомагає кращому відчуттю і навколишнього середовища, що дозволяє краще адаптуватись.

Для з'ясування зв'язків між досліджуваними показниками використовувався кореляційний аналіз. При цьому не бралися до уваги кореляції шкал між показниками однієї методики.

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки між шкалами

	Адаптація	Самоприйняття	Прийняття інших	Емоційний комфорт	Інтернальність	Прагнення до домінування	Ескапізм	Невизначена етноприналежність	Конформіські цінності
Екстраверсія	,395	,327	,551	,427	,288				,254
Спонтанність	,322	,318		,310	,361	,327			
Інтроверсія	-,263	-,255	-,409	-,319		-,282			
Сензитивність	-,276	-,306		-,284	-,298	-,318		-,260	
Тривожність	-,620	-,464	-,412	-,563	-,534	-,310	,270		
Конформність	-,574	-,485	-,318	-,540	-,528	-,387			
Агресивність				,459		,316			
Ригідність						,369			
Альтруїстичні цінності						,334			
Соціальні цінності						,309			
Лабільність								-,314	
Рівень значущості $p < 0.01$									

Згідно з результатами, наведеними у таблиці, можна виокремити особливості соціальної ідентичності:

- 1) самооцінка не має кореляційних зв'язків з жодною шкалою;
- 2) адаптація має прямо пропорційні зв'язки з такими шкалами як екстраверсія і спонтанність; обернено пропорційні: інтроверсія, сензитивність, тривожність і конформність;
- 3) невизначеність етноприналежності має негативні зв'язки із сензитивністю та лабільністю;
- 4) конформність має лише обернено пропорційні зв'язки з такими шкалами як адаптація, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність та прагнення до домінування;
- 5) альтруїстичні та соціальні цінності мають прямо пропорційний зв'язок із прагненням до домінування, а конформіські цінності мають прямо пропорційний зв'язок із екстраверсією.

За допомогою використання кластерного аналізу виокремилися 4 кластери.

Наявність чи відсутність відмінностей між ними можна подивитись за критерієм Краскела-Уолеса, де наявність відмінностей – Sig. 0,05. Тож бачимо, що відмінності відсутні за такими шкалами як самооцінка ($p=0,129$), ескапізм ($p=0,212$), позитивна етноприналежність ($p=0,186$), ригідність ($p=0,115$), лабільність ($p=0,810$), конформістські цінності ($p=0,66$), альтруїстичні цінності ($p=0,110$) та цінності прийняття інших ($p=0,235$). Відсутність різниці за даними показниками можна пояснити тим, що самооцінка в більшості вибірки знаходиться приблизно на однаковому рівні і характеризується адекватністю. Як визначала автор методики Собчик, протиставлені одна одній типологічні властивості ригідності і лабільності формують, у свою чергу, два полярних типи, що представляють собою змішані варіанти по відношенню до чисто гіпертимного і чисто гіпотимного. Один з них - ригідний - характеризується поєднанням суб'єктивізму інтроверта з інертністю установок і наполегливістю особистості, схильної до педантизму і настороженої підозрливості. Інший - лабільний, емотивний - відрізняється вираженою мінливістю настрою, мотиваційною нестійкістю, підвищеною емотивністю, демонстративними рисами (особистість, яка шукає визнання). Наші ж респонденти мають показники в межах норми за багатьма характеристиками, що включені до ригідності, лабільності. Тому, мабуть, критерій не визначив між ними відмінностей.

За усіма іншими шкалами наявні відмінності, тож ми вважаємо доцільним проводити подальший аналіз кластерів, для чого застосуємо метод середнього, та охарактеризуємо кожен з кластерів.

До першого кластеру увійшли люди із середніми показниками за всіма шкалами, вони характеризуються високим рівнем прийняття себе та інших, завищеною самооцінкою за невротичним типом, низьким рівнем невизначеної етноприналежності та високим рівнем позитивної етноприналежності, високим рівнем внутрішнього контролю, прагненням до підкорення та орієнтацією на соціальні цінності (особливо – цінності спілкування).

До другого кластеру увійшли люди, які характеризуються адекватною самооцінкою, низьким рівнем адаптивності та адаптації, низьким рівнем самоприйняття, прийняття інших, низьким рівнем емоційного комфорту, інтернальності, низьким рівнем невизначеної етноприналежності та високим рівнем позитивної етноприналежності, більш інтровертовані та надають перевагу конформістським цінностям при вираженому рівні конформності.

До третього кластеру увійшли люди із найбільш вираженими характеристиками майже за всіма показниками: мають завищену самооцінку за невротичним типом, але високі рівні (найвищі за усіма групами) показників адаптивності та адаптації, високі рівні самоприйняття

себе та інших, високий рівень внутрішнього контролю, високий рівень інтернальності, екстровертіваність (найвищі показники за всіма групами), низькі агресивність та тривожність, низький рівень конформності, високий рівень позитивної етноприналежності та виокремлюють цінності прийняття іншими як такі, що найбільш важливі.

До останнього, четвертого, кластеру увійшли люди із завищеною самооцінкою за невротичним типом, з високим рівнем адаптивності, прийняття себе та інших, високим рівнем домінування, інтернальності, найвищими показниками агресивності, спонтанності, та найнижчим показником інтроверсії та із особливістю ставити соціальні цінності на нижчі місця.

Після цього ми порівняли вираженість окремих показників соціальної ідентичності у представників чотирьох кластерів (рис.2).

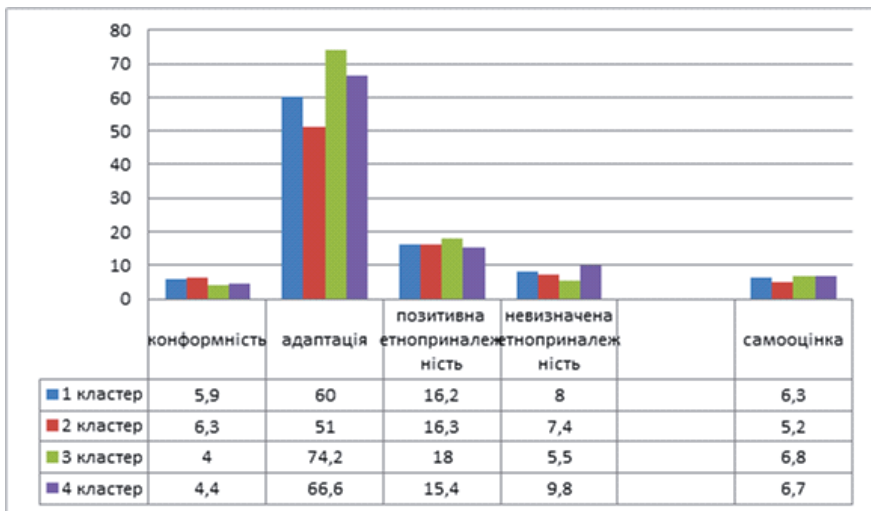

Рис. 2. Середні показники показників соціальної ідентичності за кластерами

Далі ми проаналізували переважання тих чи інших Я-концепцій у кластерах (таблиця 3).

Таблиця 3

Розподіл Я-концепції за кластерами

	Кластер 1	Кластер 2	Кластер 3	Кластер 4
Соціальне Я	11	10	7	5
Діяльнісне Я	0	0	0	1
Рефлексивне Я	10	8	3	6

Отже, кластер 3 відрізняється високою орієнтованістю на соціальне Я і найнижчою – на рефлексивне. Другий кластер характеризується високими показниками соціального Я, трохи менші, але теж високі – рефлексивного. Перший кластер однаковою мірою має як соціальне, так і рефлексивне Я. У четвертому кластері рефлексивне Я переважає над соціальним, також є досліджуваний із діяльнісним Я.

Висновки. У ході дослідження виявлено, що респонденти сприймають українське суспільство як кризове з характерними ознаками у економічній (економічна безграмотність, бідність населення, розруха, «любов до халтури»), політичній (політична несвідомість; звичка звинувачувати у своїх проблемах інші країни, політиків, кого завгодно, окрім себе; політики, що користуються стомленістю населення; недовіра до влади тощо) та соціальній сферах (розрив між бідними та багатими; втомленість звичайних людей від проблем; заздрісність людей; байдужість суспільства до пересічних проблем окремих громадян; «промиті мізки, некритичне бачення»; молодь, що емігрує за кордон, або деградація через зловживання алкоголем тощо).

Виявлено чотири групи досліджуваних залежно від специфіки соціальної адаптації в кризові періоди життя суспільства. Так, перша і четверта група мають середні показники порівняно із другим та третім, та відрізняються між собою тим, що четверта група має високий рівень адаптації, при цьому нижчий рівень конформності та найвищий рівнем невизначеної етноприналежності. Також перша група має орієнтацію на соціальні цінності (особливо – цінності спілкування), а четверта має особливість ставити соціальні цінності на нижчі місця. Про це свідчать і показники Я-концепції, де перша група однаковою мірою має як соціальне Я, так і рефлексивне Я, а в четвертій групі рефлексивне Я переважає над соціальним, також виявлено прояви діяльнісного Я.

Друга група досліджуваних характеризується низьким рівнем адаптації, найвищим рівнем конформності, високим рівнем позитивної етноприналежності та середнім рівнем невизначеної етноприналежності. Надають перевагу конформістським цінностям. Найбільше орієнтовані на соціальне Я, трохи менше на рефлексивне Я.

Третя група відрізняється вищим рівнем адаптації, низьким рівнем конформності, найвищим рівнем позитивної етноприналежності та найнижчим рівнем невизначеної етноприналежності та високою самооцінкою. Виділяються цінності прийняття іншими як такі, що більш важливі. Досліджувані орієнтовані переважно на соціальне Я і найменше - на рефлексивне.

Цікавими для подальших досліджень є вивчення локус-контролю, типів етнічної ідентичності, соціальних стереотипів з розширенням вибірки та тривалості дослідження, зокрема, з'ясування становлення соціальної ідентичності у дітей та підлітків.

Список використаних джерел

1. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии, 1996. – № 1. – С. 131–143.
2. Гнатенко П. І. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П. І. Гнатенко, В. М. Павленко. – К. : «АРТ–ПРЕСС», 1999. – 466 с.
3. Мид Дж. Интернализированные другие и самость / Дж. Мид // Американская социологическая мысль : тексты / под ред. В. И. Добренъкова. – М., 1994. – С. 121–122.
4. Остапенко І. В. Особливості використання проєктивної техніки «колаж» для дослідження уявлень студентської молоді про владні режими / І. В. Остапенко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : Збірник наукових праць. – К. : Логос, 2014. – № 2 (23). – С. 187–192.
5. Соснюк О. П. Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях / О. П. Соснюк // Наука і освіта. Тематичний спецвипуск: «Когнітивні процеси та творчість», 2012. – № 9. – С. 201–205.
6. Соціальні ідентифікації та ідентичності / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитна, О. В. Швачко. – К. : Ін-т соціології НАН України. – 1996. – 185 с.
7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
8. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – 546 p.

References transliterated

1. Antonova N. V. Problema lichnostnoj identichnosti v interpretacii sovremennoho psihoanaliza, interakcionizma i kognitivnoj psihologii / N. V. Antonova // Voprosy psihologii, 1996. – № 1. – S. 131–143.
2. Gnatenko P. I. Identychnist': filosofsk'kyj ta psihologichnyj analiz / P. I. Gnatenko, V. M. Pavlenko. – K. : «ART–PRESS», 1999. – 466 s.
3. Mid Dzh. Internalizovannyye drugie i samost' / Dzh. Mid // Amerikanskaja sociologicheskaja mysl' : teksty / pod red. V. I. Dobren'kova. – M., 1994. – S. 121–122.
4. Ostapenko I. V. Osoblyvosti vykorystannja proektyvnoi' tehniky «kolazh» dlja doslidzhennja ujavlen' students'koi' molodi pro vladni rezhymy / I. V. Ostapenko // Aktual'ni problemy sociologii', psihologii', pedagogiky : Zbirnyk naukovykh prac'. – K. : Logos, 2014. – № 2 (23). – S. 187–192.
5. Sosniuk O. P. Psyhosemantyczna interpretacija vizual'nyh obraziv u prykladnyh doslidzhennjah / O. P. Sosniuk // Nauka i osvita. Tematychnyj specvypusk: «Kognityvni procesy ta tvorchist'», 2012. – № 9. – S. 201–205.
6. Social'ni identyfikacii' ta identychnosti / S. A. Makhejev, S. N. Oksamytna, O. V. Shvachko. – K. : In-t sociologii' NAN Ukraïny. – 1996. – 185 s.

7. Jerikson Je. Identichnost': junost' i krizis / Je. Jerikson – M. : Izdatel'skaja gruppа «Progress», 1996. – 344 s.

8. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982. – 546 p.

Abstract

Kovalenko A. B.,
Doctor of Psychological Sciences,
Professor

Bezverkha K. S.,
Postgraduate of Psychology

SOCIAL IDENTITY AS AN ADAPTATION MECHANISM OF PERSONALITY IN THE SOCIAL CRISIS

The survey found respondents perceiving the Ukrainian society as being in crisis with certain characteristic signs in economic (economic illiteracy, poverty, population collapse, «love to hack»), political (political ignorance; habit to blame for their problems other countries, politicians, anyone except themselves; politicians using fatigue population; distrust of the authorities, etc.) and social life (the gap between rich and poor, people are exhausted from everyday life problems; envy of people; society's indifference to the everyday life problems other citizens, «washed brains, uncritical vision»; young people emigrate abroad or degraded due to alcohol abuse, etc.).

There were discovered four groups of respondents depending on the specific social adaptation in times of society crisis. Thus, the first and the fourth group are average compared to the second and third, and differ in that the fourth group has a higher level of adaptation, a lower level of conformity and the highest level of vague ethnoidentity. In addition, the first group focuses on social values (especially – the value of communication), and the fourth tends to put social values lower. It is also shown by indicator of self-concept, where the first group has equal social and reflexive Self, and in the fourth group a reflexive Self prevail over social Self, also found signs of active Self.

The second group of respondents is characterized by a low level of adaptation, the highest level of conformity, high level of positive ethnoidentity and an average level of vague ethnoidentity. They prefer

conformity values and are mostly focused on the social Self, a little less than reflexive Self.

The third group differs by the highest level of adaptation, low conformity, the highest level of positive etnoidentity, the lowest level of vague etnoidentity and high self-esteem. Values of being accepted by others are more important. Participants focus mainly on the social Self and less on the reflexive Self.

УДК 159. 98

Осьодло В. І.,

доктор психологічних наук, професор,
начальник гуманітарного інституту,
НУОУ імені Івана Черняхівського

Зубовський Д. С.,

науковий кореспондент
лабораторії вікової психофізіології,
Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України

ПОСТТРАВМАТИЧНЕ ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті представлено теоретичний аналіз сучасного стану наукового розуміння феномену посттравматичного зростання особистості учасників бойових дій. Висвітлено та проаналізовано ключові емпіричні результати розгляду цієї проблематики у науково-дослідних працях американських та ізраїльських науковців.

Ключові слова: *посттравматичне зростання, психологічна травма, військовослужбовці, бойові дії, соціальна підтримка, ветерани, диспозиційний оптимізм.*

The paper presents a theoretical analysis of the current state of scientific understanding of the phenomenon of combatants post-traumatic personal growth. The key empirical outcomes of this issue in the scientific research of American and Israeli scientists are highlighted and critically analyzed.

Key words: *posttraumatic growth, psychological trauma, soldiers, combat actions, social support, veterans, dispositional optimism.*

Постановка проблеми. В останні роки у зарубіжній психології спостерігається стрімка зміна дослідницьких парадигм стосовно дослідження наслідків психологічної травми. На противагу традиційній та широко представленій “патологізованій” парадигмі, що відповідала на питання про те, яким чином вплив стресорів призводить до небажаних хворобливих наслідків, все активніше протиставляється нова – позитивно орієнтована. З’являється все більше досліджень, у яких не лише

констатується деструктивний бік психотравми, але й емпірично підтверджуються позитивні або адаптаційні зміни особистості внаслідок переживання психотравмуючої події.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній психології позитивні наслідки травматичного досвіду знайшли своє представлення у концепції посттравматичного зростання (posttraumatic growth). Піонери дослідження цього феномену Р. Тедескі та Л. Калхоун визначають посттравматичне зростанням як «досвід позитивних змін, унаслідок боротьби зі значною життєвою кризою» [23, с. 1]. Для коректності розуміння в цій роботі ми дещо змінимо вищезазначений термін та будемо його використовувати з приставкою “особистості” – посттравматичне зростання особистості.

На сьогоднішній день феномен посттравматичного зростання особистості займає одне з провідних місць за кількістю щорічних досліджень та публікацій. Так, станом на 2004 рік, в своїй оглядовій статті на тему «позитивні зміни після травматичних подій» С. Джозеф та А.Лінлей визначали 40 наукових праць, у яких повідомлялося про позитивні зміни, що відбулися з тими, хто пережив травматичну подію [11]. На сьогоднішній день ця цифра збільшилася в десятки разів. Лише на вищезазначену наукову статтю, в пошуковій системі “Google Scholar” вже налічується близько 1500 наукових посилань. Така ж тенденція спостерігається і зі статтею Р. Тедескі та Л. Калхоун «Анкета посттравматичного зростання: вимірювання позитивних наслідків травми» (1996 р.), у якій вперше було розроблено інструментарій для вимірювання цього феномену [22]. На сьогодні ця праця налічує близько 3190 наукових посилань.

Проте, незважаючи на активний розвиток за кордоном, феномен посттравматичного зростання особистості, як тематика наукових досліджень, тільки починає з’являтися у вітчизняних дослідженнях. Інтерес до цього феномену був відображений у наукових працях В. В. Горбунова, В. О. Климчук, О. А. Шелюг та С. Л. Чечко [2, 3, 4].

Однак, жодна з вищезазначених праць не розглядає проблематику дослідження посттравматичного зростання особистості учасників бойових дій. Вітчизняним науковцям залишаються майже невідомими напрацювання їх закордонних колег, які б могли послугувати серйозною основою для проведення досліджень у цьому напрямку.

Мета статті. Метою даної роботи є аналіз сучасного стану наукового вивчення феномену посттравматичного зростання особистості учасників бойових дій у закордонній науково-психологічній літературі, висвітлення ключових та найбільш проблемних сфер дослідження цього явища.

Виклад основного матеріалу. З певною долею впевненості можна стверджувати, що спостереження позитивних трансформаційних змін серед військовослужбовців – учасників бойових дій є доволі поширеним та давнім явищем. Ще до початку цілеспрямованих наукових досліджень наявність подібних змін була відображена в сюжетах численних художніх творів, персонажі яких часто зазнавали кардинальних змін свого життя або своїх життєвих поглядів в результаті безпосередньої загрози життю. Подібні сюжети були найбільш популярними у західноєвропейській літературі по завершенні Першої світової війни. Так, у романі відомого англійського письменника Сомерсета Моема під назвою “На жалі бритви”, було проникиливо зображено як один із персонажів, колишній військовий пілот Ларрі Даррел, в результаті пережитої на війні “зустрічі” зі смертю кардинально змінив своє життя. Йому пощастило вижити, коли його товариш прийняв на себе кулю. Зрозумівши шанс, який випав на його долю, Ларрі відкинувши пропозицію про перспективну кар’єру, відправився на пошуки себе, духовних відкриттів, гармонії зі світом. Персонаж відзначає кардинальну зміну власного уявлення про сенс свого життя, уявлень про світ і свою роль у ньому [1].

Перші наукові дослідження, присвячені проявам посттравматичного зростання серед військовослужбовців – учасників бойових дій, почали з’являтися на початку 90-х років. Знаковими в цьому контексті можуть вважатися праці відомого американського психолога та соціолога Глена Елдера [7; 8]. Г. Елдер одним із перших відзначив тогочасну тенденцію ігнорування позитивних наслідків травматичного досвіду військовослужбовців, яка, на його думку, не дозволяла відповісти на питання «чи володіють чоловіки з симптомами посттравматичного стресового розладу адаптаційними якостями, що походять з того ж таки досвіду». Учений був переконаний, що «умови війни можуть мати як негативні, так і позитивні наслідки для однієї й тієї ж людини» [7, с. 318].

Зокрема, в 1989 році, разом з Елізабет Кліпп, Г. Елдер провів ретельне та широкомасштабне дослідження психологічного здоров’я ветеранів Другої світової війни та війни у Кореї [7]. Під психологічним здоров’ям розумілося свідчення психологічного благополуччя та відсутності стресових симптомів (депресія, нав’язливі спогади, нічні кошмари). Дослідження базувалося на ретельному аналізі архівних даних лонгітюдного дослідження, що тривало з 1928 по 1985 рік. Кінцева вибірка складалася зі 149 американських ветеранів.

За результатами аналізу було встановлено, що на додаток до патогенних ефектів, бойовий досвід здійснює позитивний, розвивальний

вплив на деяких військовослужбовців, і, як наслідок, може бути охарактеризований ними з позитивного боку. Так, від 60% до 70% досліджених ветеранів відзначили такі позитивні аспекти свого досвіду участі в бойових діях як: підвищення рівня долаючої поведінки (копінгу), підвищення рівня самодисципліни, збільшення незалежності та розширення планів на майбутнє [7, с. 324]. Зокрема, ті особи, які пережили особливо жорстокі бої, повернулися з війни впевненими у підвищенні власної майстерності додання негараздів і переконаністю в тому, що цей навик зміцнив їх перед обличчям майбутніх життєвих випробувань. Так, один із досліджуваних ветеранів повідомляв: «Я був на лінії фронту, рятуючи важко поранених та вмираючих, працював довгі години під постійним ризиком бути вбитим, мені вдалося показати багато мужності та здорового глузду. Вперше в моєму житті я знав, що зможу впоратися з екстремальними ситуаціями» [7, с. 325]. Ці ж ветерани повідомляли, що завдання, які вони виконували, прищепили їм самодисципліну та здатність контролювати себе, коли інші втрачають “самоконтроль”. Умови військового часу навчили їх значно більше цінувати життя людини та виявляти більш глибоку вдячність за життя в цілому. Половина досліджуваних осіб констатували підвищення навичок співпраці з іншими та повідомляли про глибокі стосунки з бойовими товаришами [7, с. 324]. Спостерігалися певні позитивні зміни у цінуванні та ставленні до власної родини [7, с. 329].

На додаток до вищезазначеного, ветерани, які пережили особливо жорсткі бої, до середини життя стали набагато більш наполегливими та стійкими порівняно з ветеранами, які мали або незначний бойовий досвід, або не мали такого досвіду взагалі. Ступінь відмінностей за цими показниками між групами був надзвичайно високим [7, с. 330]. Якісний аналіз звітів ветеранів дозволив пояснити таку розбіжність тим фактом, що військовослужбовцям, які пережили важкі бойові дії, буденні життєві проблеми часто здавалися незначним порівняно з травмою інтенсивних і постійних артобстрілів.

Деякі з вищезазначених результатів знайшли свою повторне підтвердження ще в одному дослідженні Г. Елдера, проведеному в 1991 р. [8]. Це дослідження концентрувалося на вивченні психологічних наслідків ключових подій життя ветеранів, які мали визначальне значення та в багатьох випадках охарактеризувалися як поворотні життєві моменти.

Отримані дані продемонстрували, що війна була знаковим поворотним моментом у житті більшості ветеранів, та, як правило, мала більш позитивний, ніж негативний відтінок у їхніх ретроспективних спогадах. Три з чотирьох ветеранів досліджуваної вибірки стверджу-

вали, що військова служба певною мірою «переспрямувала» їхнє життя. Ті, хто відзначив таку життєву зміну, наводили декілька причини, серед яких ключовими було швидке дорослішання, поява незалежності, подорожі (війська США мали експедиційних характер) та можливість отримати високий рівень освіти (у США існували державні програми з отримання освіти ветеранами) [8, с. 221]. Когорта ветеранів зі значним досвідом бойових дій паралельно з негативними спогадами про бойові тривоги, жалюгідні умови життя та втрату друзів, також пригадувала свій досвід військового часу з позитивного боку. Ці ветерани, порівняно з «невоюючими» військовослужбовцями, значно частіше відзначали, що, перебуваючи на службі, навчилися цінувати життя [8, с. 226].

Окрім вищезазначеного, результати дослідження продемонстрували, що позитивні наслідки військової служби особливо актуальні для осіб, які були мобілізовані на службу у молодому віці (21 рік та молодші). Для багатьох з цих осіб (особливо матеріально незабезпечених) військова служба виступала в якості єдиного шляху до адаптивного функціонування у дорослому віці (швидка соціальна незалежність, поліпшення стосунків з батьками, доступ до державних освітніх програм). У структурованій обстановці військової служби вони були в змозі розвинути навички та ресурси, що дозволяли їм здійснити успішний перехід до дорослого життя [8, с. 227].

Незважаючи на своє важливе місце у дослідженні посттравматичного зростання серед військовослужбовців, вищезазначені дослідницькі праці Г. Елдера мали низку суттєвих недоліків. Перш за все вони базувалися на архівних даних, що неминуче призводило до втрати та викривлення значної кількості інформації. Також через значну тривалість лонгітюдного дослідження, розміри кінцевих вибірок військовослужбовців були значно обмеженими та виключали можливість перевірки деяких гіпотез.

Через вищезазначені обмеження шерегом науковців були здійснені дослідження, спрямовані на уточнення картини позитивних особистісних змін учасників бойових дій. Ці дослідження базувалися на кількісно розширених вибірках, використовували сучасний діагностичний інструментарій та вивчали ветеранів інших збройних конфліктів. Так, значуще дослідження в цьому контексті проведилося групою американських психологів під керівництвом Керолін Елдвін [5]. К. Елдвін прагнула розширити дослідження Г. Елдера та продемонструвати роль позитивних здобутків в якості медіаторів між впливом бойових дій, з одного боку, та симптомів ПТСР - з іншого. Дані для дослідження базувалися на широкомасштабному лонгітюдному

дослідженні ветеранів Другої світової війни та війни в Кореї, розпоча- тому в 1960-ті роки минулого століття. Загальна кількість дослідже- них ветеранів налічувала 1287 осіб.

Отримані результати підтвердили висновки попередніх дослі- джень – ветерани відзначали як бажані, так і не бажані аспекти сво- го перебування на військовій службі та участі у збройних конфлік- тах. Зокрема, статистичний обрахунок продемонстрував, що середне значення для бажаних аспектів військової служби у ветеранів значно перевищувало середнє значення для небажаних аспектів (27,29 про- ти 6,82). Серед позитивних аспектів ветерани найчастіше відзначали отримання навичок долаття неприємностей, підвищення самодисци- пліни, самостійності та самооцінки [5, с. 36]. Чоловіки розглядали цей період життя як такий, що надав їм можливість швидко подоросліша- ти, скріпити почуття власної гідності та розширити свої погляди на світ. Якісно проаналізувавши розповіді ветеранів щодо повідомлених позитивних аспектів, дослідники дійшли висновку, що бойовий дос- від прищеплював деяким людям певну стійкість до майбутніх стре- сорів. Порівняно з травмою, щоденні стресові події були незначними [5, с. 42]. Інші чоловіки говорили про свої дії на полі бою з гордістю і повідомляли, що могли б успішно командувати і захищати інших лю- дей. Вони вважали, що якщо змогли впоратися з війною, то зможуть впоратися з чим завгодно.

Ще одним дослідженням, що в когорті перших стало апелювати до позитивної сторони психотравми у військовослужбовців, може вва- жатися праця Алана Фонтани й Роберта Росенчека [10]. Їхнє дослі- дження стосувалося психологічних позитивних та негативних змін в результаті травматичного досвіду війни у В'єтнамі та вивчало дані 1198 колишніх військовослужбовців.

У результаті було підтверджено наявність позитивних особистіс- них змін серед учасників бойових дій у В'єтнамі. Ці зміни проявля- лися у формі самовдосконалення та були позитивно пов'язаними з більшістю видів психотравмуючих подій зони бойових дій. Єдиний виняток серед цих травматичних подій була участь у звірствах. Як зазначають автори, такі результати цілком закономірні, оскільки по- всюднє моральне засудження військових злочинів робило надзвичай- но важким отримання позитивних змін у результаті участі в таких діях [10, с. 494].

Окрім вищезазначеного, встановлено величину взаємозв'язку по- зитивних особистісних змін та травматичних переживань, перевірено існування лінійної залежності між психологічними змінами та дозою травматичного досвіду [10, с. 498]. Продемонстровано, що позитивні

особистісні зміни у деяких випадках відіграють важливу посередницьку роль між травматичним досвідом, з одного боку, та розвитком посттравматичного стресового розладу (ПТСР) - з іншого. Зокрема, позитивні зміни могли протидіяти та деякою мірою захищати від розвитку ПТСР [10, с. 497].

Що стосується досліджень, проведених безпосередньо після наукової концептуалізації посттравматичного зростання особистості, то важлива дослідницька робота була здійснена групою американських учених на чолі з Ш. Макгвен у 2006 році. В ній досліджувалася наявність посттравматичного зростання серед військовослужбовців учасників війни у Перській затоці (83 ветерани). За результатами було встановлено наявність значної частки посттравматичного зростання, яке проявилось в таких сферах як: покращення задоволеності життям та збільшення сили особистості [12].

Серед досліджень посттравматичного зростання у військовослужбовців особливу увагу науковці приділяли групі колишніх військовополонених. Така увага до цієї категорій осіб була обумовлена тим фактом, що саме колишні військовополонені відносяться до тієї групи військовослужбовців, які зазнають найбільш інтенсивного психотравмуючого впливу військового часу. Ці особи переживають ряд травматичних подій, що свідомо використовуються для підриву їхнього духу: небезпека втрати життя, голод, психологічне насильство та тортури, травми і смерть товаришів, втрата підтримки родини, одиночне ув'язнення, систематичне позбавлення основних потреб.

Проте, незважаючи на тяжкість описаного вище психотравмуючого досвіду, навіть у цій групі військовослужбовців спостерігалися певні позитивні зміни. Так, ще у 1980 році, група військових психіатрів під керівництвом Вільяма Следжа встановила, що 61,1% полонених американських пілотів під час війни у В'єтнамі повідомили про сприятливі психологічні зміни [20]. Ці зміни в першу чергу стосувалися сфери самооцінки та міжособистісних стосунків. Зокрема, колишні військовополонені вважали, що вони отримали більш глибоке уявлення про себе та інших, стали здатними чітко відрізнити важливе від тривіального та створили більш чітку концепцію пріоритетів життя (велика частка осіб змінила свою думку з приводу кар'єри та сім'ї) [20, с. 443]. Багато хто з військовополонених стверджував про збільшення можливості насолоджуватися життям [20, с. 442]. При цьому дослідники влучно зазначали, що ці позитивні зміни жодним чином не означають відсутність фактичної інвалідності (яка може бути наявною, а може і не бути в окремих осіб, які повідомили про отримання вигод від власного досвіду) [20, с. 443].

Ще одна група військових психологів та психіатрів під керівництвом Ненсі Спід, здійснюючи аналіз впливу травматичного досвіду військового полону під час Другої світової війни, відзначили, що 47% їхньої вибірки повідомили, що вони певним чином скористалися своїм досвідом перебування у військовому полоні. Здобутки, про які вони повідомляли, носили загальний характер і включали в себе підвищення цінування свободи та вдячності за її наявність, сильне почуття патріотизму. При цьому дослідники відзначили, що сприйняття позитивної сторони травматичного досвіду більшою мірою притаманне особам з вищим військовим рангом на момент захоплення, і значно менш проявлялося серед осіб, які мали алкогольні проблеми після репатріації [21, с. 151].

Знаковими в контексті дослідження посттравматичного зростання особистості військовополонених можуть вважатися праці відомої ізраїльської дослідниці травматичних наслідків бойових дій Захави Соломон. Протягом багатьох років вона вивчала психологічні наслідки військового полону учасників війни Судного Дня. Зокрема, в 1999 році, під її керівництвом було здійснено дослідження позитивних та негативних змін у житті ізраїльських військовослужбовців, які побували у полоні, та тих, які не мали подібного досвіду [19]. В результаті було встановлено, що незважаючи на значну кількість повідомлених негативних наслідків військового полону (за цим показником полонені значно перевищували контрольну групу), полонені ізраїльські військові також відзначали позитивну сторону власного досвіду та вважали, що довгострокові наслідки їхнього перебування в неволі були скоріше корисними, ніж шкідливими [19, с. 427]. Коли цих військовослужбовців попросили порівняти себе нинішнього з собою до війни, значний відсоток ветеранів повідомив про зростання особистої зрілості, підвищення почуття власної гідності та самовпевненості. Відзначалися також оптимістичніший погляд на життя, більша задоволеність своєю родиною та підвищення здатності відділяти головне від тривіального [19, с. 430].

На відміну від висновків Н. Спід, у дослідженні З. Соломон не було встановлено залежності між повідомленням позитивних змін та військовим рангом на момент потрапляння в полон – як офіцери, так і не офіцери повідомляли однакову кількість позитивних здобутків [19, с. 429]. Окрім цього, дослідження продемонструвало взаємозв'язок позитивних змін з долаючою поведінкою під час полону й соціальною підтримкою після повернення на батьківщину [19].

Незважаючи на значну кількість досліджень посттравматичного зростання серед військовослужбовців – учасників бойових дій, дослід-

ники і досі констатують, що в значній кількості аспектів природа та детермінанти цього зростання залишаються недостатньо зрозумілими. Зокрема, одним із найбільш проблематичних залишається питання про взаємозв'язок між інтенсивністю бойових дій та посттравматичним зростанням. Не до кінця зрозумілим є те, якої саме інтенсивності повинні бути стрес-чинники бойових дій, щоб слугувати основою для позитивної трансформації особистості.

Так, на сьогоднішній день можна виокремити дві основні точки зору на це питання. Зокрема, перша точка зору постулює наявність нелінійного співвідношення між інтенсивністю бойових дій та позитивними змінами в результаті їх переживання. Найчастіше цю залежність розглядають в якості квадратичної тенденції у формі перевернутої "U", тим самим припускаючи, що найвищий рівень посттравматичного зростання особистості характерний для проміжного рівня інтенсивності травматичного досвіду. Тобто, тільки помірні рівні травматичного стресу здатні мобілізувати потребу у використанні значних копінг ресурсів, і одночасно з цим не становити неподолану проблему для психіки особи та не призвести до почуття перевантаження. Ця точка зору є теоретично привабливою, оскільки співвідноситься з подібними залежностями в інших сферах психологічного функціонування. Зокрема, подібне співвідношення зазвичай спостерігається між переживанням тривоги та рівнем продуктивності [17]. У сфері посттравматичного зростання особистості емпіричну підтримку цій точці зору надали дослідження Паула Шнур, у результаті яких було встановлено, що помірний досвід бойових дій призводив до бажаніших ефектів з точки зору змін особистості, ніж низький чи занадто високий рівень травматичного досвіду [18].

Проте, незважаючи на теоретичну привабливість цього формулювання, низка наукових праць не змогла емпірично підтвердити вищезазначені висновки. Зокрема, дослідження групи американських психологів під керівництвом Керолін Елдрін не встановили наявності квадратичної тенденції у формі перевернутої "U" на вибірці ветеранів Другої світової війни [5]. Дослідники констатували, що всупереч очікуванням не встановлено жодних нелінійних взаємозв'язків між позитивними змінами та бойовим стресом, на противагу цьому виявлено лише статистично значущі лінійні.

Ці висновки значною мірою відображають другу точку зору на питання про взаємозв'язок між інтенсивністю бойових дій та посттравматичним зростанням, яка постулює, що вираженість позитивних змін прямо пропорційна силі травматичної події [5; 7]. Яскравим підтвердженням цієї точки зору, окрім вищезазначеного дослідження

К. Елдвін, може вважатися праця Г. Елдера та Е. Кліпп, у якій автори встановили лінійну залежність між бойовою експозицією та позитивними трансформаційними здобутками (підвищення самодисципліни, ширші перспективи в житті) [7].

Важливими у цьому контексті є результати дослідження А. Фонтани та Р. Росершека [10]. Дослідники прагнули поставити остаточну крапку у питанні про залежність посттравматичного зростання військовослужбовців від інтенсивності бойових дій. Для цього було проаналізовано взаємозв'язок між різними сферами позитивних особистісних змін військовослужбовців (солідарності з іншими, самовдосконалення тощо) та різними аспектами психотравмуючого бойового досвіду (безпосереднє бойове зіткнення, сприйняття загрози, смерть інших військовослужбовців тощо).

Проведений статистичний аналіз щодо перевірки лінійних та квадратичних тенденцій дозволив дійти висновку, що паралельно з існуванням очевидної та сильно вираженої лінійної тенденції у взаємозв'язку позитивних змін та травматичного досвіду, існує ще статистично значущий квадратичний взаємозв'язок між окремими сферами особистісних змін та певними категоріями бойового досвіду. Зокрема, проведений аналіз продемонстрував подібну квадратичну тенденцію взаємозв'язку в такій сфері особистісної зміни, як солідарність з іншими. Показники середніх значень для даної сфери особистісної зміни були найвищими при помірному рівні бойового впливу [10]. Такий характер взаємозв'язку дозволив дослідникам припустити, що помірنا загроза для власного життя і здоров'я сприяла солідарності з іншими людьми до певної точки, але згодом, на найвищому рівні, ця загроза генерувала егоцентричні реакції виживання та придушувала соціоцентричні потяги.

Ще одним важливим і водночас заплутаним аспектом дослідження посттравматичного зростання серед військовослужбовців є його психологічні детермінанти. Так, нині активно досліджуються індивідуально-психологічні характеристики військовослужбовців та їх вплив на ймовірність появи посттравматичного зростання. Зокрема, численні емпіричні дослідження продемонстрували, що посттравматичне зростання статистично значуще пов'язане з екстраверсією, диспозиційним оптимізмом та відкритістю новому досвіду [9]. У дослідженні К. Петерсон продемонстровано взаємозв'язок між посттравматичним зростанням, з одного боку, та хоробрістю, силою духу та завзяттям - з іншого [16]. Окрім цього, значна кількість досліджень продемонструвала взаємозв'язок між внутрішньою релігійністю особистості та сприйняттям посттравматичного зростання [13; 14; 15]. Зокрема,

дослідники зазначають, що та міра, якою індивід черпає свої сили з яскраво вираженої системи вірувань, значно впливає на його здатність знаходити позитивний сенс в тяжких та негативних подіях життя. Релігійні особи часто використовують релігію у якості основи для знаходження своїх основних мотивів.

Що стосується соціально-психологічних детермінант посттравматичного зростання особистості, то дослідники неодноразово констатували, що вони відіграють не менш значущу роль. Так, в ряді досліджень продемонстровано статистично значущий позитивний зв'язок між збільшенням сприйняття соціальної підтримки та вищим рівнем посттравматичного зростання [15; 22].

Розгляд соціальної підтримки в якості детермінанти посттравматичного зростання особистості обумовлений декількома чинниками, ключовим серед яких є свідчення важливості сприйняття соціальної підтримки в якості психологічного буфера в стресових подіях життя [6]. Окрім цього, значний обсяг досліджень неодноразово демонстрував як прямі, так і опосередковані впливи соціальної підтримки на адаптивне реагування людей на різноманітні негаразди [19].

Першим дослідженням, яке розглянуло соціальну підтримку як безпосередню детермінанту посттравматичного зростання особистості було дослідження психолога з Каліфорнійського університету Кристал Парк. Дослідниця розглядала цю підтримку як ключову соціально-психологічну змінну у розвитку посттравматичного зростання та проаналізувала її вплив на вибірці студентів коледжу. В ході дослідження було встановлено, що результати посттравматичного зростання безпосередньо пов'язані з задоволеністю соціальною підтримкою. На думку автора, це пояснюється тим фактом, що соціально підтриманий індивід вважає себе потрібним і здатний через позитивний зворотній зв'язок знайти нові шляхи до відновлення й зростання [15].

Як важлива соціально-психологічна детермінанта, соціальна підтримка також не раз розглядалася у дослідженні посттравматичного зростання серед військовослужбовців, які побували у полоні. Акцент в цьому контексті робився на соціальну підтримку військовослужбовців після повернення на батьківщину. Дослідники відзначали, що ті соціальні реакції, які отримує військовослужбовець після повернення на батьківщину, можуть відігравати надзвичайно важливу роль у його подальшій реадaptaції та стати основою для позитивних особистісних змін. Так, результати дослідження З. Соломон продемонстрували, що соціальна підтримка та теплий прийом військовополонених на батьківщині позитивно пов'язані з повідомленими позитивними змінами [19]. Як зазначила дослідниця, такі результати є цілком за-

кономірними, оскільки реакції соціального середовища часто можуть дозволити коригувати емоційне переживання після травматичного примусу та навмисної жорстокості інших людей. Соціальне середовище може сприяти та заохочувати поступове пристосування військовополонених шляхом підтримки відновлення їх попередніх ролей у суспільстві, шляхом зміцнення їхнього почуття власної гідності й травмованого почуття приналежності, надаючи їм шанс розслабитися та поділитися своїм досвідом.

Ще одним важливим аспектом, на який слід звернути увагу, є гендерні відмінності та їх вплив на посттравматичне зростання особистості. Зокрема, в широкомасштабному дослідженні К. Парк було встановлено, що посттравматичне зростання значно більше проявляється у жінок порівняно з чоловіками. Так, при відповіді на запитання стандартизованого опитувальника “Stress-Related Growth Scale” середнє значення для жінок складало $M = 51.50$, водночас як для чоловіків – 45.73 . Ці результати мали стійку природу та виявилися відразу в декількох експериментах поспіль. Як припустила сама дослідниця, ця закономірність може бути обумовлена відмінностями в копінг-стратегіях, що зазвичай використовуються чоловіками і жінками [15].

Подібні результати були отримані у дослідженні Р. Тедескі та Л. Калхоун, проведеному з використанням іншої діагностичної методики. Зокрема, за результатами аналізу було встановлено, що середнє значення посттравматичного зростання у жінок ($M = 75.18$) є значно вищим порівняно з чоловіками ($M = 67.77$). Більше того, жінки продемонстрували не лише вищий рівень посттравматичного зростання в цілому, але також за кожною окремою сферою його прояву, окрім сфери «нові можливості» [22].

Висновки. Підсумовуючи викладений в роботі матеріал, можна констатувати, що на сьогодні в зарубіжній психології активно здійснюються дослідження посттравматичного зростання серед військовослужбовців – учасників бойових дій. Вони яскраво представлені в працях американських та ізраїльських психологів, тобто науковців тих країн, чії збройні сили брали чи беруть активну участь у збройних протистояннях. Ці дослідження охоплювали ветеранів більшості збройних конфліктів ХХ століття – Друга світова війна, війна у Кореї, В'єтнамі та війна Судного дня.

Проте, незважаючи на значну кількість досліджень з цієї проблеми та багатоплановість накопиченого емпіричного матеріалу, дослідники і досі констатують, що в значній кількості аспектів природа та детермінанти посттравматичного зростання особистості є недостатньо зрозумілими. Зокрема, одним із найбільш проблематичних залишається

питання про взаємозв'язок між інтенсивністю бойових дій та посттравматичним зростанням. Не до кінця розкриті деякі аспекти індивідуально-психологічних та соціально-психологічних детермінантів цього явища. Окрім цього, незважаючи на виявлені певні тенденції до вищого прояву посттравматичного зростання особистості серед жінок, в контексті конкретно жінок-військовослужбовців подібні дослідження не проводились.

Перспективи подальших досліджень. Незважаючи на значні наукові напрацювання зарубіжних дослідників, здійснювати пряму екстраполяцію визначених ними закономірностей на вибірку військовослужбовців ЗС України, які брали участь у бойових діях на сході України, на нашу думку, є не зовсім правильним. Як влучно зазначав С. Моем “Пізнавати людей – взагалі не легка справа, а по-справжньому знати можна хіба своїх співвітчизників” [1, с. 230]. І з цим тяжко не погодитися. Особливості гібридної війни, що триває на сході України, створили нові умови ведення бойових дій та, як наслідок, багато в чому абсолютно специфічні види травматичного впливу. Окрім цього, реалії соціально-політичної ситуації в нашій країні, обумовили виникнення значної кількості непритаманних іншим конфліктам соціально-психологічних чинників реадаптації та психологічного відновлення учасників бойових дій.

Тому особливого значення набуває проведення широкомасштабного дослідження особливостей посттравматичного зростання серед військовослужбовців-учасників АТО. Для цього, на нашу думку, у найближчій перспективі слід здійснити адаптацію зарубіжних стандартизованих методик для вимірювання посттравматичного зростання. Саме наявність якісного та стандартизованого інструментарію є запорукою об'єктивних результатів майбутніх вітчизняних досліджень. Окрім цього, використання уніфікованого інструментарію дозволить здійснити крос-культурні порівняння отриманих даних та значно розширити загальнопсихологічне розуміння посттравматичного зростання серед військовослужбовців-учасників бойових дій.

Список використаних джерел

1. Моем В. С. Місяць і мідяки; На жалі бритви: Романи / В. С. Моем. – К. : Дніпро, 1989. – 574 с. – (Зарубіж. проза ХХ ст.).
2. Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 30 берез. 2016 р.) : у 2 ч. / [ред. кол. : В. В. Черней, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. – 248 с.

3. Чачко С. Л. Проблема посттравматического роста: попытка теоретического анализа / С. Л. Чачко // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, 2010. – Том 15, Випуск 11. – С. 140–148.

4. Шелюг О. А. Багатомірність феномену посттравматичного росту: біологічний, психологічний та соціокультурний складники особистісних трансформацій / О. А. Шелюг // Психологія і особистість. – 2014. – № 1. – С. 112–129.

5. Aldwin C. M. Vulnerability and resilience to combat exposure: Can stress have lifelong effects? / C. M. Aldwin, M. R. Levenson, A. Spiro // Psychology and aging. – 1994. – № 9. – P. 34–44.

6. Cohen S. Stress, social support, and the buffering hypothesis / S. Cohen, T. Wills // Psychological Bulletin. – 1985. – № 98. – P. 310–357.

7. Elder G. H. Combat experience and emotional health: Impairment and resilience in later life / G. H. Elder, E. C. Clipp // Journal of personality. – 1989. – № 57. – Vol. 2. – P. 311–341.

8. Elder G. H. Turning points in life: The case of military service and war / G. H. Elder, C. Gimbel, R. Ivie // Military Psychology. – 1991. – № 3. – P. 215–231.

9. Erbes C. Posttraumatic Growth among American Former Prisoners of War / C. Erbes, R. Eberly, T. Dikel, E. Johnsen, I. Harris, B. Engdahl // Traumatology. – 2005. – № 11. – Vol. 4. – P. 285–295.

10. Fontana A. Psychological benefits and liabilities of traumatic exposure in the war zone / A. Fontana, R. Rosenheck // Journal of Traumatic stress. – 1998. – № 11. – Vol. 3. – P. 485–503.

11. Linley P. A. Positive Change Following Trauma and Adversity: A Review / P. A. Linley, S. Joseph // Journal of Traumatic Stress. – 2004. – № 1. – Vol. 17. – P. 11–21.

12. Maguen S. Posttraumatic growth among Gulf War I veterans: The predictive role of deployment-related experiences and background characteristics / S. Maguen, D. S. Vogt, L. A. King, D. W. King, B. T. Litz // Journal of Loss and Trauma. – 2006. – № 11. – Vol. 5. – P. 373–388.

13. Park C. L. Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for Catholics versus Protestants / C. L. Park, L. H. Cohen, L. Herb // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – № 59. – P. 562–574.

14. Park C. L. Religious and nonreligious coping with the death of a friend / C. L. Park, L. H. Cohen // Cognitive Therapy and Research. – 1993. – № 17. – P. 561–577.

15. Park C. L. Assessment and prediction of stress related growth / C. L. Park, H. C. Lawrence, R. L. Murch // Journal of personality. – 1996. – № 64. – Vol. 1. – P. 71–105.

16. Peterson C. Strengths of character and posttraumatic growth / C. Peterson, N. Park, N. Pole, W. D'Andrea, M. E. Seligman // Journal of traumatic stress. – 2008. – № 21. – Vol. 2. – P. 214–217.

17. Sanders A. F. Toward a model of stress and human performance / A. F. Sanders // Acta Psychologica. – 1983. – № 53. – P. 61–97.

18. Schnurr P. Change in MMPI scores from college to adulthood as a function of military service / P. Schnurr, S. Rosenberg, M. Friedman // Journal of Abnormal Psychology. – 1993. – № 102. – P. 288–296.

19. Solomon Z. Positive and negative changes in the lives of Israeli former prisoners of war / Z. Solomon, M. A. Waysman, Y. Neria, A. Ohry, J. Schwarzwald, M. Wiener // *Journal of Social and Clinical Psychology*. – 1999. – № 18. – Vol. 4. – P. 419–435.

20. Sledge W. H. Self-concept changes related to war captivity / W. H. Sledge, J. A. Boydston, A. J. Rabe // *Archives of General Psychiatry*. – 1980. – № 37. – Vol. 4. – P. 430–443.

21. Speed N. Posttraumatic stress disorder as a consequence of the prisoner of war experience / N. Speed, B. E. Engdahl, J. Schwartz, R. E. Eberly // *Journal of Nervous and Mental Disease*. – 1989. – № 177. – P. 147–153.

22. Tedeschi R. G. The post-traumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Journal of Traumatic Stress*. – 1996. – Vol. 9. – P. 455–471.

23. Tedeschi R. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Psychological Inquiry*. – 2004. – № 1. – Vol. 15. – P. 1–18.

References transliterated

1. Moem V. S. Misjac' i midjaky; Na zhali brytvy: Romany / V. S. Moem. – K. : Dnipro, 1989. – 574 s. – (Zarubizh. proza XX st.).

2. *Psychologichna dopomoga osobam, jaki berut' uchast' v antyterorystychnij operacii'* : materialy mizhvidom. nauk.-prakt. konf. (Kyj'v, 30 berez. 2016 r.) : u 2 ch. / [red. kol. : V. V. Chernjej, M. V. Kostyc'kyj, O. I. Kudermina ta in.]. – Kyj'v : Nac. akad. vnutr. sprav, 2016. – 248 s.

3. Chachko S. L. Problema posttravmaticheskogo rosta: popytka teoreticheskogo analiza / S. L. Chachko // *Visnik Odes'kogo nacional'nogo universitetu im. I. I. Mechnikova*, 2010. – Tom 15, Vipusk 11. – S. 140–148.

4. Sheljug O. A. Bagatovymirnist' fenomenu posttravmatychnogo rostu: biologichnyj, psychologichnyj ta sociokul'turnyj skladnyky osobystisnyh transformacij / O. A. Sheljug // *Psychologija i osobystist'*. – 2014. – № 1. – S. 112–129.

5. Aldwin C. M. Vulnerability and resilience to combat exposure: Can stress have lifelong effects? / C. M. Aldwin, M. R. Levenson, A. Spiro // *Psychology and aging*. – 1994. – № 9. – P. 34–44.

6. Cohen S. Stress, social support, and the buffering hypothesis / S. Cohen, T. Wills // *Psychological Bulletin*. – 1985. – № 98. – P. 310–357.

7. Elder G. H. Combat experience and emotional health: Impairment and resilience in later life / G. H. Elder, E. C. Clipp // *Journal of personality*. – 1989. – № 57. – Vol. 2. – P. 311–341.

8. Elder G. H. Turning points in life: The case of military service and war / G. H. Elder, C. Gimbel, R. Ivie // *Military Psychology*. – 1991. – № 3. – P. 215–231.

9. Erbes C. Posttraumatic Growth among American Former Prisoners of War / C. Erbes, R. Eberly, T. Dikel, E. Johnsen, I. Harris, B. Engdahl // *Traumatology*. – 2005. – № 11. – Vol. 4. – P. 285–295.

10. Fontana A. Psychological benefits and liabilities of traumatic exposure in the war zone / A. Fontana, R. Rosenheck // *Journal of Traumatic stress*. – 1998. – № 11. – Vol. 3. – P. 485–503.

11. Linley P. A. Positive Change Following Trauma and Adversity: A Review / P. A. Linley, S. Joseph // *Journal of Traumatic Stress*. – 2004. – № 1. – Vol. 17. – P. 11–21.
12. Maguen S. Posttraumatic growth among Gulf War I veterans: The predictive role of deployment-related experiences and background characteristics / S. Maguen, D. S. Vogt, L. A. King, D. W. King, B. T. Litz // *Journal of Loss and Trauma*. – 2006. – № 11. – Vol. 5. – P. 373–388.
13. Park C. L. Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for Catholics versus Protestants / C. L. Park, L. H. Cohen, L. Herb // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1990. – № 59. – P. 562–574.
14. Park C. L. Religious and nonreligious coping with the death of a friend / C. L. Park, L. H. Cohen // *Cognitive Therapy and Research*. – 1993. – № 17. – P. 561–577.
15. Park C. L. Assessment and prediction of stress related growth / C. L. Park, H. C. Lawrence, R. L. Murch // *Journal of personality*. – 1996. – № 64. – Vol. 1. – P. 71–105.
16. Peterson C. Strengths of character and posttraumatic growth / C. Peterson, N. Park, N. Pole, W. D'Andrea, M. E. Seligman // *Journal of traumatic stress*. – 2008. – № 21. – Vol. 2. – P. 214–217.
17. Sanders A. F. Toward a model of stress and human performance / A. F. Sanders // *Acta Psychologica*. – 1983. – № 53. – P. 61–97.
18. Schnurr P. Change in MMPI scores from college to adulthood as a function of military service / P. Schnurr, S. Rosenberg, M. Friedman // *Journal of Abnormal Psychology*. – 1993. – № 102. – P. 288–296.
19. Solomon Z. Positive and negative changes in the lives of Israeli former prisoners of war / Z. Solomon, M. A. Waysman, Y. Neria, A. Ohry, J. Schwarzwald, M. Wiener // *Journal of Social and Clinical Psychology*. – 1999. – № 18. – Vol. 4. – P. 419–435.
20. Sledge W. H. Self-concept changes related to war captivity / W. H. Sledge, J. A. Boydston, A. J. Rabe // *Archives of General Psychiatry*. – 1980. – № 37. – Vol. 4. – P. 430–443.
21. Speed N. Posttraumatic stress disorder as a consequence of the prisoner of war experience / N. Speed, B. E. Engdahl, J. Schwartz, R. E. Eberly // *Journal of Nervous and Mental Disease*. – 1989. – № 177. – P. 147–153.
22. Tedeschi R. G. The post-traumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Journal of Traumatic Stress*. – 1996. – Vol. 9. – P. 455–471.
23. Tedeschi R. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // *Psychological Inquiry*. – 2004. – № 1. – Vol. 15. – P. 1–18.

Abstract

Osodlo V. I.,
Doctor of Psychological Sciences, Professor

Zubovskyy D. S.,
scientific correspondent of age and
psychophysiology laboratory

POSTTRAUMATIC GROWTH OF COMBATANTS PERSONAITY: CURRENT STATE AND PERSPECTIVES

The paper presents a theoretical analysis of the current state of scientific understanding of the phenomenon of combatants post-traumatic personal growth. The key empirical outcomes of this issue in the scientific research of American and Israeli scientists are highlighted and critically analyzed. The present empirical phenomenon of posttraumatic growth among prisoners were also analysed. In addition to the above the most problematic moments in the modern scientific understanding of post-traumatic personal growth troops the question of individual psychological and socio-psychological determinants of post-traumatic growth, the correlation of this growth with the intensity of the combat actions is highlighted. In particular, establishes the unsolved question of interconnection of posttraumatic growth military personnel with the intensity of the combat actions. In addition, analyzes of modern scientific papers devoted to the study of individual psychological (dispositional optimism, enestraversiya, openness to new experiences, religiosity) and social and psychologic (social support) determinants of posttraumatic growth of soldiers' individual. The gender differences and their impact on posttraumatic growth are separately seated.

The further ways of development of scientific problems in native psychological researches are outlined and noted the importance of studying posttraumatic growth among the Armed Forces of Ukraine, who participated in the combats in eastern Ukraine.

УДК 159.9.316.6

Пахоль Б. Є.,

аспірант кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: boris.pakhol@gmail.com

СУБ'ЄКТИВНЕ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ: СУЧАСНІ І КЛАСИЧНІ ПІДХОДИ, МОДЕЛІ ТА ЧИННИКИ

У статті представлено теоретико-методологічний аналіз наукових досліджень феномену благополуччя. Розглянуто основні підходи до визначення його змісту і структури. Викладено класичні та сучасні концептуальні моделі та компоненти благополуччя, виокремлено його чинники. Запропоновано використання поняття «суб'єктивне благополуччя» для вимірювань, пов'язаних з самооцінкою, та «психологічне благополуччя», як загальний показник стану оптимального функціонування особистості, що включає як суб'єктивні, так і об'єктивні показники.

Ключові слова: щастя, задоволеність життям, якість життя, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя.

This article introduces theoretical and methodological analysis of research of the phenomenon of well-being. The main approaches to defining its contents and structure were considered. The classic and modern conceptual models and components of well-being as well as its factors were singled out. We suggested the use of the concept of subjective well-being for measurements related to self-esteem and psychological well-being, as a general indicator of optimal functioning of the individual, which includes both subjective and objective measures.

Key words: happiness, life satisfaction, satisfaction with life in domains, quality of life, well-being, psychological well-being, subjective well-being.

Постановка проблеми. «Благополуччя» – порівняно новий науковий термін, що з'явився в позитивній психології у зв'язку з вивченням станів оптимального функціонування людини. Прагнення до благополуччя і позитивного функціонування є однією з основних рушій-

них сил людського суспільства, його суб'єктивне відчуття є важливою умовою повноцінного життя особистості, можливо тому проблема його набуття і підтримки займає важливе місце в психологічних дослідженнях [53].

Розробкою основних підходів щодо визначення благополуччя займалися: M. Jahoda, N. Bradburn, Ed Diner, P. T. Costa, R. R. McCrae, P. Warr, M. W. Fordyce, C. Ryff, A. S. Waterman, R. M. Ryan, E. L. Deci, A. B. Вороніна, Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко, Л. В. Куликов, О. С. Ширяєва, Т. В. Данильченко, Е. Бенко та ін.

На початковому етапі досліджень благополуччя вивчалось як емоційне відчуття щастя. Дещо пізніше, N. Bradburn (1969) запропонував шкалу інтенсивності переживання щастя і почав оцінювати баланс між позитивними і негативними оцінками емоційного ставлення особистості до різних життєвих обставин і вивчати вплив різних чинників на відчуття щастя і загальну задоволеність. Однак виявилось, що дані конструкти не в змозі описати складну суб'єктивну картину сприймання та оцінки реальності, оскільки благополуччя стосується різних сторін життя людини. Тому в різних галузях наукового знання для позначення стану оптимального функціонування особистості почали вживати інші поняття, зокрема: щастя, якість життя, задоволеність життям, благополуччя, психологічне та суб'єктивне благополуччя тощо. Без серйозного теоретичного аналізу наукових досліджень феномену благополуччя провести розмежування між вищезазначеними конструктами доволі складно, оскільки вони описують єдину психологічну реальність.

Серед найвпливовіших можна виокремити праці таких дослідників: N. Bradburn, Ed Diener, M. Jahoda, C. D. Ryff, C. L. M. Keyes, R. M. Ryan, E. L. Deci, M. Seligman, T. A. Judge, M. Argyle, J. R. Hackman, G. R. Oldham V. Vroom, E. Locke, M. L. Schults, D. Anaby, Д. О. Леонтьєв, Р. М. Шаміонов, Л. В. Куликов, Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко, І. О. Джідарьян, А. В. Вороніна, О. С. Ширяєва, Ю. М. Олександров, А. Е. Созонтов, А. А. Шадрін, С. А. Дружилов, Т. Ю. Павлоцька, А. В. Курова, М. О. Батурін, С. А. Водяха, С. Р. Зеніна, Я. І. Іванова, Р. А. Березовська, Т. В. Данильченко та ін., - кожний з яких зробив свій вагомий внесок у розуміння цього конструкту, розглядаючи його прояви в різних аспектах людського життя.

Згідно з результатами останніх досліджень, благополуччя є відносно стійким інтегральним багатокомпонентним феноменом, що характеризує стан оптимального функціонування особистості та залежить від різноманітних чинників, зокрема: системи особистісних цінностей і уявлень про світ, наявності емоційних та поведінкових стереотипів,

різноманітних комунікативних навичок, особистісних якостей, цілей у житті та навіть загального рівня інтелекту. Різні аспекти благополуччя вимірюються суб'єктивними (самооцінка) та об'єктивними (об'єктивні психодіагностичні вимірювання) методами.

Зовнішні події та об'єктивні умови життя мають порівняно незначний вплив на загальне благополуччя (D. Kahneman, A. Tversky, 2000; S. Lyubomirsky, 2007). Набагато важливішим є внесок сформованих в процесі соціалізації стійких рис особистості (Keith Magnus & Ed Diener, 1991) [49].

З кожним роком наукове знання про благополуччя суттєво змінюється, ведуться дослідження його джерел і детермінант, уточнюється компонентний склад, термінологічна база, досліджуються особливості впливу різноманітних чинників, таких як: соціальні відносини, генетична схильність, матеріальний достаток, задоволеність потреб, наявність цілей і сенсу життя, фізична активність, індивідуальні особливості, прийняття себе як особистості та ін.

Поряд із поняттям благополуччя в науковій літературі використовуються пов'язані з ним конструкти, такі як: щастя, психічне здоров'я, задоволеність життям, якість життя, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя та ін. Таке різноманіття термінів, з одного боку, свідчить про значний науковий інтерес до вивчення різних аспектів благополуччя, а з другого – створює термінологічну плутанину. Тому важливою є проблема відокремлення різних конструктів та визначення універсальної термінології.

Пошук нових підходів та моделей благополуччя, визначення його джерел і детермінант потребує вивчення та узагальнення сучасних та класичних наукових досліджень та може стати підґрунтям для розробки нових методів діагностики та навчання людей мистецтву повноцінного буття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні конструкти, пов'язані з благополуччям, вивчалися та використовувалися різними дослідниками: щастя (W. Wilson, N. Bradburn, M. Argyle, Ed Diener, I. A. Джидарьян, D. Kahneman, Ed Diener, & N. Schwarz, S. Lyubomirsky, L. King, Ed Diener); психічне здоров'я (M. Jahoda); задоволеність життям (N. Bradburn, F. M. Andrews & S. B. Withey, Ed Diener, Ed Diener, J. S. Larsen, S. Levine, R. A. Emmons, I. A. Джидарьян); задоволеність у конкретних сферах (Ed Diener, Ulrich Schimmack); якість життя (A. Campbell, D. P. Crowne, D. A. Marlowe); благополуччя (N. Schwarz, G. L. Clore, R. M. Ryan, E. L. Deci, H. T. Reis, R. M. Ryan); психологічне благополуччя (N. Bradburn, C. Riff, Chan Mei Fen, A. S. Waterman; D. Kahneman; M. Seligman, С. Карсканова, Е. Лознякова, О. С. Ширяєва,

Ю. М. Олександров, С. А. Водяха, Г. С. Хафізова, Ю. Б. Дубовик, Р. З. Шарапова, О. С. Ширяєва, А. Сирцова, Л. М. Яворської, Г. С. Філоненко, Я. І. Павлоцька); суб'єктивне благополуччя (Ed Diener, P. T. Costa, R. R. McCrae, Ed Diener, J. S. Larsen, S. Levine, R. A. Emmons, M. W. Fordyce, K. Magnus & Ed Diener, Ed Diener, J. S. Larsen, Ed Diener, E. Sandvik, W. G. Pavot, Ed Diener, S. Oishi, P. М. Шаміонов, U. Schimmack, M. Eid, R. J. Larsen, Л. Куликов, М. Дмитрієва, О. Доліна, М. Розанова, Т. Тимошенко, Н. С. Нахабич, А. В. Bakker, Н. В. Усова, М. О. Батурін, С. О. Башкатов, Н. В. Гафарова, Т. В. Бескова, Р. М. Шаміонов, Е. Е. Бочарова, М. В. Григор'єва, Д. О. Леонт'єв, С. К. Летягіна, Г. Л. Пучкова, М. В. Соколова, С. В. Яремчук, Л. В. Карапетян, Н. В. Підбуцька, А. Г. Зуєва, Т. В. Данильченко, Е. Бенко); актуальне та ідеальне психологічне благополуччя (П. П. Фесенко).

У багатьох попередніх наукових дослідженнях суб'єктивне благополуччя розумілося переважно як емоційний стан [31]. Однак, за останні 30 років було запропоновано кілька ширших концептуалізацій цього феномену, які включають не тільки емоційну, але і когнітивну, поведінкову, а також мотиваційну складову (С. Ryff, 1989; С. Ryff & С. L. М. Keyes, 1995; Р. Warr, 1987, 1994).

Концептуальні відмінності різних підходів знайшли своє відбиття в різних моделях благополуччя, серед яких помітно виокремлюються:

- Модель «Якість життя» А. Кемпбела («Quality of life», А. Campbell, Р. Е. Converse, & W. L. Rodgers, 1976);
- Модель «Психологічне благополуччя» Н. Бредбурна («Psychological well-being», N. Bradburn, 1969);
- Шкала задоволеності життям Е. Дінера («Satisfaction with Life Scale», Ed Diener, J. S. Larsen, S. Levine, R. A. Emmons, 1983);
- Модель «Суб'єктивне благополуччя» Е. Дінера («Subjective Well-being», Ed Diener, 1984, 1995, 2002, 2009; Ed Diener, J. S. Larsen, S. Levine, R. A. Emmons, 1985; Ed Diener, E. Sandvik, W. G. Pavot, 1991; Ed Diener & J. S. Larsen, 1993);
- Модель «Психологічне благополуччя» К. Рифф («Psychological well-being», C. Riff, 1986; C. D. Ryff, & C. L. М. Keyes, 1995);
- Шкала базових психологічних потреб у стосунках Р. Райана і Е. Л. Деці («The Basic Need Satisfaction in Relationships Scale», R. М. Ryan, Е. L. Deci, 2000; J. G. La Guardia, R. М. Ryan, С. Е. Couchman, & Е. L. Deci, 2000);
- Сінгапурська шкала психічного благополуччя Ч. М. Фена («Singapore Mental Wellbeing Scale», SMWEB, Chan Mei Fen, 2013);
- Модель суб'єктивного благополуччя Л. В. Куликова;

- Психофізіологічна модель психологічного благополуччя Л. В. Вороніної (А. Вороніна, 2002);
- Модель психологічного благополуччя О. С. Ширяєвої (О. С. Ширяєва, 2008);
- Модель психологічного благополуччя Ю. М. Олександрова (Ю. М. Олександров, 2009);
- Теоретична модель особистого благополуччя М. О. Батуріна (М. О. Батурін, С. О. Башкатов, Н. В. Гафарова, 2013);
- Модель суб'єктивного соціального благополуччя Т. В. Данильченко (Т. В. Данильченко, 2015).

Крім вищезазначених, в сучасних наукових дослідженнях вивчаються моделі: матеріального (О. В. Середа, 2010), сімейного (О. А. Тараданов, 2004), психічного (А. В. Кос, 2009), економічного (Т. М. Узденов, 2010), професійного благополуччя (М. L. Schults, 2008; К. Рут, 2016) та ін.

Узагальнюючи дослідження впливу різноманітних чинників на рівень суб'єктивного благополуччя, наведемо ті, що найчастіше стають предметом наукових досліджень [9; 22; 39; 54; 59]: фізичні (J. Ware, R. M. Ryan, C.M. Frederick, M. Argyle, С. Д. Деребо, Г. М. Зараковський, Л. В. Куликов, П. П. Фесенко); духовні (D. Brothers, С. Dalbert, M. J. Lerner, Дж. Беннет, Д. О. Леонтьєв); особистісні (М. О. Батурін, С. О. Башкатов, Н. В. Гафарова); культурні (E. Diener, M. Diener); соціально-демографічні (N. Bradburn, J. R. Hackman, G. R. Oldham, P. Warr, D. Raphael, E. Singer, A. Адлер, С. О. Дружилов, Т. В. Данильченко); матеріальні (J. Flanagan, T. Campbell, D. Groenland та ін.); економічні (E. Diener, I. Praag, B. Strümpel, A. В. Баранова, В. О. Хащенко, О. А. Угланова); екзистенційні (Н. В. Грішина, М. Занадворов, В. Франкл); природні (E. O. Wilson, 1984; Kaplan & Kaplan, 1989; Ulrich 1993; Burns 2005; Frumkin 2001; Gullone 2000; Kahn 1997; Kellert 1997; Nesse & Williams 1996; Gelter, 2000; Takano et al. (2002); Hooker et al. 2002; Marr et al. 2000; Walsh 2009; Wesley et al. 2009; A. J. Howell, 2013); життєві перспективи особистості (R. Ryan, J. G. La Guardia); домінуючі емоції (E. Diener, R. E. Lucas); свідомість життя (П. П. Фесенко, Я. І. Павлоцька); соціальне порівняння (L. Festinger, 1954; L. Higgins, A. Lurie, 1983; W. Kruglanski, O. Mayselless, 1990; J. V. Wood, 1996; P. Lockwood, Z. Kunda, 1997; F. X. Gibbons, & B. P. Buunk, 2000; R. M. Ryan, E. L. Deci, 2001; J. Baker & K. Linch, 2004; Т. В. Данильченко, 2014).

Щодо останніх праць, то найактуальнішими є вивчення суб'єктивних чинників: у дослідженні Ю. Б. Дубовик була поставлена проблема психологічного благополуччя в літньому віці, аналізувалися зміни у рівні психологічного благополуччя в міру старіння [4]; Р. З.

Шарапова досліджувала вплив економічної кризи на структуру та рівень психологічного благополуччя [17]; О. С. Ширяєва досліджувала психологічне благополуччя у контексті проблеми екстремальних умов життєдіяльності [19]; Ю. М. Олександров досліджував взаємозв'язок психологічного благополуччя та саморегуляції особистості [9]; А. Сирцова вивчала взаємозв'язок часової перспективи особистості та психологічного благополуччя [14]; вплив процесу міграції на суб'єктивне благополуччя досліджувала Н. В. Усова [15]; дослідження соціального інтелекту та часової перспективи здійснювалося Л. М. Яворською та Г. С. Філоненко [20]; питанню виявлення психологічних чинників суб'єктивного благополуччя підлітків присвячена праця Н. В. Підбуцької та А. Г. Зуєвої [12]; дослідженням психологічного благополуччя і його зв'язку з соціально-психологічними характеристиками особистості займалася Я. І. Павлоцька [11]; Т. В. Данильченко досліджувала вплив різних видів соціального порівняння, соціальних потреб та соціально-демографічних характеристик (віку, статі, рівня освіти, шлюбного статусу, наявності дітей) на суб'єктивне благополуччя особистості [3].

На жаль, на сьогодні не сформована єдина думка щодо розуміння сутності благополуччя та існує різноманіття використовуваних конструктів.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. У зв'язку з появою нових моделей благополуччя гостро стоїть питання щодо систематизації та узагальнення класичних та сучасних підходів. Також донині не склалася єдина думка щодо співвідношення та визначення понять суб'єктивного і психологічного благополуччя. Не припиняються суперечки про тотожність термінів суб'єктивне і психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя і задоволеність життям, суб'єктивне благополуччя і щастя.

Мета статті. Узагальнити і систематизувати основні підходи до визначення благополуччя, здійснити аналіз його сучасних і класичних моделей та їх компонентного складу, виявити зміст і структуру досліджуваного феномена і запропонувати універсальний конструкт сутності даного феномена.

Виклад основного матеріалу. Нині існує кілька різних концепцій благополуччя, що призводить до плутанини щодо його визначення та вимірювання. За версією К. Ріфф, всі концепції можна поділити на гедоністичні та евдемоністичні, Р. М. Райан та Е. Л. Десі (2000) вважають, що їхня теорія самодетермінації поєднує в собі обидва підходи і є особливим напрямком, на думку Е. Познякової (2007) взагалі існує 4 концептуальних підходи: гедоністичний (N. Bradburn, Ed Diner),

евдемоністичний (A. S. Waterman), напрям позитивної психології (C. Riff, A. Maslow, C. Rogers, G. Allport, C. Jung, E. Erikson, M. Jahoda, J. E. Birren) та окремо теорія самодетермінації (R. M. Ryan, E. L. Deci, C. M. Frederick, A. B. Вороніна). Окремо визначимо сучасне узагальнення Ф. Кука, який також визначає чотири підходи і диференціює їх за критерієм загальнозживаності: гедоністичний, евдемоністичний, якість життя та оздоровчий [25].

Найбільш відомою є гедоністична трикомпонентна модель суб'єктивного благополуччя Е. Дінера, що складається із задоволеності життям, відсутності негативного афекту, а також наявності позитивних емоцій [29; 34].

У рамках евдемоністичного підходу припускають, що психологічне благополуччя є результатом розкриття свого творчого потенціалу, функціонування на оптимальному рівні, або реалізації своєї природи [46]. Як правило, евдемоністичні моделі містять більше компонентів, ніж гедоністичні та суттєво відрізняються змістом конструктів. Наприклад, однією з найбільш відомих евдемоністичних моделей благополуччя є модель психологічного благополуччя К. Ріфф (C. Ryff, 1989; C. D. Ryff, & C. L. M. Keyes, 1995), що складається з 6 елементів: прийняття себе; контроль над обставинами; позитивні стосунки з іншими; наявність мети в житті; особистісне зростання; самодетермінація. На відміну від попередньої, евдемоністична модель Р. Райана і Е. Деці (R. M. Ryan, E. L. Deci, 2001) передбачає лише три компоненти: самодетермінація; компетентність; позитивні стосунки. Ці дві моделі ілюструють відмінності у розумінні благополуччя навіть у межах одного підходу.

Третій підхід зосереджується на якості життя. Цей термін дуже часто використовується як синонім благополуччя [37]. Концепція якості життя розуміє благополуччя в ширшому сенсі, ніж представники гедоністичних та евдемоністичних моделей і включає фізичні, психологічні та соціальні аспекти функціонування особистості [46].

Четвертий підхід «Оздоровчий» чи «Wellness», який визначено менш чітко, ніж перші два підходи та використовується переважно у консультуванні щодо здорового способу життя. Деякі автори використовують цей термін поряд з благополуччям [40]. Всі ці підходи вважають благополуччя ширшим, ніж відсутність хвороби, хоча моделі благополуччя та їх компонентний склад відрізняються суттєво. Майже всі дослідники в цій області погоджуються з багатогранністю оздоровчого підходу як цілісного способу життя, що включає в себе безліч питань в аспекті охорони здоров'я і оптимального функціонування особистості, фізичного або духовного здоров'я [50; 51].

На жаль, нині не існує єдиної думки щодо розуміння сутності благополуччя, а різноманіття підходів та використовуваних конструктивів потребує поглибленого їх вивчення. Тому зосередимось на детальному хронологічному аналізі наукових досліджень щодо його визначення.

У 1930 році видатний філософ та математик Бертран Рассел визначив прагнення до «благополуччя» або «щастя» однією з головних тем людства [52].

Започаткували вивчення суб'єктивного благополуччя американські дослідники ще в 1960-і роки. Серед найперших можна виокремити дослідження Х. Кентріла (H. Cantril, 1965) та Н. Бредбурна (N. Bradburn, 1968), які ґрунтувалися на результатах опитувань Національного центру вивчення громадської думки (NORC) [21].

Н. Бредбурн вперше спробував концептуалізувати розрізнені дані емпіричних досліджень психологічного здоров'я людини. Застосувавши метафору з есе «Їжак і Лисиця» англійського філософа Ісайї Берліна, Н. Бредбурн розділив дослідників психологічного здоров'я того періоду на два табори. До «войовничих їжаків» він відніс теоретиків З. Фреда і К. Г. Юнга та інших дослідників, які намагалися відстояти свою теоретичну позицію, а до «лисиць» - емпіриків, наприклад, М. Ягду, яка запропонувала шість критеріїв психологічного здоров'я людини: позитивне самоприйняття (висока самооцінка, вираженість почуття ідентичності); інтегрованість (стійкість до стресів); активність і можливість розвивати свій потенціал (особистісне зростання); автономність (незалежність від впливу соціального оточення); точність сприйняття реальності (соціальна сприйнятливність); компетентність щодо оточуючого середовища (здатність до соціальної адаптації і ефективного вирішення проблем) [21].

Н. Бредбурн запропонував теоретичну модель психологічного благополуччя або щастя, зробивши основний акцент на вимірі негативних і позитивних емоцій. Основний висновок, зроблений Н. Бредбурном, пролягав у тому, що обидва вимірювані показники практично повністю незалежні один від одного [60]. Пізніше ця думка була спростована К. Ріфф (C. D. Ryff, C. L. M. Keyes, 1995)

Ще однією важливою подією в дослідженні благополуччя стала серія загальнонаціональних опитувань, проведених під керівництвом Ф. Ендрюса і А. Кемпбела в межах концепції «якості життя» [23; 24]. Проте, як зазначає німецький дослідник Н. Н. Нолл, ці дослідження мали багато спільного з раніше проведеними вимірюваннями суспільного благополуччя в рамках проектів ООН [8].

М. Аргайл підкреслює дуже потужний вибух наукових досліджень щастя в Америці того періоду. Наприклад, у журналі «Пси-

хологія особистості та соціальна психологія», починаючи з 70-х, почали друкувати статті про щастя. У 1974 року почав діяти журнал «Дослідження соціальних показників», в якому з'явилося багато матеріалів з вивчення благополуччя. А у 1980 році було відкрито ще одне видання «Особистість і індивідуальні відмінності», в якому регулярно публікувалися статті на тему індивідуальних відмінностей у сприйнятті щастя [1].

Вагомий внесок у розробку концепту «суб'єктивне благополуччя» здійснив Е. Дінер [28]. Він розробив і запровадив ще одну шкалу вимірювань - задоволеність життям [33], яка в подальшому стала стандартом при вимірюванні суб'єктивного благополуччя [36]. Саме Е. Дінер та Р. Еммонс [32] підтвердили висновок Бредбурна про незалежність емоційних чинників та запропонували новий концепт «суб'єктивне благополуччя» [34] як більш суттєвий та змістовний, ніж «щастя» та «задоволеність життям». Також Е. Дінер припустив, що суб'єктивне благополуччя має три різних компоненти: задоволеність життям, позитивний та негативний вплив [34]. Зазначимо, що суб'єктивне благополуччя в концепції Е. Дінера розуміється як переживання позитивних емоцій, низький рівень неприємних емоцій і високий рівень «задоволеності життям» [32; 35].

Трикомпонентна структура суб'єктивного благополуччя була неодноразово підтверджена в численних дослідженнях (Ed Diener, R. E. Lucas, E. M. Suh, 1996). Але незважаючи на це, в 70-80-х роках відбувалась активна дискусія щодо співвідношення між позитивним і негативним афектом, яка була завершена лише у кінці 80-х з появою праць К. Ріфф. Сьогодні практично всі дослідники збігаються у розумінні емоційного компонента суб'єктивного благополуччя як співвідношення позитивного і негативного афектів та виокремлюють їх баланс як єдиний його чинник.

Е. Дінер і його колеги досліджували різні чинники благополуччя, зокрема інтенсивність і частоту емоційних проявів [29]. Відповідно до їхніх висновків, звичайна інтенсивність, з якою люди відчують емоції, не має жодного впливу на загальне суб'єктивне благополуччя [45], а частота емоційних переживань виявилася значущим чинником.

У 1988 році М. Фордіс на підставі праць Е. Дінера розробив інструмент швидкої оцінки афективного компонента суб'єктивного благополуччя. Тривалість позитивних, нейтральних і негативних емоцій високо корелювало з іншими вимірами суб'єктивного благополуччя [44].

Подальші дослідження Е. Дінера підтвердили ідею П. Кости і Р. Мак Края [26] про те, що особистісні чинники, особливо екстраверсія і нейротизм, є важливими і сприяють суб'єктивному благополуччю.

Пізніше Е. Дінер перевірів припущення В. Headey и А. Wearing (1989), які встановили, що стійкі риси особистості нівелюють вплив життєвих змін і подій на переживання суб'єктивного благополуччя. Більш того, їхня модель динамічної рівноваги щастя показала, що деякі особистісні риси сприяють переживанню людьми життєвих подій, а також, що значущі життєві події впливають на задоволеність життям незалежно від стійких рис особистості [49].

Е. Дінер (К. Magnus, Ed Diener, F. Fujita, & W. Pavot, 1993) підтвердив, що суб'єктивне благополуччя є відносно стабільною і довгостроковою конструкцією; стійкі особистісні риси, такі як екстраверсія-нейротизм зумовлюють позитивну чи негативну оцінку життєвих ситуацій, що екстраверсія сприяє позитивнішому сприйманню подій, а нейротизм - негативнішому, також відкритість досвіду сприяє тому, що людина відчуває більшу кількість як позитивних, так і негативних подій; зміни в житті не впливають на довгострокову задоволеність життям у зв'язку з наявністю в людей стійких особистісних рис, проте у дітей ще не кристалізовані особистісні якості, тому вони сприйнятливіші до зовнішніх впливів на їхнє благополуччя [49].

Але не всі спроби знайти нові взаємовпливи чинників та компонентів суб'єктивного благополуччя були вдалимими. Наприклад, А. Кемпбелл (А. Campbell, 1976) зробив спробу оцінити міру зміщення самооцінки залежно від шкали соціальної бажаності (D. P. Crowne, D. Marlowe, 1964). Він довів, що тенденція заперечувати негативне більшою мірою пов'язана з благополуччям, ніж тенденція підтримувати позитивне.

Н. Шварц і Г. Клор (N. Schwarz and G. L. Clore, 1983) показали, що рейтинги щастя і задоволення значною мірою залежать від зміни настрою респондентів. Дослідники стверджували, що люди використовували свій поточний емоційний стан в якості інформації в прийнятті рішень про те, чи щасливі і задоволені вони своїм життям в цілому [42].

Н. Cheng (Н. Cheng, 1988) припустила, що поточний настрій на момент вимірювання може суттєво впливати на їх результати та повинен враховуватись. Дещо раніше таке вимірювання вже включалося Ф. Ендрюсом і С. Уїтхей (F. M. Andrews & S. B. Withey, 1976) для вимірювання настрою респондентів у момент опитування, але вони дійшли висновку, що між виміром настрою і глобальним задоволенням життям є лише невисокі кореляційні зв'язки.

У своїй праці Р. Дж. Коок та співавтори (Р. Дж. Коок, Т. Р. Мелчерт, К. Конног, 2016) наводять 42 методи вимірювання різних аспектів благополуччя та класифікують 4 підходи: гедоністичний, евдемоністичний, напрямок якості життя та оздоровчий [25]. Якщо до них до-

лучити моделі Л. В. Куликова, Л. В. Вороніної, О. С. Ширяєвої, Ю. М. Олександрова, М. О. Батуріна, Т. В. Данильченко, К. Рут та багатьох інших вітчизняних та російськомовних дослідників, то на сьогодні це найповніший перелік існуючих моделей та інструментів вимірювання благополуччя.

Незважаючи на різноманіття сучасних підходів до розуміння та вимірювання суб'єктивного благополуччя, донині найбільш широкоживними є моношкальні методи експрес-оцінки суб'єктивного благополуччя, хоча вони не дуже інформативні. Так, у 2003 році Д. О. Леонт'єву і Є. М. Осіну вдалося апробувати російськомовні версії шкали «задоволеності життям» Е. Дінера (SWLS: Ed Diener, J. S. Larsen, S. Levine, R. A. Emmons, 1985) і шкали «суб'єктивного щастя» С. Любомирські (SHS: S. Lyubomirsky, H. Lepper, 1999) та виявили високу кореляцію між ними [10].

У 70-80 роки ідея багатокомпонентності благополуччя мотивувала дослідників вивчати якість життя та благополуччя в різних сферах. Так, Ейліз Керц (Elyse W. Kerse, 1992) згадує безліч досліджень якості життя, що проводилися в 70-80-х ХХ століття: J. Flanagan (1978) досліджував психічне і матеріальне благополуччя, стосунки з іншими людьми, якість соціальних комунікацій, рівень персонального розвитку і відпочинку; A. Campbell (1976) - різні стандарти життя, безпеку, наявність житла, здоров'я, наявність шлюбу, сімейне життя, дружбу, сусідство, роботу тощо; F. M. Andrews та S. B. Withey (1976) - економічне і сімейне благополуччя, стосунки з іншими людьми, безпеку, здоров'я, та ін.; W. Glatzer (1987) - життєві стандарти, спілкування, роботу, освіту, релігійність. Подібною тематикою займалися й інші дослідники (Murrell, Schulte, Brockway, 1983; Bestuzhey-Lada, 1980; Verwayen, 1980).

Тенденція вивчення благополуччя в різних сферах життя спостерігається і в останніх публікаціях Е. Дінера [31], що привело до суттєвого ускладнення його базової концепції: до структури суб'єктивного благополуччя вчений додав ще четвертий компонент - «задоволеність» у конкретних сферах життя: задоволеність працею, шлюбом, дозволяючи своїм здоров'ям (U. Schimmack, 2008). У зв'язку з цим виникли дві допоміжні теорії, одна з яких постулює, що «задоволеність життям» залежить від задоволеності в окремих сферах життя, а друга - що «задоволеність життям» зумовлює задоволеність в окремих сферах життя [58].

Ідея вивчення «задоволеності» в окремих сферах життя інтуїтивно зрозуміла, однак, єдиної думки про те, які сфери життя слід оцінювати при дослідженні суб'єктивного благополуччя, зарубіжними дослідниками встановлено так і не було [2].

Значний внесок у дослідження благополуччя внесла К. Ріфф [56]. Спираючись на модель М. Ягоди, дослідження Н. Бредбурна, аналіз концепцій різних авторів (Ш. Бюлер, А. Маслоу, Г. Оллпорта, К. Роджерса, Е. Еріксона, К. Юнга та ін.), вона пропонує власну багатофакторну структуру психологічного благополуччя на основі 6 компонентів: позитивна оцінки себе і свого минулого, відчуття постійного зростання і розвитку як особистості, наявність цілей і цілеспрямованість, наявність позитивних стосунків з оточуючими, володіння комунікативними якостями, почуття самодетермінації [55].

На відміну від традиції Н. Бредбурна та Е. Дінера, представників гедоністичного підходу, К. Ріфф визначила свій підхід щодо вивчення благополуччя. У праці "Optimizing Well-Being" К. Кейес (2002) зазначає, що у той час як традиція суб'єктивного благополуччя формулює благополуччя з точки зору загальної задоволеності життям і відчуття щастя (негативний та позитивний афект), традиція психологічного благополуччя - людського розвитку і екзистенціальних проблем (евдемонічний підхід) [43].

К. Ріфф та К. Кейес відзначають помилку, сформульовану Н. Бредбурном щодо незалежності позитивного і негативного афекту, та припускають, що вона пов'язана з нездатністю його моделі благополуччя розрізнити інтенсивність і частоту емоцій, що і створювало ілюзію незалежності. Дослідники доводять, що частота позитивного і негативного афектів корелюють негативно, тоді як кореляції інтенсивності, як правило, позитивні. З цих двох частота була визначена в якості кращого показника благополуччя і тісніше пов'язаною з довготривалістю суб'єктивного благополуччя, ніж інтенсивність (Ed Diener, J. S. Larsen, 1993; Ed Diener, E. Sandvik, W. G. Pavot, 1991).

К. Ріфф вважає, що не все, що відповідає задоволеності життям, сприяє досягненню психологічного благополуччя. Більш того, життєві труднощі, негативний, навіть травмуючий досвід і переживання можуть у певних випадках виступати основою для підвищення психологічного благополуччя людини - через глибше осмислення життя, усвідомлення власних життєвих цілей, встановлення гармонійніших стосунків з іншими людьми, набуття здатності до співпереживання [57]. Вона вважала, що концентрація багатьох учених на вивченні соціальних змінних благополуччя (якість життя, робота, прибуток, соціальні відносини) насамперед пов'язані з відсутністю складніших моделей благополуччя [57].

Пізніше Е. Дінер [30] підтвердив думку К. Ріфф, що демографічні чинники, такі як охорона здоров'я, прибуток, рівень освіти і сімейний стан дають незначне відхилення у вимірюванні благополуччя. Дослі-

дження показує, що суб'єктивне благополуччя часто сильно корелює зі стійкими рисами особистості, що підсилює значення психологічних детермінант благополуччя.

Ключовим у теорії К. Ріфф є те, що всі компоненти психологічно-го благополуччя співвідносяться з різними структурними елементами теорій, в яких так чи інакше йдеться про позитивне функціонування особистості (Ш. Бюлер, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, Е. Еріксон, К. Юнг, М. Ягода) [7]. Також вона виявилась багатокомпонентною і доволі універсальною, що дуже зручно для вимірювання різних аспектів благополуччя.

Згідно з теорією К. Ріфф, психологічне благополуччя можна охарактеризувати як складний, інтегральний феномен, що характеризує позитивне функціонування особистості та виражається в суб'єктивному відчутті задоволеності життям, реалізації власного потенціалу і залежить від суб'єктивної якості комунікацій особистості з оточуючими.

Окремо слід зазначити погляди авторів теорії самодетермінації Р. Раяна і Е. Десі. В її основі лежить концепція базових потреб людини: компетентність, автономія (самодетермінація), позитивні стосунки [27]. Вони відзначають, що задоволення потреб прямо пов'язане з актуальним соціальним контекстом: якщо середовище сприяє їх задоволенню, то це підвищує рівень благополуччя і життєвих сил людини, в іншому випадку – рівень благополуччя знижується [53]. Під автономією розуміється сприйняття своєї поведінки як відповідної власним інтересам і цінностям, а в її основі лежать підтримка і відсутність контролю з боку інших людей. Потреба в компетентності - це схильність до оволодіння своїм оточенням і до ефективної діяльності у ньому; вона підтримується таким середовищем, яке ставить перед людиною завдання оптимального рівня складності і дає їй позитивний зворотний зв'язок (М. Csikszentmihalyi, 1975; Е. L. Deci, 1975). Нарешті, під потребою в зв'язку з іншими розуміється прагнення до близькості з іншими людьми, вона розвивається, якщо людина отримує тепло і турботу від оточуючих [47].

У. Шиммак (2006) на основі введеного Е. Дінером ще одного компонента суб'єктивного благополуччя, а саме «задоволення в конкретній сфері» детальніше розглянув структурні співвідношення між різними компонентами суб'єктивного благополуччя: задоволеністю життям і задоволеністю у інших сферах (наприклад, задоволеність роботою і сімейне задоволення), а також розглянув спірні питання про зв'язок між двома афективними компонентами суб'єктивного благополуччя та зв'язок між когнітивним і афективним благополуччям [58].

Одне з наукових припущень полягало в тому, що дохід співвідноситься з фінансовою задоволеністю, а фінансове задоволення корелює з задоволеністю життям (Ed Diener, S. Oishi, 2000). Schimmack (2006) проаналізував дані стосовно задоволеності життям, фінансового задоволення і відносного доходу порівняно з середнім національним показником та стандартизував оцінки, усунувши вплив національних відмінностей. Дохід виявився помірним показником фінансового задоволення ($r = 0,27$), а фінансове задоволення було сильним предиктором задоволеності життям ($r = 0,55$).

М. Селігман (2006) значно розширив уявлення Е. Дінера та зазначив, що високий рівень суб'єктивного благополуччя особистості пов'язаний з відчуттям позитивних емоцій і високим ступенем задоволеності життям, а також з емоційною стійкістю, відсутністю заклопотаності емоційними проблемами, ентузіазмом, самоконтролем, любов'ю до себе, переважанням позитивних думок і позитивним ставленням до навколишнього світу, власного минулого, сьогодення та майбутнього [13; 45].

В нещодавньому огляді С. Любомірські [48] показано, що щасливі люди успішні в багатьох сферах життя, і що цей успіх, принаймні частково, через їхнє відчуття щастя. Щаслива людина більш соціальна, альтруїстична, активна, має сильне тіло та імунну систему, а також має кращі навички вирішення конфліктних ситуацій. Крім того, приємний настрій сприяє творчому мисленню [36].

Дослідники (А. S. Waterman; D. Kahneman; M. Seligman, 2009) звертають увагу на те, що психологічне благополуччя забезпечується не тільки внутрішнім, фізичним та психічним благополуччям, але й станом духовно-морального здоров'я та соціального середовища [7].

І. С. Galinha довела, що внутрішньоособистісні чинники (задоволення сферами життя та порівняння стандартів, позитивні та негативні емоції, занепокоєння, депресія, стрес) є сильнішими за контекстуальні (життєві події, соціо-демографічні відмінності) та мають більш довгостроковий ефект, ніж контекстні [38].

У 2000-х відбувається новий сплеск емпіричних досліджень благополуччя, результатом яких стала перевірка класичних та розробка багатьох нових його моделей. Серед дослідників слід згадати Л. В. Куликова, Л. В. Вороніну, О. С. Ширяєву, Ю. М. Олександрова, М. О. Батуріна, С. О. Башкатова, Н. В. Гафарову, Т. В. Данильченко, О. В. Середу, О. А. Тараданова, А. В. Кос, Т. М. Узденова, М. L. Schults, К. Рут та ін.

Окремо зазначимо працю Л. В. Карапетян (2014) щодо етимологічного аналізу конструкту "благополуччя" та проблемно-хронологічний

опис феномена суб'єктивного благополуччя з посиланням на ідеї класичних і сучасних психологічних теорій [6] та праці Т. В. Данильченко.

Т. В. Данильченко не тільки розробила власну модель суб'єктивного соціального благополуччя [3; 5], а й займається з'ясуванням його чинників. Вона визначає соціальне порівняння як один з найголовніших чинників благополуччя, оскільки воно має сильне фізичне, біологічне джерело та сприяє адаптації (порівняння себе з іншими) та виживанню (адекватне оцінювання конкурентів). Показала, що часте звертання до порівнянь себе з іншими людьми знижує показник суб'єктивного благополуччя [3].

Т. В. Данильченко зазначає, що благополуччя ґрунтується на порівнянні особистістю себе і свого буття з суб'єктивними нормами, еталонами та ідеалами, крім того, соціальне порівняння пов'язане з існуванням «значущого іншого» (референтною групою). Вона робить висновок про потужний вплив соціального середовища на зміст та особливості інтерпретації соціальної інформації. Стандарти порівняння до певної міри відображають соціальні та культурні цінності і норми суспільства, в якому людина живе, або тих соціальних груп, до яких вона себе відносить (соціальні уявлення) [3].

Дослідниця з'ясовує особливості, ієрархію та джерела соціальних потреб та поділяє їх на три групи: потреби в соціальній залученості (внутрішня – прив'язаність, відчуття «свого місця», прийняття, любов, зовнішня – приналежність, інтеграція, вплив), соціальному схваленні (внутрішня – компетентність, цінність, довіра, зовнішня – повага, статус, визнання, солідарність, корисність) та соціальній підтримці (внутрішня – розуміння, співпереживання, зовнішня – турбота, фізичний контакт, допомога). А також визначає порівняно невеликий вплив демографічних чинників на суб'єктивне соціальне благополуччя [3].

Підводячи підсумки дискусіям щодо співвідношення «суб'єктивного» та «психологічного» благополуччя зазначимо, що незважаючи на широке використання обох конструктів, їх трактування найчастіше залежить від авторської прихильності до того чи іншого підходу щодо визначення благополуччя. Зокрема, К. Ріфф, О. С. Ширяєва, Ю. М. Олександров, С. А. Водяха, Л. М. Яворська, Г. С. Філоненко, Я. І. Павлоцька вважають, що суб'єктивне благополуччя є емоційною складовою психологічного благополуччя, Н. К. Бахарєва, Л. В. Куликов, М. В. Соколова, Р. М. Шаміонов, Е. Бенко вважають, що, навпаки, психологічне благополуччя є частиною суб'єктивного.

Водночас існує уявлення про психологічне і суб'єктивне благополуччя як про синонімічні поняття [5]. Таку саму думку висловлюють П. Фесенко та Т. Шевелєнкова: феномен психологічного благополуччя

вони трактують як суб'єктивне явище, цілісне переживання, виражене в суб'єктивному відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям, а також пов'язане з базовими людськими цінностями і потребами та позитивним функціонуванням особистості, що найбільш вдало узагальнено у шестикомпонентній теорії психологічного благополуччя К. Ріфф [18]. Психологічне благополуччя безпосередньо залежить від системи внутрішніх оцінок самого носія даного переживання, а тому його зміст збігається із концептом суб'єктивного благополуччя [16].

Останнє зауваження відкриває нові перспективи для пошуку та ширшого трактування психологічного благополуччя. Суб'єктивна і об'єктивна оцінки благополуччя можуть взагалі не співпадати. Наприклад, уявлення людини про якість її стосунків з оточуючими може суттєво відрізнитися залежно від системи уявлень про критерії якості стосунків, поточного емоційного стану, рівня емпатійності, самооцінки, наявності емоційних, поведінкових та когнітивних стереотипів та від багатьох інших чинників.

Отже донині питання співвідношення концептів «психологічне благополуччя» та «суб'єктивне благополуччя» є відкритим.

Висновки. Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми свідчить про те, що порівняно з суб'єктивним благополуччям, яке позначає суб'єктивність будь-яких оцінок, психологічне - відображає усвідомлювані і неусвідомлювані потенції людини вести повноцінне життя та справлятися з різноманітними проблемами. В такому сенсі психологічне благополуччя – стан оптимального функціонування особистості, одним з вимірів якого є суб'єктивна оцінка різних аспектів життя людини (рівень суб'єктивного благополуччя), неусвідомлювані аспекти вимірюються за допомогою інструментів психологічної діагностики.

Суб'єктивна оцінка будь-якого компонента благополуччя (власної компетентності, автономії, позитивного самосприйняття тощо) є лише одним з важливих аспектів благополуччя, але не достатнім. Суб'єктивна і об'єктивна оцінки можуть взагалі не співпадати, але для загальної адекватної оцінки благополуччя необхідно враховувати обидва показники.

Такий підхід дуже чітко відокремлює конструкт «суб'єктивне благополуччя» від психологічного та інших конструктів, оскільки «суб'єктивність» - ознака позиції особистості щодо оцінки будь-яких компонентів благополуччя, а не позначення його емоційної чи будь-якої іншої структурної одиниці. Тому можна вважати суб'єктивне благополуччя складовою психологічного.

Щодо конструктів задоволеність життям, щастя та якість життя, значимо, що вони залежать від суб'єктивної оцінки різних аспектів життя, тому їх можна вважати складовими суб'єктивного благополуччя.

На основі аналізу сучасних і класичних досліджень спостерігається певна динаміка суттєвих змін щодо змісту і структури благополуччя, зростає кількість емпіричних досліджень, підвищується загальний інтерес до цієї теми. Вважаємо, що проблема визначення благополуччя ще дуже далеко знаходиться від свого вирішення, триває процес пошуку адекватних та універсальних моделей.

Окремо зазначимо, що одним з джерел наукової діяльності є незадоволеність існуючими уявленнями про світ, тому пріоритетними напрямками вважаємо: пошук більш адекватної моделі психологічної структури особистості, визначення критеріїв і механізмів її оптимального функціонування та розробка інструментів діагностики і впливу.

Перспективи подальших досліджень. Перспективу подальших досліджень вважаємо у продовженні вивчення структурних особливостей сучасних моделей і компонентів благополуччя та розробці власної емпіричної моделі для реалізації мети дослідження.

Список використаних джерел

1. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – СПб. : Питер, 2003. – 271 с.
2. Бенко Е. В. Обзор зарубежных публикаций, посвященных исследованию благополучия / Е. В. Бенко // Вестник ЮУрГУ. – 2015. – № 2. – С. 5–13.
3. Данильченко Т. В. Суб'єктивне соціальне благополуччя: психологічний вимір : монографія / Т. В. Данильченко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Чернівці : Десна Поліграф, 2016. – 543 с.
4. Дубовик Ю. Б. Исследование психологического благополучия в пожилом и старческом возрасте [Электронный ресурс] / Ю. Б. Дубовик // Психологические исследования : [электрон. науч. журн.]. – 2011. – № 1 (15). – Режим доступа: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2011n1-15/433-dubovik15.html>
5. Журавлев А. Л. Коллективные смыслы как предпосылка личного счастья / А. Л. Журавлев, А. В. Юревич // Психологический журнал. – 2014. – № 1, Т. 35. – С. 5–25.
6. Карапетян Л. В. Теоретические подходы к пониманию субъективного благополучия / Л. В. Карапетян // Известия Уральского федерального университета. – 2014. – № 1 (123). – С. 171–182. – (Серия «Проблемы образования, науки и культуры»).
7. Карсканова С. Стан розробки проблеми психологічного благополуччя у вітчизняній та закордонній психології / С. Карсканова // Актуальні проблеми практичної психології : збірник наукових праць. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2009. – Ч. 1. – С. 477–483.
8. Нолль Х. Г. Исследование социальных показателей и мониторинг : методы измерения и анализа качества жизни / Нолль Хайнц-Герберт // Социальное неравенство. Изменение в социальной структуре : Европейская перспектива / под ред. В. Воронкова, М. Соколова ; [пер. с нем. К. Тимофеевой]. – СПб. : Алстей, 2008. – С. 59.

9. Олександров Ю. М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя студентської молоді : автореф. дис. канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Ю. М. Олександров. – Харків, 2010. – 23 с.

10. Осин Е. Н. Апробация русскоязычных версий двух шкал экспресс-оценки субъективного благополучия / Е. Н. Осин, Д. А. Леонтьев // Материалы III Всероссийского социологического конгресса. – М. : Институт социологии РАН, Российское общество социологов, 2008. – С. 2.

11. Павлоцкая Я. И. Соотношение психологического благополучия и социально-психологических характеристик личности : диссертация ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Я. И. Павлоцкая. – Саратов, 2015. – 183 с.

12. Підбуцька Н. В. Суб'єктивне благополуччя у становленні майбутніх фахівців / Н. В. Підбуцька, А. Г. Зуєва // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, НАПН України, Нац. техн. ун-т «ХПІ»; [редкол. : В. Г. Кремень (голова) та ін.]; за ред. Л. Л. Товажнянського і О. Г. Романовського. – Харків : НТУ ХПІ, 2014. – Вип. 40-41 (44-45). – С. 192–206.

13. Селигман М. Новая позитивная психология : научный взгляд на счастье и смысл жизни / М. Селигман ; [пер. с англ.]. – М. : София, 2006. – 368 с.

14. Сырцова А. Возрастная динамика временной перспективы личности : дис. канд. психол. наук : 19.00.13 – «Психология развития, акмеология» / А. Сырцова. – М., 2008. – 317 с.

15. Усова Н. В. Структура и социально-психологические факторы субъективного благополучия личности в условиях миграции : автореф. дисс. на пол. науч. степени канд. псих. наук : спец. 19.00.05. «Социальная психология» / Н. В. Усова. – Саратов, 2012. – 24 с.

16. Фесенко П. П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности : автореф. дисс. на пол. науч. степени канд. псих. наук : спец. 19.00.01. «Общая психология. Психология личности. История психологии» / П. П. Фесенко. – М., 2005. – 24 с.

17. Шарاپова Р. З. Структура психологического благополучия в период социально-экономического благополучия [Электронный ресурс] / Р. З. Шарাপова // Конференция «Ломоносов – 2011». – Режим доступа: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2011/1424/12670_24ae.pdf.

18. Шевеленкова Т. Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) / Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко // Психологическая диагностика. – 2005. – № 3. – С. 95–129.

19. Ширияева О. С. Психологическое благополучие личности в экстремальных условиях жизнедеятельности : автореф. дисс. на пол. науч. степени канд. псих. наук : спец. 19.00.01. «Общая психология. Психология личности. История психологии» / О. С. Ширияева. – Петропавловск-Камчатский, 2008. – 254 с.

20. Яворська Л. М. Фактори становлення психологічного благополуччя особистості / Л. М. Яворовська, Г. С. Філоненко // Наука і освіта. – 2014. – № 12. – С. 216–220.

21. Bradburn N. The Structure of Psychological well-being / N. Bradburn. – Chicago : Aldine Pub. Co., 1969. – P. 320.

22. Bryant F. B. The Structure of Psychological Well-Being : A Sociohistorical Analysis / F. B. Bryant, J. Veroff // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1982. – № 43. – P. 653–673.

23. Campbell A. The Quality of American Life : Perceptions, Evaluations and Satisfaction / Campbell Angus, Converse Philip E. and Rodgers Willard L. – New York : Russell Sage Foundation, 1976. – P. 583.

24. Campbell A. The Sense of well-being in America : Recent patterns and trends / A. Campbell. – New York : MacGraw-Hill, 1981. – P. 263.

25. Cooke P. J. Measuring Well-Being : A Review of Instruments / Philip J. Cooke, Timothy P. Melchert, Korey Connor // Published. – SAGE Publications, 2016. – P. 730–757.

26. Costa P. T. Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being : Happy and unhappy people / P. T. Costa, R. R. McCrae // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1980. – № 38. – P. 668–678.

27. Deci E. L. Need satisfaction, motivation, and well-being in the work organizations of a former Eastern Bloc country : a cross-cultural study of self-determination / E. L. Deci, R. M. Ryan, M. Gagnei, D. R. Leone, J. Usunov, B. P. Kornazheva // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2001. – P. 930–942.

28. Diener E. Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem / E. Diener // *Personality and Social Psychology*. – 1995. – № 68. – P. 653–663.

29. Diener E. Frequency and intensity : Dimensions underlying positive and negative affect / E. Diener, R. J. Larsen, S. Levine, R. A. Emmons // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1985. – № 48. – P. 1253–1265.

30. Diener E. Personality, culture, and subjective well-being : Emotional and cognitive evaluations of life / E. Diener, S. Oishi, R. E. Lucas // *Annual Review of Psychology*. – 2003. – № 54. – P. 403–425.

31. Diener E. Subjective well-being : three decades of progress / E. Diener, E. Suh, R. E. Lucas, H. L. Smith // *Psychological Bulletin*. – 1999. – № 125 (2). – P. 276–302.

32. Diener E. Subjective well-being / E. Diener // *Psychological Bulletin*. – 1984. – № 95 (3). – P. 542–575.

33. Diener E. The Satisfaction With Life Scale / E. Diener, R. A. Emmons, R. J. Larsen, S. Griffin // *Journal of Personality Assessment*. – 1985. – № 49. – P. 71–75.

34. Diener E. The science of well-being : the collected works / E. Diener // Series : Social Indicators Research Series. – 2009. – № 37. – P. 274.

35. Diener E. Will money increase subjective well-being? / E. Diener, R. Biswas-Diener // *Social Indicators Research*. – 2002. – № 57. – P. 119–169.

36. Eid M. Ed Diener and the Science of Subjective Well-Being / Michael Eid and Randy J. Larsen. – New York : Guilford Press, 2008. – P. 97–123.

37. Frisch M. B. Clinical validation of the Quality of Life Inventory / M. B. Frisch, J. Cornell, M. Villanueva, P. J. Retzlaff // A measure of life satisfaction for use in treatment planning and outcome assessment. *Psychological Assessment*. – 1992. – № 4 (1). – P. 92–101.

38. Galinha I. Cognitive, affective and contextual predictors of subjective wellbeing / I. Galinha, J. L. Pais-Ribeiro // *International Journal of Wellbeing*. – 2011. – № 2 (1). – P. 34–53.

39. Giovanini E. Framework to measure the progress of societies / E. Giovanini, J. Hall, A. Morrone, G. A. Rannuzi // *OECD Working Paper*. – 2009.

40. Harari M. J. An empirical investigation of a theoretically based measure of perceived wellness / M. J. Harari, C. A. Waehler, J. R. Rogers // *Journal of Counseling Psychology*. – 2005. – № 52 (1). – P. 93–103.
41. Huppert F. A. Psychological well-being : Evidence regarding its causes and consequences / F. A. Huppert // *Applied Psychology: Health and Well-being*. – 2009. – № 1 (2). – P. 137–164.
42. Kerce E. W. “Quality of life : Meaning, measurement, and models” (NPRDC-TN-92-15) / E. W. Kerce. – San Diego: Navy Personnel Research and Development Center, 1992. – P. 31.
43. Keyes C. L. M. Optimizing well-being : The empirical encounter of two traditions / C. L. M. Keyes, D. Shmotkin, C. D. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2002. – № 82. – P. 1007–1022.
44. Larsen R. J. A multitrait–multimethod examination of affect structure : Hedonic level and emotional intensity / R. J. Larsen, E. Diener // *Personality and Individual Differences*. – 1985. – № 6. – P. 631–636.
45. Larsen R. J. An evaluation of subjective well-being measures / R. J. Larsen, E. Diener, R. A. Emmons // *Social Indicators Research*. – 1985. – № 17. – P. 1–18.
46. Lent R. W. Toward a unifying theoretical and practical perspective on well-being and psychosocial adjustment / R. W. Lent // *Journal of Counseling Psychology*. – 2004. – № 51 (4). – P. 482–509.
47. Lynch M. Basic needs and well-being : A self-determination theory view / M. Lynch. – 2010. - Retrieved from: http://counselingoutfitters.com/vistas/vistas10/Article_70.pdf
48. Lyubomirsky S. The benefits of frequent positive affect : Does happiness lead to success? / S. Lyubomirsky, L. King, E. Diener // *Psychological Bulletin*. – 2005. – № 131. – P. 803–855.
49. Magnus K. A longitudinal analysis of personality, life events, and subjective well-being / K. Magnus, E. Diener // Paper presented at the Sixty-third Annual Meeting of the Midwestern Psychological Association (May 2–4). – Chicago, 1991. – P. 32.
50. Palombi B. J. Psychometric properties of wellness instruments / B. J. Palombi // *Journal of Counseling and Development*. – 1992, – № 71 (2). – P. 221–225.
51. Roscoe L. J. Wellness : A review of theory and measurement for counselors / L. J. Roscoe // *Journal of Counseling and Development*. – 2009. – № 87 (2). – P. 216–226.
52. Russell B. The conquest of happiness / B. Russell. – New York: Liveright, 1930. – P. 224.
53. Ryan R. M. On happiness and human potentials : A review of research on hedonic and eudaimonic well-being / R. M. Ryan, E. L. Deci // *Annual Review of Psychology*. – 2001. – № 52 (1). – P. 141–166.
54. Ryan R. M., On energy, personality, and health: Subjective vitality as a dynamic reflection of well-being / R. M. Ryan, C. Frederick // *Journal of Personalit.* – 1997. – № 65. – P. 529–565.
55. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being / C. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1989. – № 57 (6). – P. 1069–1081.
56. Ryff C. D. Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research / C. D. Ryff, B. Singer // *Psychotherapy and Psychosomatics*. – 1996. – № 65. – P. 14–23.

57. Ryff C. D. The structure of psychological well-being revisited / C. D. Ryff, C. L. M. Keyes // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1995. – № 4. – № 69. – P. 719–727.
58. Schimmack U. The structure of subjective well-being / U. Schimmack // [M. Eid, R. Larsen, editors.]. – New York : Guilford Press, 2008. – P. 97–123.
59. Veenhoven R. The utility of happiness / R. M. Ryan, C. Frederick // *Social Indicators Research*. – 1988. – № 20. – P. 333–354.
60. Watson D. Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales / D. Watson, L. A. Clark, A. Tellegen // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1988. – № 54 (6). – P. 1063–1070.

References transliterated

1. Argajl M. Psihologija schast'ja / M. Argajl. – SPb. : Piter, 2003. – 271 s.
2. Benko E. V. Obzor zarubezhnyh publikacij, posvjashhennyh issledovaniju blagopoluchija / E. V. Benko // *Vestnik JuUrGU*. – 2015. – № 2. – S. 5–13.
3. Danyl'chenko T. V. Sub'jektyvne social'ne blagopoluchchja: psihologichnyj vymir : monografija / T. V. Danyl'chenko ; Kyi'v. nac. un-t im. Tarasa Shevchenka. – Chernigiv : Desna Poligraf, 2016. – 543 s.
4. Dubovik Ju. B. Issledovanie psihologicheskogo blagopoluchija v pozhilom i starcheskom vozraste [Jelektronnyi resurs] / Ju. B. Dubovik // *Psihologicheskie issledovanja : [jelektron. nach. zhurn.]*. – 2011. – № 1 (15). – Rezhim dostupa: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2011n1-15/433-dubovik15.html>
5. Zhuravlev A. L. Kollektivnye smysly kak predposylka lichnogo schast'ja / A. L. Zhuravlev, A. V. Jurevich // *Psihologicheskij zhurnal*. – 2014. – № 1, T. 35. – S. 5–25.
6. Karapetjan L. V. Teoreticheskie podhody k ponimaniju sub#ektivnogo blagopoluchija / L. V. Karapetjan // *Izvestija Ural'skogo federal'nogo universiteta*. – 2014. – № 1 (123). – S. 171–182. – (Serija «Problemy obrazovaniya, nauki i kul'tury»).
7. Karskanova S. Stan rozrobky problemy psihologichnogo blagopoluchchja u vitchyznjanij ta zakorodnnyj psihologii' / S. Karskanova // *Aktual'ni problemy praktichnoi' psihologii'i' : zbirnyk naukovykh prac'*. – Herson : PP Vysheymyrs'kyj V. S., 2009. – Ch. 1. – S. 477–483.
8. Noll' H. G. Issledovanie social'nyh pokazatelei i monitoring : metody izmerenija i analiza kachestva zhizni / Noll' Hai nc-Gerbert // *Social'noe neravenstvo. Izmenenie v social'noi strukture : Evropei skaja perspektiva / pod. red. V. Voronkova, M. Sokolova; [per. s. nem. K. Timofeevoi]*. – SPb. : Alstei ja, 2008. – S. 59.
9. Oleksandrov Ju. M. Samoreguljacija jak chynnyk psihologichnogo blagopoluchchja students'koi' molodi : avtoref. dys. kand. psychol. nauk. : spec. 19.00.01 «Zagal'na psihologija, istorija psihologii'» / Ju. M. Oleksandrov. – Harkiv, 2010. – 23 s.
10. Osin E. N. Aprobacija russkojazychnykh versij dvuh shkal jekspress-ocenki sub#ektivnogo blagopoluchija / E. N. Osin, D. A. Leont'ev // *Materialy III Vserossijskogo sociologicheskogo kongressa*. – M. : Institut sociologii RAN, Rossijskoe obshhestvo sociologov, 2008. – S. 2.
11. Pavlockaja Ja. I. Sootnoshenie psihologicheskogo blagopoluchija i social'no-psihologicheskikh charakteristik lichnosti : dissertacija ... kand. psihol. nauk: 19.00.05 / Ja. I. Pavlockaja. – Saratov, 2015. – 183 s.
12. Pidbuc'ka N. V. Sub'jektyvne blagopoluchchja u stanovlenni majbutnih fahivciv / N. V. Pidbuc'ka, A. G. Zujeva // *Problemy ta perspektyvy formuvannja nacional'noi'*

гуманитарно-техничної еліти : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки Українї, НАПН Українї, Нац. техн. ун-т «ХПІ»; [редкол. : В. Г. Кремен' (голова) та ін.]; за ред. Л. Л. Товажнїанського і О. Г. Романовського. – Харків : НТУ ХПІ, 2014. – Вип. 40-41 (44-45). – С. 192–206.

13. Seligman M. Novaja pozitivnaja psihologija : nauchnyj vzgljad na schast'e i smysl zhizni / M. Seligman ; [per. s angl.]. – М. : Sofija, 2006. – 368 s.

14. Syrcova A. Vozrastnaja dinamika vremennoi perspektivy lichnosti : dis. kand. psihol. nauk : 19.00.13 – «Psihologija razvitija, akmeologija» / A. Syrcova. – М., 2008. – 317 s.

15. Usova N. V. Struktura i social'no-psihologicheskie faktory sub#ektivnogo blagopoluchija lichnosti v uslovijah migracii : avtoref. diss. na pol. nauch. stepeni kand. psih. nauk : spec. 19.00.05. «Social'naja psihologija» / N. V. Usova. – Saratov, 2012. – 24 s.

16. Fesenko P. P. Osmyslennost' zhizni i psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti : avtoref. diss. na pol. nauch. stepeni kand. psih. nauk : spec. 19.00.01. «Obshhaja psihologija. Psihologija lichnosti. Istorija psihologii» / P. P. Fesenko. – М., 2005. – 24 s.

17. Sharapova R. Z. Struktura psihologicheskogo blagopoluchija v period social'no- jekonomicheskogo blagopoluchija [Jelektronnyj resurs] / R. Z. Sharapova // Konferencija «Lomonosov – 2011». – Rezhim dostupa: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2011/1424/12670_24ae.pdf.

18. Shevelenkova T. D. Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti (obzor osnovnyh koncepcij i metodika issledovanija) / T. D. Shevelenkova, P. P. Fesenko // Psihologicheskaja diagnostika. – 2005. – № 3. – С. 95–129.

19. Shirjaeva O. S. Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti v jekstremal'nyh uslovijah zhiznedejatel'nosti : avtoref. diss. na pol. nauch. stepeni kand. psih. nauk : spec. 19.00.01. «Obshhaja psihologija. Psihologija lichnosti. Istorija psihologii» / O. S. Shirjaeva. – Petropavlovsk-Kamchatskii, 2008. – 254 s.

20. Javors'ka L. M. Faktory stanovlennja psihologichnogo blagopoluchchja osobystosti / L. M. Javorov'ska, G. S. Filonenko // Nauka i osvita. – 2014. – № 12. – С. 216–220.

21. Bradburn N. The Structure of Psychological well-being / N. Bradburn. – Chicago : Aldine Pub. Co., 1969. – P. 320.

22. Bryant F. B. The Structure of Psychological Well-Being : A Sociohistorical Analysis / F. B. Bryant, J. Veroff // Journal of Personality and Social Psychology. – 1982. – № 43. – P. 653–673.

23. Campbell A. The Quality of American Life : Perceptions, Evaluations and Satisfactions / Campbell Angus, Converse Philip E. and Rodgers Willard L. –New York : Russell Sage Foundation, 1976. – P. 583.

24. Campbell A. The Sense of well-being in America : Recent patterns and trends / A. Campbell. – New York : MacGraw-Hill, 1981. – P. 263.

25. Cooke P. J. Measuring Well-Being : A Review of Instruments / Philip J. Cooke, Timothy P. Melchert, Korey Connor // Published. – SAGE Publications, 2016. – P. 730–757.

26. Costa P. T. Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being : Happy and unhappy people / P. T. Costa, R. R. McCrae // Journal of Personality and Social Psychology. – 1980. – № 38. – P. 668–678.

27. Deci E. L. Need satisfaction, motivation, and well-being in the work organizations of a former Eastern Bloc country : a cross-cultural study of self-determination / E. L. Deci, R. M. Ryan, M. Gagnei, D. R. Leone, J. Usunov, B. P. Kornazheva // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – 2001. – P. 930–942.

28. Diener E. Cross-cultural correlates of life satisfaction and self-esteem / E. Diener // *Personality and Social Psychology*. – 1995. – № 68. – P. 653–663.

29. Diener E. Frequency and intensity : Dimensions underlying positive and negative affect / E. Diener, R. J. Larsen, S. Levine, R. A. Emmons // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1985. – № 48. – P. 1253–1265.

30. Diener E. Personality, culture, and subjective well-being : Emotional and cognitive evaluations of life / E. Diener, S. Oishi, R. E. Lucas // *Annual Review of Psychology*. – 2003. – № 54. – P. 403–425.

31. Diener E. Subjective well-being : three decades of progress / E. Diener, E. Suh, R. E. Lucas, H. L. Smith // *Psychological Bulletin*. – 1999. – № 125 (2). – P. 276–302.

32. Diener E. Subjective well-being / E. Diener // *Psychological Bulletin*. – 1984. – № 95 (3). – P. 542–575.

33. Diener E. The Satisfaction With Life Scale / E. Diener, R. A. Emmons, R. J. Larsen, S. Griffin // *Journal of Personality Assessment*. – 1985. – № 49. – P. 71–75.

34. Diener E. The science of well-being : the collected works / E. Diener // *Series : Social Indicators Research Series*. – 2009. – № 37. – P. 274.

35. Diener E. Will money increase subjective well-being? / E. Diener, R. Biswas-Diener // *Social Indicators Research*. – 2002. – № 57. – P. 119–169.

36. Eid M. Ed Diener and the Science of Subjective Well-Being / Michael Eid and Randy J. Larsen. – New York : Guilford Press, 2008. – P. 97–123.

37. Frisch M. B. Clinical validation of the Quality of Life Inventory / M. B. Frisch, J. Cornell, M. Villanueva, P. J. Retzlaff // A measure of life satisfaction for use in treatment planning and outcome assessment. *Psychological Assessment*. – 1992. – № 4 (1). – P. 92–101.

38. Galinha I. Cognitive, affective and contextual predictors of subjective wellbeing / I. Galinha, J. L. Pais-Ribeiro // *International Journal of Wellbeing*. – 2011. – № 2 (1). – P. 34–53.

39. Giovanini E. Framework to measure the progress of societies / E. Giovanini, J. Hall, A. Morrone, G. A. Rannuzi // *OECD Working Paper*. – 2009.

40. Harari M. J. An empirical investigation of a theoretically based measure of perceived wellness / M. J. Harari, C. A. Waehler, J. R. Rogers // *Journal of Counseling Psychology*. – 2005. – № 52 (1). – P. 93–103.

41. Huppert F. A. Psychological well-being : Evidence regarding its causes and consequences / F. A. Huppert // *Applied Psychology: Health and Well-being*. – 2009. – № 1 (2). – P. 137–164.

42. Kerce E. W. “Quality of life : Meaning, measurement, and models” (NPRDC-TN-92-15) / E. W. Kerce. – San Diego: Navy Personnel Research and Development Center, 1992. – P. 31.

43. Keyes C. L. M. Optimizing well-being : The empirical encounter of two traditions / C. L. M. Keyes, D. Shmotkin, C. D. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2002. – № 82. – P. 1007–1022.

44. Larsen R. J. A multitrait–multimethod examination of affect structure : Hedonic level and emotional intensity / R. J. Larsen, E. Diener // *Personality and Individual Differences*. – 1985. – № 6. – P. 631–636.
45. Larsen R. J. An evaluation of subjective well-being measures / R. J. Larsen, E. Diener, R. A. Emmons // *Social Indicators Research*. – 1985. – № 17. – P. 1–18.
46. Lent R. W. Toward a unifying theoretical and practical perspective on well-being and psychosocial adjustment / R. W. Lent // *Journal of Counseling Psychology*. – 2004. – № 51 (4). – P. 482–509.
47. Lynch M. Basic needs and well-being : A self-determination theory view / M. Lynch. – 2010. – URL : http://counselingoutfitters.com/vistas/vistas10/Article_70.pdf
48. Lyubomirsky S. The benefits of frequent positive affect : Does happiness lead to success? / S. Lyubomirsky, L. King, E. Diener // *Psychological Bulletin*. – 2005. – № 131. – P. 803–855.
49. Magnus K. A longitudinal analysis of personality, life events, and subjective well-being / K. Magnus, E. Diener // Paper presented at the Sixty-third Annual Meeting of the Midwestern Psychological Association (May 2–4). – Chicago, 1991. – P. 32.
50. Palombi B. J. Psychometric properties of wellness instruments / B. J. Palombi // *Journal of Counseling and Development*. – 1992. – № 71 (2). – P. 221–225.
51. Roscoe L. J. Wellness : A review of theory and measurement for counselors / L. J. Roscoe // *Journal of Counseling and Development*. – 2009. – № 87 (2). – P. 216–226.
52. Russell B. *The conquest of happiness* / B. Russell. – New York: Liveright, 1930. – P. 224.
53. Ryan R. M. On happiness and human potentials : A review of research on hedonic and eudaimonic well-being / R. M. Ryan, E. L. Deci // *Annual Review of Psychology*. – 2001. – № 52 (1). – P. 141–166.
54. Ryan R. M. On energy, personality, and health: Subjective vitality as a dynamic reflection of well-being / R. M. Ryan, C. Frederick // *Journal of Personalit*. – 1997. – № 65. – P. 529–565.
55. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being / C. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1989. – № 57 (6). – P. 1069–1081.
56. Ryff C. D. Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research / C. D. Ryff, B. Singer // *Psychotherapy and Psychosomatics*. – 1996. – № 65. – P. 14–23.
57. Ryff C. D. The structure of psychological well-being revisited / C. D. Ryff, C. L. M. Keyes // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1995. – № 4. – № 69. – P. 719–727.
58. Schimmack U. The structure of subjective well-being / U. Schimmack // [M. Eid, R. Larsen, editors.]. – New York : Guilford Press, 2008. – P. 97–123.
59. Veenhoven R. The utility of happiness / R. M. Ryan, C. Frederick // *Social Indicators Research*. – 1988. – № 20. – P. 333–354.
60. Watson D. Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales / D. Watson, L. A. Clark, A. Tellegen // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1988. – № 54 (6). – P. 1063–1070.

Abstract

Pakhol B. E.,

private entrepreneur, PhD student

SUBJECTIVE AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING: A MODERN AND CLASSICAL APPROACHES, MODELS AND FACTORS

The article introduces a theoretical and methodological analysis of the research of the phenomenon of well-being. The development of ideas about well-being is studied starting from the first scientific measurement of happiness and life satisfaction to modern multicomponent models.

The article summarizes the modern definition of well-being as a relatively stable integral multicomponent phenomenon that characterizes the state of optimal functioning of the individual and depends on various factors such as: the system of personal values and perceptions of the world, the presence of emotional and behavioral patterns, a variety of communication skills, personal qualities, goals in life and even the general level of intelligence.

It is determined that various aspects of well-being are measured by subjective (self-esteem) and objective (objective psychodiagnostic measurements) methods. It is noted that the subjective level of self-esteem and the objective level of well-being might not be the same.

The use of notions such as «subjective well-being» was introduced for measurements relating to various aspects of human self-esteem of his life and «psychological well-being» as a general indicator of the state of optimal functioning of the individual, which includes both subjective and objective measures.

The article defines the essential difference between the notions of subjective well-being, psychological well-being, life satisfaction concepts, quality of life and happiness. It states the subjective well-being in the general well-being system of the individual. We propose to use the concept of psychological well-being as a broad construct incorporating subjective and objective aspects.

The author determines the prospects for further research and a wider interpretation of psychological well-being.

УДК 159.9.37

Піхало Я. І.,

студентка II курсу магістратури
факультету психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: ranev@ukr.net

ВИКОРИСТАННЯ НОВИН З МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ ЯК СПОСІБ ПІДВИЩЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОСТІ СПРИЙМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ВОЄННІ ДІЇ

У статті розкривається зв'язок між використанням різних каналів масової комунікації та мірою напруженості захисних механізмів і рівнем психологічного благополуччя особистості. Показано, що використання Інтернет як основного джерела новин про воєнні дії в зоні антитерористичної операції відповідає нижчому рівню напруженості суб'єкта. Здійснено аналіз особливостей Інтернет-мережі, які дозволяють продукувати нижчий рівень напруги порівняно з іншими ЗМІ. У статті запропоновано рекомендації щодо шляхів використання Інтернету як основного джерела новинної інформації про воєнні дії в зоні АТО.

Ключові слова: екологічність сприймання новин, новини про АТО, Інтернет-мережа, захисні механізми, психологічне благополуччя особистості.

The article shows that using an Internet as the main source of news about military actions in the territory of the anti-terrorist operation corresponds to lower defense mechanisms tension level. The correlation between using different types of mass media basically and the level of subject's psychological well-being is discussed. The article analyzes Internet's peculiarities that allow to lower the level of psychological tension, in comparison with using other mass media. It proposes recommendations of Internet's use as the main source of information about military actions in the territory of the ATO.

Key words: healthy perception of news, ATO news, Internet, defense mechanisms, psychological well-being of personality.

Актуальність дослідження. Засоби масової інформації транслюють практично безперервний потік інформації про події на Сході України.

Такі новини найчастіше мають тривожний характер та викликають інтенсивні негативні емоції. Оскільки сподіватися на швидке завершення антитерористичної операції не доводиться, варто пристосовуватися до тих умов, які створені цим явищем. Українці знаходяться в інформаційному полі, насиченому відомостями про воєнні дії, тому уникнути їх не можуть. Проте кожен здатен обирати із кількох доступних йому каналів масової комунікації більш комфортний. Дане дослідження є актуальним на шляху до розуміння, який з цих каналів є найоптимальнішим для підвищення рівня екологічності сприймання новин про воєнні дії.

Основи вивчення особливостей каналів масової інформації заклали М. Маклюен, Н. Больц. Проблема класифікації каналів масової інформації розроблялася Д. Мак-Квейлом. К. Доктор, К. Маршалл описують сучасні тенденції розвитку каналів масової інформації.

Розгляд психологічних особливостей різних каналів масової інформації можна знайти у Л. П. Казакової, Ф. І. Шарікова та інших: ця проблема є доволі розробленою у сфері психології реклами та зв'язків з громадськістю. Сучасні українські дослідження розкривають особливості використання різних каналів у сфері політичної комунікації (Ю. Литвин), у зв'язку з категорією соціального знання (А. Ю. Кузнецов), у прикладних питаннях психології праці (А. А. Согорін).

Нас же цікавить те, які канали масової комунікації дають можливість найбільш екологічного сприймання емоційно насиченої інформації про воєнні дії в зоні проведення антитерористичної операції, в чому й полягає наукова новизна даної теми.

Мета дослідження: з'ясувати психологічні особливості сприймання новин про воєнні дії з різних каналів та визначити, який з цих каналів забезпечує найвищий рівень екологічності сприймання новинної інформації про АТО.

Канал комунікації – це засіб, використовуючи який можна передавати інформацію від джерела (яким є соціальний інститут чи міфологізований індивід) до одержувача (котрим виступає аудиторія засобів масової інформації). Головними каналами масової комунікації називають пресу, радіо, телебачення та Інтернет [1]. Саме вони несуть для населення України основний потік інформації про події на Сході держави. Дані канали називають формальними або технологічними. На противагу їм виділяють канали особистого спілкування (так звані неформальні) [2]. Оскільки воєнні дії мають місце саме на території нашої країни, й велика частина населення стає безпосереднім учасником подій в зоні АТО або має знайомих з таким досвідом, то доцільним буде розгляд також особливостей сприймання новин про воєнні дії,

отриманих зі спілкування з друзями та знайомими. Отже, дослідженню підлягають п'ять каналів інформації про воєнні дії: преса, радіо, телебачення, Інтернет та особисте спілкування.

Екологічність – властивість не завдавати шкоди середовищу. У більш конкретному психологічному розумінні це здатність об'єкта не погіршувати психологічний стан індивіда. В літературі частіше зустрічаємо надання цієї властивості інформації: її екологічність розуміється як природовідповідність психосоціальному розвитку людини [3]. Ми ж говоримо про екологічність сприймання інформації, що дозволяє уникати надмірної емоційної напруженості та не загрожує психологічному здоров'ю особистості.

Оцінку рівня екологічності сприймання інформації про воєнні дії ми вирішили здійснити на основі розгляду захисних механізмів та психологічного благополуччя особистості.

Захисні механізми особистості або психологічний захист – механізми психіки, спрямовані на усунення надмірного емоційного напруження, зведення до мінімуму почуття тривоги та запобігання дезорганізації поведінки [4]. Це нормальна реакція психіки, але, будучи напруженими понад норму, психологічні захисти стають деструктивним явищем психічного життя.

У попередньому дослідженні було показано, що перегляд новин про АТО викликає різке підвищення рівня переживання негативних емоцій (відраза, презирство, горе) та зниження рівня радості (за шкалою диференційних емоцій К.Ізарда). Разом з тим більш як третина респондентів показала рівень напруженості захисних механізмів, що перевищує норму (за опитувальником Плутчика-Келлермана-Конте. Виявлено статистично значущі зв'язки між високими показниками емоційного напруження та захисних механізмів [4]. Це дає підставу стверджувати, що психіка намагається долати надмірне емоційне напруження, котре виникає внаслідок сприймання тривожної інформації про події в зоні АТО, напружуючи психологічні захисти часто понад норму. Екологічним ми можемо назвати сприймання новин, яке викликає напруження захисних механізмів в межах норми.

Підходи до визначення психологічного благополуччя вкрай різноманітні: від ототожнення його з поняттям «психічне здоров'я» до визначення через «позитивний стиль життя». Ми виходимо з позицій К. Ріфф, де психологічне благополуччя розглядається як інтегральний показник ступеня спрямованості на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування та ступеня задоволеності цієї спрямованості, що суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеності

собою та власним життям [5]. За даною концепцією, психологічне благополуччя має компоненти: позитивні стосунки – наявність близьких стосунків, здатність відкриватися та довіряти в них; автономія – здатність до незалежності та протистояння соціальному тиску, спроможність оцінювати себе та дійсність за власними стандартами; особистісне зростання – відчуття власного життя як процесу самореалізації; життєві цілі – наявність цілей та осмисленість життя; управління середовищем – відчуття підконтрольності повсякденних справ та здатність досягати бажаного; самоприйняття – підтримання позитивного ставлення до свого минулого й теперішнього.

Систематизуючи підходи до визначення психологічного благополуччя, дослідники називають два основних. Перший з них – гедоністичний підхід (Н. Бредб'орн, Е. Дінер) – засновано на співвідношенні позитивних та негативних емоцій, тобто рівень психологічного благополуччя визначається балансом афекту. Індивід, що потрапляє у складну життєву ситуацію та переживає у зв'язку з нею негативні емоції, матиме низький рівень психологічного благополуччя.

Другий – евдемоністичний підхід (А. Вотерман, К. Ріфф) – основним показником, що визначає психологічне благополуччя, вважає не знак емоційного стану, а особистісне зростання. Ми виходили з цієї позиції, адже вона характерна для К. Ріфф, чий методологічний апарат було застосовано в дослідженні. Відповідно до такого підходу, індивід, зіткнувшись з несприятливими обставинами життя (котрі наразі для українців часто викликані ситуацією на Сході країни), не обов'язково матиме низький рівень психологічного благополуччя. Навіть навпаки, дехто здатен досягати ще більшого особистісного зростання, конструктивно долаючи життєві складнощі.

Отже, в даному дослідженні екологічним вважаємо таке сприймання новин про воєнні дії, за якого індивід не переживає надмірного напруження захисних механізмів та має середній або високий рівень психологічного благополуччя.

Для реалізації мети дослідження проводилося емпіричне вивчення екологічності сприймання новин про події в зоні АТО через різні канали масової комунікації.

Методика дослідження включала: опитувальник Плутчика-Келлермана-Конте на виявлення захисних механізмів особистості; шкала психологічного благополуччя К. Ріфф; анкета (на виявлення ставлення до новин про АТО, частоту перегляду, довіру до них), інтерв'ю (для з'ясування того, який канал отримання новин та з яких причин є для респондента більш комфортним), проєктивний малюнок «Як я бачу ситуацію в зоні АТО».

У дослідженні взяли участь 65 осіб віком від 18 до 45 років. Це люди з мирних територій, котрі не є переселенцями та особисто не брали участі в бойових діях. Щодо кожного респондента фіксувалася міра зв'язку з ситуацією в зоні АТО (наприклад, є знайомі переселенці, знайомі воюють або воювали, досліджувані були або є волонтерами з допомоги постраждалим тощо).

З опитаних осіб лише менше половини – 41,5% - стверджують, що стежать за новинами із зони АТО. Інші 58,5% не цікавляться такими новинами, намагаються їх уникати або відмовляються відповісти, чому не стежать за новинами про воєнні дії. Якщо порівнювати тих, хто стежить за новинами, й тих, хто цього не робить, то перша група матиме вище за середнє значення напруженості психологічних захистів (46,7 на противагу 44,1 у тих, хто за такими новинами не стежить), але воно не перевищуватиме норми (верхня межа норми 50), хоча й знаходиться на верхній межі. Цікаво, що показники психологічного благополуччя вищі у частини вибірки, котра стежить за новинами АТО. Це відповідає евдемоністичному підходу до психологічного благополуччя: у індивідів, що частіше зіштовхуються з критичною ситуацією в країні, децю вища напруженість захисних механізмів, котра дозволяє справлятися з емоціями, але рівень психологічного благополуччя вищий, тобто вони спрямовані на позитивне функціонування, що є позитивним результатом.

Для розгляду особливостей екологічності сприймання новин із зони АТО через різні канали було проведено статистичну обробку даних з допомогою програмного забезпечення SPSS16. Для виявлення зв'язків між змінними застосовувався коефіцієнт кореляції Пірсона для метричних та коефіцієнт кореляції Спірмена для рангових шкал.

Порівняння екологічності сприймання новин про АТО через різні канали масової комунікації. Значення виявлених кореляцій представлені в табл.1.

Преса. Респонденти, що частіше цікавляться новинами із зони АТО з преси, мають вищий рівень автономії (0,411; $p = 0,033$) та особистісного зростання (0,413; $p = 0,036$). Тобто більш здатні до незалежності та сильніше відчують власну самореалізацію. Кореляцій з напруженістю захисних механізмів не виявлено.

Отже, даний канал дає високий рівень екологічності сприймання новин про воєнні дії. Проте жоден респондент із вибірки не зазначив пресу як основне джерело інформації про новини із зони АТО, вона використовується як другорядний ресурс. Але навіть таке її використання відповідає вищому рівню автономії та особистісного зростання.

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки досліджуваних показників з екологічністю сприймання новин із зони АТО з різних каналів масової комунікації

Частота отримання новинної інформації через канали	Преса	Радіо	Телебачення	Інтернет	Особисте спілкування
<i>Кореляційні зв'язки з рівнем напруженості захисних механізмів</i>					
Заперечення	-	0,467 p = 0,016	-	-0,396 p = 0,045	-
Заміщення	-	-	-	-0,396 p = 0,045	-
Гіперкомпенсація	-	0,463 p = 0,017	-	-0,414 p = 0,023	0,443 p = 0,023
Раціоналізація	-	-	-	-0,480 p = 0,007	-
Загальна напруженість захисних механізмів	-	0,520 p = 0,007	-	-0,540 p = 0,002	-
<i>Кореляційні зв'язки з рівнем вираженості показників психологічного благополуччя</i>					
Автономія	0,411 p = 0,033	-0,419 p = 0,033	-	-	-0,678 p = 0,000
Особистісне зростання	0,413 p = 0,036	-0,586 p = 0,002	-	-	-
Управління середовищем	-	-	0,386 p = 0,047	-	-0,467 p = 0,014
Життєві цілі	-	-0,562 p = 0,003	-	-	-0,388 p = 0,046
Самоприйняття	-	-0,471 p = 0,015	-	-	-
Загальний рівень психологічного благополуччя	-	-0,539 p = 0,015	-	-	-

4% опитаних найбільш комфортним для себе каналом отримання новин про АТО називають пресу. У літературі з масової комунікації зазначається, що цей канал використовують особи, схильні аналізувати більші об'єми тексту та осмислювати його. Цікаво, що ці досліджувані перевагою преси навпаки вважають те, що подається структурована інформація, де відібрано лише головне.

Було проаналізовано випадки, коли канали, котрі досліджуваний найбільш часто використовує та котрі вважає більш комфортними, не співпадають. 2,2% респондентів використовують в якості основного каналу телебачення, проте більш комфортним вважають використання преси. Серед причин, чому названий більш комфортний канал преси не використовується, називають важкодоступність її порівняно з іншими джерелами («матеріальні витрати», «необхідність спланувати покупку газети чи журналу»).

Отже, преса виявляється каналом з високою екологічністю сприймання, проте є непопулярним і важкодоступним джерелом інформації про АТО, й респонденти не виявляють готовності звертатися до цього каналу частіше.

Радіо. Досліджувані, що частіше використовують радіо, проявляють вищий рівень напруженості захисного механізму заперечення (0,467; $p = 0,016$). Радіо справляє менший емоційний вплив на індивіда порівняно з іншими технологічними каналами завдяки відсутності візуальної стимуляції та порівняно з особистим спілкуванням завдяки меншому рівню особистої залученості. Можливо, саме це дає змогу використовувати заперечення як небажання визнавати проблему. Частота використання радіо корелює також із захисним механізмом гіперкомпенсації (0,463; $p = 0,017$) та із загальним рівнем напруженості захисних механізмів (0,520; $p = 0,007$).

Досліджувані, що частіше звертаються до каналу радіо, схильні проявляти нижчий рівень незалежності (кореляція частоти використання цього каналу з автономією -0,419; $p = 0,033$), менше задоволені власною самореалізацією (зв'язок з особистісним зростанням -0,586; $p = 0,002$), відчують нижчу осмисленість життя (зв'язок з рівнем показника життєвих цілей -0,562; $p = 0,003$) та мають нижчий рівень позитивного ставлення до себе (кореляція з рівнем самоприйняття -0,471; $p = 0,015$). Разом з тим ці досліджувані показують нижчий загальний рівень психологічного благополуччя (-0,539; $p = 0,015$).

Як основне джерело інформації про АТО радіо респонденти не використовують взагалі, жоден також не назвав його як найбільш комфортний канал. Частота використання радіо має найбільшу кількість кореляцій з високою напруженістю психологічних захистів та низьким рівнем показників психологічного благополуччя, тому демонструє найнижчий серед всіх досліджених каналів рівень екологічності сприймання новин про воєнні дії.

Телебачення. Частота використання даного каналу не має кореляційних зв'язків з рівнем напруженості захисних механізмів. Але наявна кореляція з таким показником психологічного благополуччя

чя як управління середовищем (0,386; $p = 0,047$). Тобто, респонденти, що частіше переглядають новини про АТО по телевізору, більше відчують контроль над повсякденними справами та краще досягають свого.

Як основне джерело новин про воєнні дії у зоні АТО телебачення використовують 30% досліджуваних. Вони демонструють середній порівняно з іншими рівень напруженості психологічних захистів та міру вираженості показників психологічного благополуччя.

Як найбільш комфортне джерело телебачення обрали лише 17% респондентів. Серед переваг цього каналу вони частіше називають його зручність («можу під час перегляду відпочивати, лежачи на дивані», «не потрібно власними силами шукати інформацію»). Приваблює глядачів телевізійних новин і те, що інформація подається коротко й зрозуміло. Це найбільш часті причини вибору телебачення як більш комфортного каналу – очевидною стає пасивність його користувачів, що і приваблює респондентів. Ще одна важлива для глядачів характеристика телебачення – наявність візуального ряду, що викликає більше довіри та дає більш насичені враження.

Неспівпадіння найбільш використовovanого та більш комфортного каналу. Лише 0,6% вибірки, що використовував як основний канал особисте спілкування, як більш комфортний, обрали телебачення. Натомість 2,6% досліджуваних як основний канал використовують телебачення, проте більш комфортними називають Інтернет (2,3%) та пресу й особисте спілкування (по 1,1%).

За визначенням екологічності сприймання у нашому дослідженні канал телебачення має середній показник.

Інтернет. Частота використання Інтернету як джерела інформації про АТО має найбільше непрямих кореляцій з напруженістю захисних механізмів. Так, респонденти, що частіше використовують Інтернет, рідше схильні заперечувати й не помічати проблемну ситуацію (зв'язок із механізмом заперечення $-0,396$; $p = 0,045$), мають дещо нижчий рівень напруженості заміщення ($-0,396$; $p = 0,045$) та гіперкомпенсації ($-0,414$; $p = 0,023$). Вони також рідше шукають раціональні виправдовування (зв'язок з захисним механізмом раціоналізації $-0,480$; $p = 0,007$) та мають нижчий загальний рівень напруженості психологічних захистів (кореляція з ним $-0,540$; $p = 0,002$). При цьому зв'язків частоти використання Інтернету з показниками психологічного благополуччя не виявлено.

Інтернет є найбільш поширеним каналом отримання інформації про воєнні дії в зоні АТО. Як основне джерело таких відомостей його обирають 55,5% досліджуваних.

Як найбільш комфортне джерело його називає дещо менший відсоток респондентів – 45%. Серед тих, хто використовує Інтернет, але як більш комфортний канал його не обирає, 0,6% респондентів бажають частіше використовувати пресу. А 2% стверджують, що для них взагалі не існує більш комфортного джерела – такі відповіді зустрічаються лише серед користувачів Інтернету. Тобто ті, хто вважає комфортний перегляд новин про АТО взагалі неможливим, все ж надають перевагу використанню Інтернету.

Цікаво, що серед респондентів, котрі взагалі не стежать за новинами про АТО, 42,8% називають саме Інтернет більш комфортним каналом для відстежування новин про воєнні дії. Інші 42,8% вважають, що комфортного джерела не існує, 9,6% комфортним називають особисте спілкування, 4,8% - телебачення.

Головна перевага Інтернету, що називається прихильниками даного каналу як комфортного, - це наявність кількох джерел інформації, можливість аналізувати та обирати ближчу для себе точку зору. Наступна за частотою причина вибору цього каналу – легкодоступність («наявність Інтернету», «доступність в будь-який час без затрат сил та ресурсів», «відсутність інших джерел»). Респонденти також зазначають, що Інтернет «не нав'язує думку, а дозволяє сформуванню власну», дає можливість самостійно обирати джерело інформації та взаємодіяти з ним, залишаючи коментарі. Очевидною стає активність користувачів у взаємодії з таким каналом масової комунікації. Це протиставляє телебачення та Інтернет як пасивний та активний канали з точки зору характеру взаємодії з ним користувачів.

Частота перегляду новин про АТО (безвідносно до конкретного каналу) корелює з рівнем довіри до новин про воєнні дії з Інтернету ($0,344$; $p = 0,024$). А значить, ті, хто активніше стежать за такими новинами, схильні більше в цьому довіряти саме Інтернету.

Отже, Інтернет можна назвати каналом з високою екологічністю сприймання новин про воєнні дії: ті, хто його частіше використовують, мають менш напружені захисні механізми. Цей канал дає також найбільшу можливість обирати новинну інформацію «під себе» та активно взаємодіяти з джерелом.

Особисте спілкування. Частота використання цього джерела інформації про АТО має зв'язок з захисним механізмом гіперкомпенсації ($0,443$; $p = 0,023$), тобто він буде більш напруженим у тих, хто частіше використовує цей канал. Вони також показуватимуть менший рівень автономії ($-0,678$; $p = 0,000$) та слабкіше відчуватимуть контроль над ситуацією (кореляція з показником управління середови-

щем $-0,467$; $p = 0,014$), матимуть менший рівень показника життєвих цілей ($-0,388$; $p = 0,046$).

Цей канал не можна назвати таким, що дає високу екологічність сприймання інформації про воєнні дії. Але він має ряд додаткових особливостей.

Закономірно, що каналом особистого спілкування частіше користуються ті, хто має більший стосунок до АТО – має знайомих переселенців, воїнів АТО чи є волонтером (кореляція частоти використання цього каналу та оцінки стосунку до АТО $0,537$; $p = 0,002$). Стосунок до АТО корелює також з довірою до цього джерела ($0,429$; $p = 0,005$), тобто відомостям з особистого спілкування про воєнні дії довіряють більше ті, хто спілкується з безпосередніми учасниками подій. Стосунок до АТО показує і непрямий зв'язок з показником захисного механізму заміщення ($-0,304$; $p = 0,035$), тобто його рівень нижчий у людей, котрі мають відношення до подій на Сході. Можливо, вони отримують змогу реалізувати своє ставлення до цих подій безпосередньо, не шукаючи заміщуючих об'єктів, тому рівень напруженості цього механізму нижчий.

Отже, канал особистого спілкування краще використовувати тим, хто має безпосередній стосунок до АТО.

Висновки. Кожен з досліджених каналів масової комунікації має свої особливості стосовно екологічності сприймання новин про воєнні дії через них. Індивіди, що використовують пресу, мають вищий рівень автономії та особистісного зростання, але даний канал має низьку популярність, а досліджувані не демонструють готовності переходити на його використання. Використання радіо показує зв'язок з вищою напруженістю захисних механізмів та нижчими показниками психологічного благополуччя, тому не можна назвати цей канал сприятливим для екологічності сприймання новин про АТО. Особи, які частіше переглядають новини по телебаченню, сильніше відчують контроль над ситуацією свого життя. Це другий за популярністю канал масової комунікації, його обирають за зручність та можливість бути пасивним у користуванні ним. Телебачення має середній рівень екологічності сприймання інформації про воєнні дії. Особисте спілкування не можна назвати каналом з високою екологічністю сприймання, але він популярний та комфортний серед тих, хто має стосунок до ситуації АТО, основною його перевагою називають високий рівень довіри до отриманої через цей канал інформації.

Інтернет має найбільше зв'язків з нижчим рівнем напруженості захисних механізмів особистості. Оскільки серед тих, хто стежить за новинами про АТО, рівень психологічного благополуччя доволі високий,

а напруженість психологічних захистів значна, то використання Інтернету, ймовірно, може допомогти пережити меншу напругу. Переваги Інтернету визнають як ті, хто стежить за новинами про АТО, так і ті, хто не займається цим регулярно. Можливо, менший рівень напруги досягається завдяки високому рівню активності користувачів Інтернету, якої не можуть забезпечити інші канали. Та найбільшою перевагою цього джерела інформації про АТО респонденти називають можливість самостійно підбирати інформацію та формувати власну думку.

У ході інтерв'ю з 3 респондентами, що користуються Інтернетом для моніторингу новин про АТО, помічено дві стратегії: 1) постійний пошук різних точок зору та спроби аналізувати й розбиратися, що вважати правдою; 2) підбір одного джерела інформації, яке більшою мірою відповідає внутрішній позиції користувача та подальший моніторинг новин лише з ресурсів-«однодумців».

Перспективи дослідження. Потребує додаткового дослідження питання того, чи впливатиме зміна основного каналу перегляду новин про АТО на зміну напруженості захисних механізмів та рівня показників психологічного благополуччя. Можливо, актуальною буде розробка короткого опитувальника на виявлення найбільш доцільного для індивіда каналу перегляду новин про воєнні дії для підвищення екологічності їх сприймання.

Список використаних джерел

1. Казакова Л. П. Психология массовых коммуникаций / Л. П. Казакова. – Москва : МГУП имени Ивана Федорова, 2014. – 214 с.
2. Шарков Ф. И. Коммунология: основы теории коммуникации / Ф. И. Шарков. – Москва : Дашков и К, 2010. – 592 с.
3. Кириченко В. Психология інформаційної діяльності / В. Кириченко. – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 130 с.
4. Тітаренко Д. С. Захисні механізми психіки людини / Д. С. Тітаренко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2009. – № 6. – С. 182–192.
5. Коваленко А. Б. Особливості використання особистістю захисних механізмів при сприйманні новин про воєнні дії в зоні антитерористичної операції / А. Б. Коваленко, Я. І. Піхало // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2015. – № 4. – С. 87–95.
6. Большакова А. Психологічне благополуччя та особливості ставлення до оточуючих у курсантів ВНЗ МВС України / А. Большакова // Social-science. – 2013. – № 2. – С. 206–211.

References transliterated

1. Kazakova L. P. Psikhologiya massovykh kommunikatsii / L. P. Kazakova. – Moskva : MGUP imeni Ivana Fedorova, 2014. – 214 s.

2. Sharkov F. I. *Kommunologija: osnovy teorii kommunikatsii* / F. I. Sharkov. – Moskva : Dashkov i K, 2010. – 592 s.
3. Kyrychenko V. *Psychologija informacijnoi' dijtal'nosti* / V. Kyrychenko. – Zhytomyr : Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka, 2014. – 130 s.
4. Titarenko D. S. *Zahysni mehanizmy psyhiky ljudy ny* / D. S. Titarenko // *Problemy ekstremal'noi' ta kryzovoi' psyhologii'*. – 2009. – № 6. – S. 182–192.
5. Kovalenko A. B. *Osoblyvosti vykorystannja osobystistju zahysnyh mehanizmiv pry spryjmanni novyn pro vojenni dii' v zoni antyterorystychnoi' operacii'* / A. B. Kovalenko, Ja. I. Pihalo // *Aktual'ni problemy sociologii', psyhologii', pedagogiky*. – 2015. – № 4. – S. 87–95.
6. Bol'shakova A. *Psychologichne blagopoluchchja ta osoblyvosti stavlennja do otchujuchyh u kursantiv VNZ MVS Ukrai'ny* / A. Bol'shakova // *Social-science*. – 2013. – № 2. – S. 206–211.

Abstract

Pikhalo Ya. I.,
2 year student of MSc.

USING NEWS FROM THE INTERNET AS THE HEALTHY WAY TO PERCEIVE INFORMATION ABOUT MILITARY ACTIONS

There were found peculiarities of each mass communication channel that have a connection with different levels of defense mechanisms tension and subject's psychological well-being. We define healthy perception of ATO news as perception of such information that allows avoiding excessive tension and retain average or high psychological well-being level.

Individuals who use press more frequently have a stronger sense of autonomy and higher development as a person. However, this mass communication canal demonstrates low popularity.

Those who prefer radio for monitoring ATO news have higher defense mechanisms tension and lower levels of the psychological well-being aspects. Therefore, we cannot accept radio as a source of military actions information that gives an opportunity of healthy perception.

Frequency of using television correlates to environmental mastery. TV-users show higher ability to manage complex environments. Television is second most popular mass communication channel in monitoring ATO news (first is Internet) and it's chosen for comfortableness and ability to be passive while using it. This mass communication channel has an average level of healthy perception.

Channel of personal communication is popular and comfortable more for those who have a relation to situation on the East of Ukraine. Personal communication is valued for the reliability of given information.

Frequency of using Internet shows the greatest number of correlations with defense mechanisms tension levels. Individuals who prefer Internet have lower defenses' tension level. Almost all respondents show average or high psychological well-being level so it's more important to lower tension which Internet allows to do. This channel allows analyzing different sources of information and gives an ability to be active while using it. There have been found two strategies of interaction with Internet for monitoring ATO news information.

УДК 159.072.43

Романова Ю. В.,

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: jurom@ukr.net

Настай Д. А.,

студентка 3-го курсу факультету психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: dashanastay@mail.ru

СТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ОСНОВА ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ВІД МАНІПУЛЯТИВНИХ ВПЛИВІВ

У статті обґрунтовано важливість здатності протидії працівників медичної сфери маніпулятивним впливам з боку пацієнтів. Наведені та проаналізовані результати попереднього (пілотажного) дослідження. Показана необхідність цілеспрямованої психологічної підготовки особистості медика-фахівця до ефективної взаємодії у професійному середовищі.

Ключові слова: психологічна стійкість особистості, маніпулятивний вплив, психологічний захист.

The article substantiates and focuses on vital ability of doctors to be resilient to the manipulative influences from patients. There has been presented and suggested a number of outcomes obtained as a result of the preliminary study. Necessity of undertaking of psychological training and education for doctors to enable them to interact within professional environment has been proved.

Key words: psychological resilience of personality, manipulative influence, psychological defense.

Постановка проблеми. Проблема психологічної стійкості особистості в умовах інформаційної насиченості сучасного комунікативно-

го простору відноситься до найбільш актуальних тем сьогодення. Усвідомлення небезпеки інформаційного насильства і вразливості власної психіки перед маніпулятивним впливом активізує інтеграцію знань, практик, технологій профілактично-корекційного спрямування серед представників різних напрямків та рівнів професіоналізації. Особливої уваги психологів потребує дослідження впливу маніпулятивних технологій на фахове спрямування особистості (йдеться передусім про професійну складову у системі «людина – людина» за типологією Є.О. Клімова [4]). До представників цієї системи безпосередньо відносяться фахівці у галузі медицини, які мають розвинені навички спілкування, високу адаптивність, впевненість у висловлюваних думках і судженнях, розуміють своїх пацієнтів, здатні проявляти гуманізм, а отже, готові повністю присвячувати себе своїй роботі з пацієнтами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження з проблеми психологічної стійкості до стресової ситуації людини, спрямовані на знаходження універсальних захисних механізмів як інструментів подолання негативізму та успішної адаптації до життєдіяльності, стосуються вивчення людей похилого віку [8], дітей та підлітків [9], а також, зокрема, суб'єктів професійної діяльності, таких як військовослужбовці [5], економісти [6]. Разом з тим, відмітимо недостатнє висвітлення у вітчизняній та світовій науці проблематики, пов'язаної із вивченням системи психологічного захисту у взаємодії лікаря та пацієнта. Двосторонній маніпулятивний вплив, здійснюваний у цій професійній ланці, здатний, наприклад, продукувати штучно сформований примус до виконання певних дій, які можуть безпосередньо загрожувати життєвій безпеці пацієнта.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Відомо, що маніпуляція, як особливий вид психологічного впливу, є ефективною не тільки під час взаємодії широких верств населення, але й у міжособистісному спілкуванні. Особливий прояв це явище має у професійній сфері. Суб'єкт професійної діяльності потерпає від прихованого впровадження цілей, бажань, намірів, відношень та установок, здійснюваних на нього ззовні, які можуть не співпадати з його власними. Це призводить до внутрішніх переживань, негативно позначається на емоційній та вольовій сферах особистості, погіршує якість спілкування.

Мета даної статті полягає у дослідженні психологічної стійкості особистості медичних працівників як основи психічного захисту від маніпулятивних впливів.

Виклад основного матеріалу. Для успішної професійної діяльності медичний працівник повинен володіти цілою низкою професійно

важливих якостей, одна з яких – майстерність спілкування. Характерною особливістю професійного спілкування лікарів є те, що їхній співрозмовник – пацієнт. Слово лікаря може, з одного боку, мати важливе психотерапевтичне значення, позитивно впливаючи на якість лікування, а з іншого ж, викликати важку ятрогенію – невротичний розлад, зумовлений, зокрема, некоректною поведінкою лікаря, невмінням спілкуватися [1, с. 14]. Відомий вислів «словом можна вбити» акцентує увагу саме на фатальних наслідках цього процесу. Водночас зазначимо, що спілкування лікаря та хворого є процесом не стільки обміну, передачі (ретрансляцією) інформації, скільки процесом активної взаємодії між двома суб'єктами, а отже, не тільки лікарі чинять вплив на своїх пацієнтів, але й останні також здатні до нього. Практика свідчить, що далеко не всі спеціалісти-медики психологічно готові до цього. Досить розповсюдженою та більш звичною є ситуація, що саме лікар, зважаючи на свою соціальну роль, часто застосовує різноманітні маніпулятивні прийоми щодо своїх пацієнтів. Проте обмежена увага, як свідчать приклади з реального життя, приділяється саме спроможності лікаря захищатися від маніпуляцій з боку пацієнта.

Психологічний захист - це здатність особистості не піддаватися впливу, який може змінити перебіг діалогу або його результат в небажаний бік. Йдеться про ситуацію, коли власні інтереси і наміри захищаються в режимі актуальної міжособистісної взаємодії [3].

У контексті даного дослідження ми розглядаємо пацієнта та майбутнього медичного працівника у якості двох суб'єктів, які вступають у взаємодію, та визначаємо роль психологічної стійкості особистості у згаданому процесі. Поняття «психологічна стійкість» ототожнюється нами з поняттям «психологічний захист» та визначається як здатність не піддаватися впливу, який може змінити спрямування професійної допомоги у небажаний бік як для об'єкта, так і для суб'єкта цієї взаємодії. У дослідженні розглядаються загальновідомі форми психологічного захисту, такі як: втеча, напад, ховання, завмирання і контроль [2, с.70-72]. При вивченні цього процесу нами припущено, що у взаємодії «пацієнт – медичний працівник», саме для останнього буде ефективнішим використання форм контролю з огляду на його статус у даній взаємодії.

Майданчиком вивчення стійкості особистості медичних працівників до маніпуляції став Дніпропетровський обласний медичний ліцей-інтернат «Дніпро». Протягом 2015 – 2016 років нами було обстежено 84 старшокласники, з яких 56 дівчат та 28 хлопців – учнів 11-х класів.

Відповідно до мети дослідження обрано наступні психодіагностичні методики. Методика визначення вразливості особистості до маніпуляції О. Мерзлякової та О. Колісник розроблялася на підставі припущення, що вплив маніпуляцій може досліджуватися емпірично, за допомогою експерименту чи аналізу минулого. Методика спрямована на визначення того, наскільки молода людина підпадає під маніпулятивний вплив, реагуючи належним чином на маніпулятивні провокації у різних сферах життя. Рівень комунікативних і організаторських здібностей ми визначали за допомогою методики «КОЗ» («Комунікативні та організаторські здібності»), яка дозволяє отримати індекси схильностей за 5-бальною шкалою вираженості.

Професійні уподобання учнів 11-х класів оцінювались за допомогою профорієнтаційної методики «Диференційно-діагностичний опитувальник Клімова» (ДДО). В основу типології професій Є. О. Клімова покладене уявлення про розвиток форм матерії і про типи об'єктних систем, з якими взаємодіє людина в професійній праці [4]. Професії різних типів припускають наявність у людини особливих природних задатків, особливої схильності до специфічних професійних завдань, а звідси і своєрідність результатів її діяльності. Завдяки цьому опитувальнику визначається ступінь прояву інтересів до різних типів професій («людина – людина», «людина – природа», «людина – техніка», «людина – знакова система», «людина – художній образ»).

Вивчення особистісної схильності до конфліктної поведінки, виявлення різних стилів вирішення конфліктної ситуації (суперництво, співпраця, компроміс, уникання, пристосування) досліджувалося за опитувальником, розробленим Kenneth Thomas and Ralph Kilmann [9]. Вчені запропонували двомірну модель регулювання конфліктів: один вимір якої – поведінка особистості, яка базується на увазі до інтересів інших людей, другий – поведінка, в основі якої є ігнорування цілей оточуючих та захист власних інтересів.

Дослідження носило характер пілотажного та мало на меті апробацію низки методологічних припущень щодо залежності психологічної стійкості особистості майбутніх медичних працівників до маніпулятивних впливів з боку пацієнтів у міжособистісній взаємодії від рівня розвитку комунікативних та організаційних здібностей, певного стилю поведінки у конфліктній ситуації, спрямованості на той чи інший предмет праці тощо.

Отже, у ході дослідження не виявлено учнів, які мають низький рівень вразливості перед маніпуляцією. Середній та високий рівні вразливості перед маніпулятивним впливом мають переважно учні, які об-

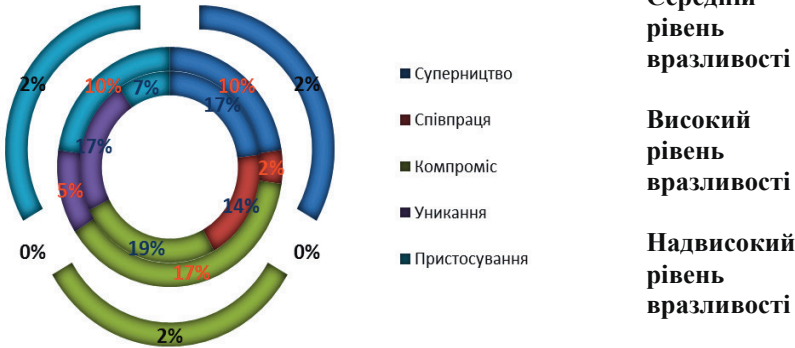
рали професію типу «людина – художній образ» і «людина – людина» (Рис.1).

Рис. 1. Результати порівняльної характеристики за методикою ДДО і методикою «Визначення вразливості особистості до маніпуляції».

Отримані дані можна пояснити тим, що представники професії типу «людина-людина» повинні вміти знаходити спільну мову з різними категоріями людей, а отже, мати вищий соціальний інтелект, гнучкість та вміння протистояти маніпулятивному впливу. А представники професії типу «людина-художній образ» стійкіші до маніпулятивного впливу через свою оригінальність, неординарність, творчий потенціал, креативність тощо.

Оскільки психологічна стійкість особистості залежить у тому числі і від умілого врегулювання конфліктних ситуацій, доречним, на нашу думку, було порівняння результатів дослідження вразливості особистості до маніпуляцій та вибору стратегії поведінки у конфліктній ситуації. Отже, найменш вразливими до маніпуляцій виявилися респонденти, у яких переважають стилі розв'язання конфліктних ситуацій типу «співпраця» та «уникання» (Рис.2). Пояснити ці результати можливо особливостями майбутньої професійної діяльності опитуваних, а саме: перша категорія респондентів готова співпрацювати з людьми та враховувати інтереси обох сторін, друга ж - вважає найбільш сприятливим типом поведінки у конфліктній ситуації уникнення та ігнорування взаємодії. Відповідно стиль розв'язання конфліктних ситуацій за типом «компроміс» корелює з високим рівнем вразливості до маніпуляцій, що є ознакою, з одного боку, надмірної емпатійності до пацієнта, а з іншого, - невмінням забезпечити адекватне міжособистісне спілкування (застосування тактик «байдужість» або «контакт - масок»).

Середній рівень вразливості

Високий рівень вразливості

Надвисокий рівень вразливості

Рис. 2. Результати порівняльної характеристики вразливості особистості за опитувальником К. Thomas & R. Kilmann і методикою «Визначення вразливості особистості до маніпуляції» О. Мерзлякової та О. Колісник.

Порівнюючи рівень розвитку організаторських здібностей (за методикою «КОЗ») та рівень вразливості до маніпуляцій (за методикою визначення вразливості особистості до маніпуляцій), вимальовується U-образна крива (параболічна закономірність): за умов низького та високого рівнів організаційних здібностей спостерігається відносна стійкість до маніпулятивного впливу, а найбільш вразливими до маніпуляцій виявились особи з середнім рівнем розвитку організаторських здібностей (Рис. 3).

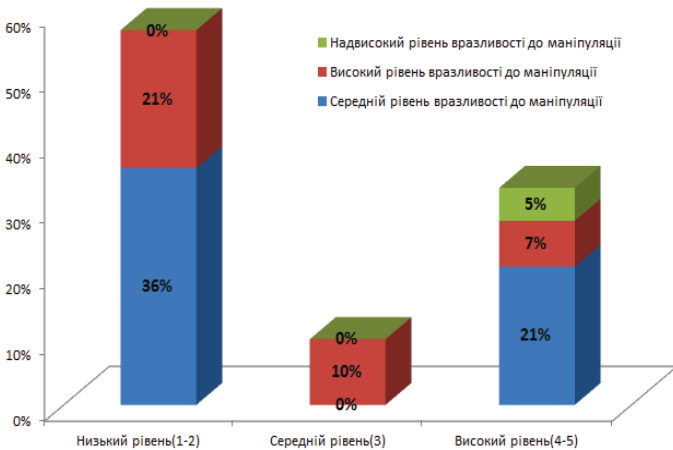

Рис. 3. Результати дослідження за методиками «Визначення вразливості особистості до маніпуляції» О. Мерзлякової та О. Колісник та «КОЗ» (організаторські здібності)

Аналіз дослідження рівня розвитку комунікативних здібностей та вразливості особистості до маніпуляцій виявив специфічний (параболічний зв'язок між суб'єктами спілкування – крива має U-образний вигляд), що дозволяє стверджувати наступне: менше схильні до маніпуляції люди, які рідко вступають у комунікативні акти через низький рівень прояву комунікативних здібностей, а особи з проявом високого рівня розвитку комунікативних здібностей більше піддаються маніпулятивному впливу. Поясненням цього факту слугує виражена потреба у респондентів високого рівня розвитку комунікативних здібностей у споживанні та обробці великого обсягу різноманітної інформації, бажанням розширювати контакти та проявляти ініціативу, що водночас робить їх більш вразливими до маніпуляцій.

Висновки. Дане дослідження доводить, що майбутні лікарі – перш за все особистості, які вступають у взаємодію з іншими особистостями та потребують окремої психологічної підготовки до цього. Ставлення лікаря до пацієнта, стиль спілкування впливають на психологічне та фізичне здоров'я як самого пацієнта, так і лікаря. Проблеми, з якими стикається лікар, можуть зумовлювати емоційне, а також професійне вигорання, синдром хронічної втоми, що негативно позначаються на подальшій його роботі, і, відповідно, на виконанні його професійних обов'язків. Проведене пілотажне емпіричне дослідження з метою з'ясування характеру зв'язку стійкості до маніпуляцій від різних психологічних чинників, зокрема, організаторських та комунікативних здібностей, стилю вирішення конфліктних ситуацій виявляє тенденцію до уразливості особистості майбутніх лікарів від можливих психологічних впливів, зокрема маніпулятивних технологій з боку пацієнтів.

Перспективними, на нашу думку, є дослідження психологічної стійкості серед студентів медичних закладів та безпосередньо серед лікарів, які вже мають досвід професійної діяльності, а також вивчення даної проблематики у гендерному аспекті. На основі отриманих результатів доцільною була б розробка психологічних тренінгів для майбутніх фахівців у галузі медицини задля запобігання чи зменшення маніпулятивних впливів з боку пацієнтів.

Список використаних джерел

1. Баєва О. В. Правові засади ятрогенії / О. В. Баєва // Другий Всеукраїнський конгрес з медичного права, біоетики і соціальної політики. – К. : Видавництво «КІМ», 2011. – С.13–18.
2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М. : ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.

3. Зелинский С. А. Манипуляции массами и психоанализ. Манипулирование массовыми психическими процессами посредством психоаналитических методик. / С. А. Зелинский. – СПб. : Издательско-Торговый Дом «Скифия», 2008. – 248 с.
4. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Климов. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 304 с.
5. Лисюк С. Г. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій професійної діяльності: автореферат дис. кандидата психол. наук 19.00.09 / С. Г. Лисюк. – Хм.: Изд-во НАДПС України імені Богдана Хмельницького, 2011. – 21 с.
6. Щербан Т. Д. Психологічна стійкість у професійній діяльності економістів / Т. Д. Щербан, В. В. Гоблик // International Scientific Journal. – 2015. – № 9. – С. 186–189.
7. Яценко Т. С. Особливості взаємозв'язку між свідомою та несвідомою сферами психіки суб'єкта / Т. С. Яценко // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: науково-методичний журнал. – 2002. – Вип. 4 (8). – С. 99–110.
8. Anthony D. Psychological Resilience, Positive Emotions, and Successful Adaptation to Stress in Later Life / D. Anthony, C. S. Bergeman, Toni L. Bisconti, Kimberly A. Wallace // Journal of Personality and Social Psychology. – 2006, Vol. 91, No. 4. – P. 730–749.
9. Kilmann W. Developing a Forced-Choice Measure of Conflict-Handling Behavior: The “MODE” Instrument”. Educational and Psychological Measurement / W. Kilmann, H. Ralph. 37: 309. DOI:10.1177/001316447703700204
10. Levine S. Dialogues Psychological and social aspects of resilience: a synthesis of risks and resources / Saul Levine. – Clin Neurosci, 2003 Sep. – 5 (3). – P. 273–280.

References transliterated

1. Bajeva O. V. Pravovi zasady jatrogenij / O. V. Bajeva // Drugyj Vseukrai'ns'kyj kongres z medychnogo prava, bioetyky i social'noi' polityky. – K. : Vydavnytvo «KIM», 2011. – S.13–18.
2. Docenko E. L. Psihologija manipuljacii: fenomeny, mehanizmy i zashhita / E. L. Docenko. – M. : CheRo, Izd-vo MGU, 1997. – 344 s.
3. Zelinskij S. A. Manipuljacii massami i psihoanaliz. Manipulirovanie massovymi psicheskimi processami posredstvom psihoanaliticheskikh metodik / S. A. Zelinskij. – SPb. : Izdatel'sko-Torgovyj Dom «Skifija», 2008. – 248 s.
4. Klimov E. A. Psihologija professional'nogo samoopredelenija : Ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij / E. A. Klimov. – M. : Izdatel'skij centr «Akademija», 2004. – 304 s.
5. Lysjuk S. G. Zabezpechennja psihologichnoi' stijkosti vijs'kovosluzhbovciv do ekstremal'nyh situacij profesijnoi' dijal'nosti: avtoreferat dys. kandydata psyhol. nauk 19.00.09 / S. G. Lysjuk. – Hm.: Yzd-vo NADPS Ukrai'ny imeni Bogdana Hmel'nyc'kogo, 2011. – 21 s.
6. Shherban T. D. Psihologichna stijkist' u profesijnij dijal'nosti ekonomistiv / T. D. Shherban, V. V. Goblyk // International Scientific Journal. – 2015. – № 9. – S. 186–189.

7. Jacenko T. S. Osoblyvosti vzajemov'jazku mizh svidomoju ta nesvidomoju sferamy psyhiky sub'jekta / T. S. Jacenko // Neperervna profesijna osvita: teorija i praktyka: naukovo-metodychnyj zhurnal. – 2002. – Vyp. 4 (8). – S. 99–110.

8. Anthony D. Psychological Resilience, Positive Emotions, and Successful Adaptation to Stress in Later Life / D. Anthony, C. S. Bergeman, Toni L. Bisconti, Kimberly A. Wallace // Journal of Personality and Social Psychology. – 2006, Vol. 91, No. 4. – P. 730 –749.

9. Kilmann W. Developing a Forced-Choice Measure of Conflict-Handling Behavior: The “MODE” Instrument”. Educational and Psychological Measurement / W. Kilmann, H. Ralph. 37: 309. DOI:10.1177/001316447703700204

10. Levine S. Dialogues Psychological and social aspects of resilience: a synthesis of risks and resources / Saul Levine. – Clin Neurosci, 2003 Sep. – 5 (3). – P. 273–280.

Abstract

Romanova Iu. V.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences)

Nastay D. A.,

3rd year student of the faculty of psychology

PERSONALITY RESISTANCE OF FUTURE MEDICAL WORKERS AS THE BASE OF PSYCHOLOGICAL DEFENCE AGAINST MANIPULATIVE INFLUENCES

This article describes a study of psychological stability of individual health workers as the basis of mental defense against manipulative influences.

For successful professional activity of medical professional it should have a range of professionally important qualities, one of which is communication skills. A characteristic feature of professional communication doctors is that their interlocutor is the patient. In the context of this study, we consider the future of the patient and health care worker as two entities that interact and define the role of the individual psychological stability in that process. The concept of «psychological stability» is identified by us with the notion of «psychological defense» and is defined as the ability to resist the impact that can change the direction of professional help in unwanted side both the object and the subjects for this interaction. These and analyzed the results of previous (pilot study).

There was used the pilot study in order to test some methodological assumptions of the dependence of the psychological stability of the future

medical workers to the manipulative behaviour of the patients in the process of interpersonal communication, to the level of the progress of communicative and organisational abilities, certain style of behaviour in conflict situation, tendency to one or another object of labour and so on an so forth.

УДК 159.9.316.454.3

Romaniuk K. O.,
Master Degree student of 1st year of study
Faculty of Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: romaniukate@gmail.com

PSYCHOSOCIAL FEATURES OF MANAGEMENT VOLUNTEER TEAM

У статті розглянуто соціально-психологічні характеристики волонтерської команди. Визначено основні чинники, що визначають діяльність та формування волонтерських команд, представлено систему управління даними командами. Досліджено чинники, що впливають на функціонування команди, та є важливими при управлінні ними.

Ключові слова: волонтерська команда, управління, міжособистісні стосунки, мотивація, згуртованість, психологічний клімат.

The socio-psychological characteristics of the volunteer team have been defined in the article. Main factors that determine activity and formation of the volunteer teams were defined and the system of management these teams was presented. The factors that affect the functioning of the team and are important in its management have been researched.

Key words: volunteer team, management, interpersonal relations, motivation, cohesion, psychological climate.

The relevance of problem. Interest in volunteering is gaining more popularity in the conditions of modern society. Everybody can be a volunteer: students, parents and all people who are interested in helping those who need help, all people who want to bring contribution to development of the society. According to the European monitoring more than a half of adult capable for working population of Europe is involved in volunteer activities [14]. For today, the volunteer activity is a particularly relevant within the context of events occurring in our country. Providing assistance to militaries and their families, internally displaced persons is one of the most active areas of volunteerism.

But the conceptions “volunteer” and “volunteering” are treated in different ways nowadays. The transformation of these concepts is carried out, not to mention about the difference in approaches understanding of

volunteering in Europe and the countries of post - Soviet space. As known, volunteering is an activity carried out by activists without material rewards.

In Ukraine volunteers can be involved in the work of state social centers, nongovernmental organizations, to carry out works in accordance with their qualification for free, and others types of activities, to work both independently and as a team. With the changing political, economic and socio - cultural conditions in our country, for today an amount of those people who want just to work on a voluntary basis is growing. In addition, those people who create volunteer teams and develop their own projects for changing the social situation in the country and the situation of certain categories of the population also increase in number.

Analysis of recent research and publications shows that volunteering is one of the most widespread forms of realization not only personal and professional potential of the individual, but also organizational skills, communication and other abilities. [8] But despite this, the nature of the implementation of volunteering has some difficulties: unstable motivation of volunteers, emotional burnout, rapid fluidity of volunteer team members and more.

Current tendencies of volunteer groups organization and socio-psychological features of volunteer activity are being studied by T. Lyakh, A. Kapska, I. Zvereva, A. Lozovytsky, A. Bezpalko, T. Golovanova, H. Vaynilovych and others. Such scientists as A. Azarov and M Janicki have contributed to the studies development of determinants of volunteering; M. Mongo, A. Ewing, B. Hole, I. Claire have studied motivation of voluntary activity.

The studies of the nature of the volunteer team management, their social and psychological features are still actual. Because, as known, volunteering is unpaid activity, pre-selection of team members aren't made, that's why the nature of management these teams has own features and their nature differs from teams aimed at profitable activity.

Members of volunteer teams are the most uncontrolled part of human resources. In addition, they are people with different psychological characteristics and style of interpersonal interactions, which in turn, requires different management style, organizational tasks and encouragements. The team's leaders spend many resources in the process of team cohesion and providing of solidarity of all members for effective realization of volunteer activity.

Involving, organization and maintenance of volunteers requires effective management of this process. Therefore, knowledge of volunteer teams management, understanding of their psychological features is important for managers, taking into account spreading of this activity in the modern

world. Research of internal group processes of volunteer teams, character of members valued orientations; the level of motivation is also actual.

The aim of this work is the disclosure of psychological features of the formation of volunteer teams and their management.

The marked aim envisages the following **tasks**: 1) to reveal the essence of the concept of “volunteer team”; 2) to define the socio-psychological features of volunteer teams 3) to disclose the essence of the formation of volunteer teams and the factors that influence on this process; 4) to define the socio-psychological factors of management volunteer teams.

Statement of the base material. In order to discover the essence of the concept of “volunteer team” we should start with a review of the definitions of “group” and “team”. The concept of the group is one of the key issues in social psychology that was investigated by many well-known scientists, including G. Andreeva, A. Dontsov, A. Kovalenko, M. Korney, R. Krichevsky, L. Orban-Lembrik, A. Petrovsky, T. Shibusani, Shillz and other. On one hand, the study of individual and small group interaction connected with the study of group pressure; the totalities of phenomena caused by those influences that a small group has on course of mental processes, attitudes and behavior of individual. On the other hand – with the study of individual’s influence on a group psychological phenomena and group behavior with the study of leadership [6].

T. Shibusani has defined a group as an association of people who carry out the successive coordinated activity that consciously or unconsciously obeys some common purpose, and in some point satisfies the needs of the participants. In turn, well-known Ukrainian researcher L. Orban-Lembrik has claimed that the group is united not only by common conditions of vital functions, but also with the mutual influence of individuals. Group is a relatively stable set of people linked by common values, goals, relationships system [7].

Interesting and controversial interpretation of the concept of “team” we can meet in social psychology sources. R. Krichevsky has written that often the concepts of team and group are used as a synonym, but in certain phrases, such as, for example, a sports team. However, the main difference of team from group is that team characterized by greater interconnectedness and interdependence of members [4]. Other researchers assert that a team is a little bit more than just a group of people. Known Swedish researcher B. Karlof considers that the team has common features with the group (group processes, norms, structure, etc.), but the team has more clear distribution of roles, formal goals [2]. Another one feature – membership of the team is more permanent and participants of this group are perceived as a team member.

Summing up the former material, we can say that the team is the higher level of interaction between members of small social groups, but has some differences from a group. Team is a group of people connected by one aim and principles of cooperation, having the ability to complement the skills of other participants, collected for specific tasks. There is a distribution of social roles, functions, and close cooperation between the members in a team. Team members distribute tasks among themselves to achieve a general aim, and each team member is responsible for the achievements. In addition to this, the team always created purposefully [5].

If we are talking about a team of volunteers, a small community of people working on a voluntary basis and united in order to achieve a general purpose. Volunteer team characterized by clear roles, close interaction of members. Moreover, it formed at state, public organizations, or acts as an informal initiative group.

It should be noted that the work of these teams and the interaction of their members have their own features, that are determined by the nature of their functioning, as such teams are created to achieve certain goals and have voluntary basis of activity.

Members of such teams work at no charge. So, often the volunteers are temporary, it means that, team members may be changed frequently, leave work at any time, and carry out their duties at will. Therefore, one of the main features of the volunteer teams is a high level of motivation of members to activity. That is why motivation is a driving factor for participation in volunteer activities. Motives that induce people to this type of activity may differ.

An important psychological feature of volunteer team is trust. Foreign researchers describe trust as the basis of the management team [13]. Trust in volunteer team appears in combination of views and attitudes of members that represent the expectations concerning other team members; appear in a willingness delegating implementation of functions and responsibilities, making decisions, and is proposed by one-team members to others. Thus, the trust in a team should regarded not only among the team members, but also in relation between team participants and their leader.

As we noted, for teams are inherent close interaction between the participants, in addition, communication between the volunteer team members are mainly informal. Such an informal character played an important sense in the roles distribution, functions, control and organization of teamwork. These teams are limited in time for realization of specific tasks, so the nature of informal relations contributes to the effective functioning of the team, promotes the level of group cohesion and psychological climate.

Group cohesion and psychological climate are some phenomena of group development that contribute to the joint team activities. Studying the concept of group cohesion, we viewed it as a psychological process of development and the formation of relationships in a group that provides transformation of a given structure in the psychological community of people [12]. Under the psychological climate of a team there are such aspects of interpersonal relationships, manifested taken together of psychological conditions that promote or hinder productive work teams, individual development of the person in the group.

Another important feature of the volunteer teams is ability to self-organization of work. The work of these teams is not usually controlled by other institutions, and primarily is based on personal motivation of members. Organizational planning, distribution of roles and responsibilities among members often has “chaotic” nature, because in contrast to professional teams, such teams do not have financial obligations and do not sign any agreements. Volunteers mainly staff their staff and selection in such teams is not carried out. Work organization of volunteer teams occurs within the team, managed by a team leader, who are elected by members, or a person who organizes activity of the group.

The next stage of our research is related to formation of volunteer teams. The main integrating factor of creating volunteer teams serves a certain strategic aim of team working. Volunteer teams are created for realization of the charitable project or shares. In the process of achieving the project goals, the team acquires their borders, using organizational capabilities and resources of the project participants. The team acts as a social organism, having beginning, performs process of vital functions and completes by existence dissolution or transformation to another team.

Process of creation a team takes a long time and resources, so relying on the main stages of team formation; it can be argued that the volunteer team passes through the same stages of formation. However, difficulty consists in that, as noted above, such volunteer teams do not have the permanent staffing, their members can go out on any stage of work, and similarly join new. That brakes team development. Therefore, in our case, it should be said about factors that influence formation and functioning of volunteer teams.

Novelty, uniqueness, inharmonic work are traits that are inherent in the new team, they also determine the difficulties in team formation. Team creation for a new project is complicated by the fact that these people have not worked together yet, they do not have common organizational values and norms, but they must work efficiently. In addition, all team members have their own personal characteristics, psychological features that influence formation of the team as a single system.

The factors that have a decisive influence on the formation and activities of the volunteer teams include the specificity of the team activity that determines the formal structure of the team, the aims and objectives, role structure, the list of abilities and skills which team members should have [9]. The organizational and cultural environment is a following factor that includes two components: the external and internal environment. External environment is a factor that is independent on project team. It may be economic or political situation in the country, the competition from similar teams, material resources [1]. The internal environment is the organizational culture of the team; it includes methods of power distribution, ways of solving conflicts, and the interaction of team members. On the one hand, the team affects the creation of a specific organizational environment, shaping the values, principles and standards, and on the other – acts in it, submitting to a common goal and a management philosophy [11].

Relationship between the leader and team members is one of the factors of the team formation, which plays an important role during the mutual teamwork. These relationships are determined by leadership style and socio-psychological characteristics of each team member. [15] Cohesion and socio-psychological climate in the team and the occurrence of new leaders and outsiders depend on nature of these relations.

Summing up the theoretical analysis of the research problem, we have developed a conceptual model of volunteer team management.

Management system includes:

- 1) Organizational planning, characterized by development team structure, qualitative and quantitative composition, functional responsibilities, departments;
- 2) Project staffing includes the search and recruitment of volunteers to the team;
- 3) Team creation, characterized by the distribution of organizational roles, the formation of corporate ethics, team cohesion; 4) implementation of control and motivation functions of human resources teams for effective teamwork performance.

Theoretical studies give base for dividing activity of a volunteer team leader in a management system on two vectors:

- 1) Recruitment of volunteers into teams, assessment of the individual characteristics of each member of the team, planning their activities, assigning responsibilities in accordance with the objectives of the project;
- 2) Supporting the activities of the team and interaction between its members, facilitating team building, supporting the motivation of team members and so on.

Basing on the developed conceptual model of volunteer teams management an empirical study of social and psychological characteristics of the team carried out. We found out what it is included identification of group process indicators and personal profile of the team members. Parameters of the group process include indicators of socio-psychological climate in a team, the level of group motivation and the level of team cohesion. Indicators of the trust level and a personal orientation of team members have attributed to parameters of personal team members' profile.

Seven volunteer team's projects are implemented in the field of social work for the study sample. The total number of respondents who participated in the study was up to 49 people. The composition of the teams differed in the number of participants: from 3 to 15 members in their composition. The main selection criteria were the volunteer nature of the activity, the implementation of charitable projects, the youth team composition, the presence of the leader.

In order to study parameters of team process characteristics and personal qualities of team members the method of testing is used. We offered the following diagnostic questionnaires: "Evaluation of the psychological atmosphere in a team (by A. Fidler)", "Determination of the index of group cohesion by Seashore", "Formation of positive motivation of the group" by A. Rozanova, method of diagnosing of personal orientation by B. Bass (questionnaire Smekal-Kucer) and test "Scale of trust" by Rosenberg. Using of these methods allowed us to investigate the indicators of group team cohesion, the level of socio-psychological climate, motivation to work and socio-psychological characteristics of the team members, in particular, the level of personal trust and value orientation.

We offered following questionnaire for volunteer teams' leaders: "Communication and organizational skills (COS)," the five-factor questionnaire "Big Five." Using of these methods provided an opportunity to investigate the psychological characteristics of the team leaders, their communication and organizational skills. Also questionnaire for volunteer team leaders has been developed by us, which contained open questions aimed to study a team composition, the duration of team activity, the method and criteria for recruitment to the volunteer teams.

Conducted surveys of team leaders allowed finding out that only two of seven team leaders conducted the selection of participants in their teams and had certain criteria for it. These criteria were:

- Personal interest;
- Responsible and initiative;
- Communicative skills and creativity;
- The desire to work in a team; resoluteness;

- Restraint and endurance.

According to the using methods, we have got following results of team parameters (the results presented as a percentage of all investigational teams):

The absolute predominance of the average (49%) and low (47%) indicators of the socio-psychological climate;

Almost uniform distribution of group motivation indicators on three levels:

The group is insufficiently motivated (34.7%), sufficiently motivated (34.7), and positively motivated (37.2%);

The prevalence of high levels of team cohesion: the high level of cohesion (57.1%), above average (28.6%) and average level of cohesion (14.3%).

Indicators of personal component of team interaction characteristics were following: a low level of confidence observed in all teams, only one team had level indicator of confidence close to the average. Analysis of the research skills and personal features of leaders showed the following: 86% for managers had high levels of communicative and organizational skills, and 14% of respondents have an average level of communicative and organizational skills.

In a result of univariate analysis (method One-way ANOVA), we have found a statistically significant difference between the groups in indicators of motivation and group socio-psychological climate. Basing on the results of the team process characteristics and analyzing the results of the survey team leader, we can make several assumptions about the statistically significant differences in indicators of socio-psychological climate and group motivation of teams:

Personal features and skills of team leaders (at data analysis, we observed the same high levels of communicative and organizational skills, but the differences in personal features of team leaders);

The number of members (teams had a different number of members: from 3 to 15);

Volunteer's selection in the project teams (only two teams carried out a preliminary volunteers selection) the duration of teamwork (teams have different durations of joint activity: from 4 to 11 months).

At the end of this work with the help of the severity of investigated parameters, we can get a description of the factors that have influence on a team activity, and are important in volunteer teams management. In order to do this we applied factor analysis.

According to the results of factor analysis, we have allocated a group of components of the group process characteristics that affect the team functioning:

1. Interpersonal team relationships.

This factor describes the nature of the team member's interaction and the motivation of teamwork. It indicates that the tightness and stability of interpersonal relations, team interaction, common interests, values and attitudes in relation to the object and the subject of joint activities are important for functioning of volunteer teams. High factor load of interpersonal team relationships observed for following components: group motivation (0.849), team cohesion (0.829) and focus on interaction (0.623).

2. Self-actualization of team members.

This factor describes the opportunity of realization and development of personal skills and abilities of team members and creating an enabling environment for providing this process. Development of their creative and professional skills is one of the reasons for engaging in volunteer activity. Therefore, a decisive role in the functioning of volunteer teams is providing opportunities to satisfy their needs in the development, acquisition of knowledge and skills and other personal needs of team members.

High load of factor of self-actualization of a team members is observed to the following components: focus on themselves (0.869), focus on interaction (-0.759) and psychological climate (0.502). Therefore, even at a moderate level of psychological climate and lack of working orientation volunteers are ready to participate in a teamwork for self-actualization.

3. Achievement of team goals.

Another factor involves character of tasks implementation by a team members, focus on success in achieving team goals, satisfaction of the execution their responsibilities in the promoting team project. Acceptance of responsibility for the implementation of assigned tasks, and others actions plays an important role in teamwork. This adoption is based on an assessment of the others competences and their effectiveness. Therefore, establishing trust relationships of a team is defining indicator of teamwork. High load of a factor for team goals achievement is observed in the following components: focus on a task (0.922) and trust (0.726).

According to the results of factor analysis, we observe that the nature of interpersonal relations, common interests of team members, the opportunity to realize skills and potential are crucial at the organization of volunteer teamwork.

Conclusion. Summarizing the theoretical study and our results, we can say that in a volunteer team work are not only important the nature of interpersonal relationships, interactions, common interests and values, the state of trust between team members and confidence in a group tasks, but also the opportunity to realize personal potential, develop skills and

gain new skills and knowledge. The confidence and trust to the other team members in solving problems is also valuable.

Perspectives of further research. Taking into account the changes in a socio-cultural and political life, volunteerism acquires a new character, changing motives of this activity and factors that determine it. Socio-psychological characteristics of interpersonal member relationships are insufficiently investigated.

Therefore, our work can serve as a basis for further research of socio-psychological characteristics of volunteer team members and team interaction features. In addition, there is observed a statistically significant difference in indicators of group motivation and psychological climate that promises and requires further investigation, considering an importance of these aspects in the management of teams, working on a voluntary basis.

References

1. Гроув Э. С. Высокоэффективный менеджмент / Э. С. Гроув. – СПб. : Питер, 1991. – С. 333–381.
2. Карлоф Б. Вызов лидеров / Б. Карлоф, С. Седерберг. – М. : Дело, 1996. – 226 с.
3. Коваленко А. Б. Соціальна психологія / А. Б. Коваленко, М. Н. Корнев. – К. : Геопринт, 2006. – 400 с.
4. Кричевский Р. Л. Психология малой группы: теоретический и прикладной аспекты / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – С. 124–132.
5. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – [7-е изд.]. – СПб. : Питер, 2011. – С. 333–381.
6. Мокшанцев Р. И. Социальная психология : учеб. пособие / Р. И. Мокшанцев, А. В. Мокшанцева. – М. : “ИНФРА-М”, 2001. – 308 с.
7. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія особистості і спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 274 с.
8. Петровський А. В. К психології активності личности / А. В. Петровський // Вопросы психологии. – 1975. – № 3. – 450 с.
9. Пинто Дж. К. Управление проектами / Дж. К. Пинто ; [пер. с англ. под ред. В. Н. Фунтова]. – СПб. : Питер, 2004. – С. 297–298.
10. Трубінова О. А. Соціально-психологічні чинники розвитку волонтерства у локальній спільноті : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / О. А. Трубінова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К, 2011. – 19 с.
11. Шейн Э. Организационная культура и лидерство / Э. Шейн ; [Под. ред. А. Ю. Ковалевой]. – 3 издание. – СПб. : Питер, 2012. – 352 с.
12. Шермерорн Дж. Организационное поведение / Дж. Шермерорн, Дж. Хайт ; [Пер с англ. под ред. Е. Г. Молл]. – СПб. : Питер, 2004. – С. 219.
13. Mans Ch. Superleadership. Beyond the Myth of Heroic Leadership / Ch. Mans, H. Sims // Organizational Dynamics. – 2010. – P. 18–35.
14. Marsden P. Handbook of Survey Research / P. Marsden, J. Wright. – Emerald, 2008. – 470 p.
15. Yukl G. A. Leadership in organizations / G. A. Yukl. – 8th ed. – NY, 2002. – 528 p.

References transliterated

1. Grouv Je. S. Vysokoeffektivnyj menedzhment / Je. S. Grouv. – SPb. : Piter, 1991. – S. 333–381.
2. Karlof B. Vyzov liderov / B. Karlof, S. Sederberg. – M. : Delo, 1996. – 226 s.
3. Kovalenko A. B. Social'na psihologija / A. B. Kovalenko, M. N. Kornjev. – K. : Geoprynt, 2006. – 400 s.
4. Krichevskij R. L. Psihologija maloj grupy: teoreticheskij i prikladnoj aspekty / R. L. Krichevskij, E. M. Dubovskaja. – M. : Izd-vo MGU, 1991. – S. 124–132.
5. Majers D. Social'naja psihologija / D. Majers. – [7-e izd.]. – SPb. : Piter, 2011. – S. 333–381.
6. Mokshancev R. I. Social'naja psihologija : ucheb. posobie / R. I. Mokshancev, A. V. Mokshanceva. – M. : "INFRA-M", 2001. – 308 s.
7. Orban-Lembryk L. E. Social'na psihologija osobystosti i spil'kuvannja / L. E. Orban-Lembryk. – K. : Lybid', 2004. – 274 s.
8. Petrovs'kij A. V. K psihologii aktivnosti lichnosti / A. V. Petrovs'kij // Voprosy psihologii. – 1975. – № 3. – 450 s.
9. Pinto Dzh. K. Upravlenie proektami / Dzh. K. Pinto ; [per. s angl. pod red. V. N. Funtova]. – SPb. : Piter, 2004. – S. 297–298.
10. Trubnikova O. A. Social'no-psihologichni chynnyky rozvytku volonterstva u lokal'nij spil'noti : avtoref. dys. kand. psyhol. nauk: 19.00.05 / O. A. Trubnikova ; Kyi'v. nac. un-t im. T. Shevchenka. – K, 2011. – 19 s.
11. Shejn Je. Organizacionnaja kul'tura i liderstvo / Je. Shejn ; [Pod. red. A. Ju. Kovalevoj]. – 3 izdanie. – SPb. : Piter, 2012. – 352 s.
12. Shermerorn Dzh. Organizacionnoe povedenie / Dzh. Shermerorn, Dzh. Hajt ; [Per s angl. pod red. E. G. Moll]. – SPb. : Piter, 2004. – S. 219.
13. Mans Ch. Superleadership. Beyond the Myth of Heroic Leadership / Ch. Mans, H. Sims // Organizational Dynamics. – 2010. – P. 18–35.
14. Marsden P. Handbook of Survey Research / P. Marsden, J. Wright. – Emerald, 2008. – 470 p.
15. Yukl G. A. Leadership in organizations / G. A. Yukl. – 8th ed. – NY, 2002. – 528 p.

Abstract

Romaniuk K. O.,

Master Degree student of 1st year of study

PSYCHOSOCIAL FEATURES OF MANAGEMENT VOLUNTEER TEAM

With the changes in political, social and cultural conditions in our country, the numbers of those, who do not want just to be a volunteer, and those who create volunteer teams for changing the social situation in the country, have been growing. Volunteer team is a small group of people, which acts on a voluntary basis for a particular purpose, characterized by

a clear division of roles, a close interaction of members, and has formed by the state or public organizations, or acts as an informal group.

Highly motivated participants, trusting relationships between team members, informal communication, and the ability to self-organize the teamwork are the main features of a volunteer team.

Management system of volunteer teams includes:

- 1) Organizational planning, which is characterized by the elaboration of the team structure, qualitative and quantitative composition, duties;
- 2) Personnel support includes the search and recruitment of volunteers to the team;
- 3) Creation of the team, which is characterized by the distribution of organizational roles, the formation of corporate ethics, team cohesion;
- 4) Implementation of the control functions and motivation of team's human resources.

The theoretical reviews and applied researches give an opportunity to set factors that have an effect on the operation of the team, and are important when managing them. The first group is an interpersonal relationship in the team: tightness and stability of interpersonal relations, cooperation between team members, common interests and values. The second group is a self-actualization of team members: the possibilities of development of personal qualities and abilities. In addition, the last group is the achievement of team goals: provides manifestation of confidence in the execution of tasks, focuses on success in achieving team goals.

The important things in the volunteer team work include not only the nature of interpersonal relationships, common interests and values, the state of trust between the team members, but also the opportunity to actualize own potential, develop skills and gain new knowledge.

In the article there have been considered the socio-psychological characteristics of the volunteer team. We defined main factors that determine activity and formation of the volunteer teams and presented the system of management these teams. We also researched the factors that affect on functioning of the team, and which are important in their management.

УДК 316.613

Титаренко Т. М.,

доктор психологічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
завідувач лабораторії соціальної
психології особистості,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України
E-mail: tytarenko@voliacable.com

КРИТЕРІЇ ВІДНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ДОВГОТРИВАЛОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ

Визначено якісні відмінності між критеріями психічного і психологічного здоров'я особистості та обґрунтовано значущість одночасного врахування індикаторів психологічного здоров'я та найвразливіших особистісних структур, які страждають в умовах сучасної війни, потребуючи відновлення. З метою пошуку індикаторів психологічного здоров'я особистості, що переживає наслідки травматичних подій, апробовано авторську методику непрямого контекстуального інтерв'ю з подальшою процедурою інтелектуальної фільтрації та використанням контент-аналізу. Індикаторами, що складають ядро психологічного здорової особистості, виявилися цілісність, потреба у самореалізації та здатність до саморегуляції. До периферійних індикаторів на індивідуально-психологічному рівні віднесено креативність, гармонійність, адаптивність; на ціннісно-смысловому рівні – схильність до сенсоутворення, осмислення досвіду та здатність отримувати задоволення від життя; на соціально-психологічному рівні – схильність до співробітництва, здатність до співпереживання та довіру до світу. Виділено наступні критерії відновлення психологічного здоров'я: 1) можливість оновлення особистісної цілісності та самоповаги; 2) можливість посилення потребово-мотиваційних, ціннісно-смыслових ресурсів особистості; 3) можливість підвищення самореалізованості та самоефективності особистості; 4) можливість відновлення здатності будувати конструктивні стосунки з оточенням.

Ключові слова: психологічне здоров'я, сучасна війна, контекстуальне інтерв'ю, індикатори психологічного здоров'я, критерії психологічного здоров'я.

There were identified the qualitative differences between the criteria of mental and psychological personal health. In order to search for indicators of psychological health of person who is experiencing the effects of traumatic events, the author tested method of indirect contextual interviews followed the procedure using intelligent filtering and content analysis. The indicators that make up the core of psychologically healthy person, were integrity, the need for self-realization and capacity for self-regulation. By peripheral indicators on individual psychological level referred creativity, harmony, adaptability; in value-semantic level - the tendency to creation of meaning, understanding the experience and ability to enjoy life; the socio-psychological level - the tendency to cooperation, capacity for empathy and trust the outside world. The following criteria for psychological health allocated: 1) the ability to update personal integrity and self-esteem; 2) the possibility of strengthening need-motivation, value-semantic personal resources; 3) the possibility of self-efficacy self-realisation increasing; 4) the ability to restore the capacity to build the constructive relations with the environment.

Key words: *mental health, modern war, contextual interviews, indicators of psychological health, psychological health criteria.*

Постановка проблеми. Про фізичне чи психічне здоров'я, яке у багатьох людей потребує відновлення, пишуть сьогодні чимало [2, 4, 13]. Психологи-практики співпрацюють з лікарями у соматичних, наркологічних, психіатричних клініках, санаторіях, реабілітаційних центрах. Однак крім фізичного і психічного здоров'я у більшості мешканців нашої країни страждає насамперед здоров'я психологічне, особистісне, якому, на жаль, поки що приділяється мало уваги.

Актуальність дослідження психологічного здоров'я і можливостей його профілактики, відновлення та збереження пов'язана насамперед із довготривалою травматизацією, що є наслідком дії такого надскладного, багатоаспектного, деструктивного стресору як сучасна гібридна війна.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Деструктивність цієї війни, як і деструктивність усіх сучасних війн для суспільства і для кожної окремої особистості, на жаль, зростає. Сьогодні змінилася сама природа війн як чиннику вирішального впливу на життя людей. Якщо в минулому війни точилися передусім між арміями професійних солдатів, то тепер війна включає в себе все населення країн більшою мірою, ніж концентрується навколо протистояння професіоналів. Крім того, корінним чином змінилися мілітаристські технології. На все

це психіка пересічної людини відповідає тотальною тривогою, мото-рошними і довготривалими переживаннями надмірного напруження, жаху, беззахисності, безпорадності [14, с. 533-534].

Вважається, що про критерії здоров'я важко говорити, якщо не говорити про поняття норми. Саме від норми, яку кожна людина уявляє собі по-своєму, вона і відштовхується, коли у повсякденному житті оцінює чиюсь поведінку як адекватну, очікувану, прогнозовану чи не дуже. Останнім часом, як відомо, західна психологія, як і психіатрія, намагається відійти від жорстких понять норма-патологія. Так, нова дисципліна «Здорова соціальна поведінка», яка активно розвивається, визначає поведінку, котру слід вважати бажаною і розробляє найбільш ефективні способи заохочення до такої поведінки [10].

При дослідженні довготривалого впливу песимістичного складу розуму на стан здоров'я людини доведено, що не гарні чи погані життєві події, а спосіб їхньої інтерпретації вирішальним чином змінює самопочуття. Чоловіки, які мали песимістичний атрибутивний стиль, через 35 років були менш здоровими, ніж ті, хто належав до оптимістів. Щоправда, несподівані позитивні події мають негативний вплив на здоров'я лише у людей з порівняно низькою самооцінкою; якщо ж самооцінка висока, здоров'я, навпаки, поліпшується [див. 9, с. 588-589].

На нашу думку, критерії психічного здоров'я чи навіть критерії здорової поведінки – це далеко не критерії підтримання і відновлення психологічного здоров'я особистості, що переживає наслідки довготривалої травматизації. У контексті нашого дослідження критерії мають відповідати на запитання про те, які особистісні структури найбільше страждають в умовах довготривалого стресу, викликаного військовими діями, і що психологи можуть робити для відновлення частково втрачених функцій і попередження ускладнень.

У військовій психології, яка мала б відповідати на це питання, акцент робиться насамперед на здоров'ї психічному, а не психологічному. Психічно здорова людина оцінюється відповідно до наступних критеріїв: а) відповідність суб'єктивних образів відбиваним об'єктам дійсності; б) адекватний віку рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфер особистості; в) здатність до адаптації в мікросоціальних середовищах; г) здатність до керування власною поведінкою, до цілепокладення і підтримання активності в досягненні цілей; д) наявність відповідальності за близьке оточення [див. 2].

На ці критерії психічного здоров'я спираються психіатри і військові психологи у роботі з учасниками військових конфліктів. А наше завдання – визначити інші критерії, пов'язані не з наявністю чи відсутністю психічних захворювань, а з рівнем здоров'я психологічного. Адже пси-

хологія має власні норми стосовно здорової, зрілої, самореалізованої особистості, а психіатрія, відповідно, – свої норми стосовно наявності чи відсутності психіатричних захворювань. І тому важливим етапом дослідження стає пошук індикаторів саме особистісного здоров'я.

Отже, **мета роботи** - розробити критерії підтримання та відновлення психологічного здоров'я особистості.

Загальноючі дані багатьох досліджень і базуючись на рівневному підході, Г. С. Нікіфоров і С. М. Шингаєв пропонують розрізнити критерії психічного, соціального, особистісного здоров'я.

Так, для психічного здоров'я серед критеріїв називають інтегрованість особистості, гармонійність, урівноваженість, духовність, орієнтацію на саморозвиток. Критеріями соціального здоров'я пропонують вважати адекватне сприймання соціальної дійсності, інтерес до навколишнього світу, адаптацію до суспільного середовища, спрямованість на суспільно корисну справу, альтруїзм, емпатію, відповідальність, культуру споживання, демократизм у поведінці. Щодо критеріїв особистісного здоров'я, то і тут розкид дуже великий. Це і креативність, і почуття гумору, і здатність встановлювати глибокі міжособистісні стосунки, і соціальний інтерес і адекватне сприймання дійсності [6, с.50].

Виклад основного матеріалу. Не задовольняючись подібними, недостатньо обґрунтованими критеріями, ми вирішили розробити емпіричний метод визначення індикаторів психологічного здоров'я, спираючись на які можна знайти відповідні критерії. Для вирішення цього завдання був апробований метод непрямого контекстуального інтерв'ю. У концептуальних підходах класиків психологічної науки ми шукали відповіді на запитання «Що таке здорова особистість?».

Оскільки термін «особистісне чи психологічне здоров'я» використовується відповідно до розуміння авторами природи особистості, ми аналізували різні аспекти класичних теорій: умови соціалізації, шляхи особистісного зростання, можливості самореалізації, повноцінного функціонування, способи подолання внутрішніх конфліктів, пом'якшення невротичних станів, модуси досягнення гармонії тощо.

Було проаналізовано 32 теорії представників психології ХХ століття, концепції яких традиційно аналізуються у підручниках, словниках і енциклопедіях, а саме (за алфавітом) А. Адлера, Х. Айзенка, А. Бандури, А. Бека, К. Горні, В. Джеймса, Е. Еріксона, П. Жане, Дж. Келлі, Р. Кеттела, Ж. Лакана, К. Левіна, Р. Д. Лейнга, Г. Марселя, А. Маслоу, Г. Меррея, Р. Мея, У. Мішеля, Я. Морено, Г. Олпорта, Ф. Перлза, В. Райха, К. Роджерса, Дж. Роттера, Г. Саллівена, Б. Скіннера, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма, Е. Шпрангера, В. Штерна, К.-Г. Юнга [1, 3, 5, 7, 8, 11, 12].

Слід відзначити, що з усіх цих вчених лише Г. Оллпорт, К. Роджерс, А. Маслоу тримали феномен особистісного здоров'я у фокусі уваги. Абсолютна більшість персонологів зосереджувалася переважно на аномаліях і відхиленнях чи ігнорувала проблему особистісного здоров'я як несуттєву. Тому лише різнобічний і ретельний контекстуальний аналіз їхніх теорій та процедура інтелектуальної фільтрації дозволили зібрати первинну емпіричну інформацію щодо здорової особистості. В якості фільтрів виступали питання: «Яка особистість для автора є нормальною, збалансованою, гармонійною, зрілою?», «Які характеристики особистості говорять про відсутність відхилень, невротичних розладів, патологічних станів?», «Які синоніми для опису здорової особистості використовує автор?».

Для обробки отриманих даних використовувався метод контент-аналізу. Схожі за змістом висловлювання різних авторів об'єднувалися в інтегральні одиниці аналізу. Так, в одну смислову одиницю увійшли здатність до саморегуляції, стресостійкість, вміння долати себе, витримувати напруження, самоконтроль, активне вирішення життєвих проблем; в іншу – продуктивність, вміння досягати успіху, самоефективність, оптимальне функціонування. Подібні узагальнення стали можливими не лише завдяки порівнянню відповідних теорій особистості, а й авторському аналізу персонологічних підходів учасників непрямого контекстуального інтерв'ю.

Було отримано 37 інтегральних показників здорової особистості, серед яких деякі зустрічалися у кожного другого автора, як, наприклад, цілісність чи потреба у самореалізації, а інші згадувалися лише одноразово, як, наприклад, сміливість, віра у себе чи емоційна глибина.

Оскільки, щоб стати надійними показниками, елементи змісту мають зустрічатися з відповідною частотою, наступним кроком аналізу було визначення частотності і побудова ієрархії індикаторів психологічного здоров'я особистості. За нашими даними, перші десять найпопулярніших показників – це 1) особистісна цілісність; 2) потреба у самореалізації; 3) здатність до саморегуляції; 4) творчість, креативність; 5) схильність до співробітництва з іншими людьми; 6) здатність формувати цінності, шукати сенси; 7) гармонія, врівноваженість; 8) осмислення досвіду; 9) автентичність, рефлексивність; 10) здатність до співпереживання, людяність.

Для подальшого узагальнення даних всі отримані показники було поділено на три групи характеристик: соціально-психологічні, індивідуально-психологічні та ціннісно-смислові.

Найбільшою виявилася група індивідуально-психологічних характеристик (21 показник). До неї увійшли (у порядку зменшення час-

тот) цілісність, здатність до саморегуляції, творчості, гармонійність, адаптивність, автентичність, активність, продуктивність, автономність, унікальність, компетентність, позитивний настрій, пластичність, почуття гумору, здатність зіцілювати себе, емоційна глибина, гнучкість, віра у себе, безпосередність, сміливість.

Другою за кількістю стала група ціннісно-смилових характеристик (12 показників). Це такі важливі характеристики як самореалізація, здатність формувати цінності і шукати сенси, осмислення досвіду, здатність отримувати задоволення від життя, спрямованість на прогрес та вдосконалення суспільства, спрямованість на вищі цінності, зрілість, онтологічна захищеність, достеменність, збільшення часової перспективи, повне усвідомлення кожного моменту у теперішньому, прийняття того, що не можна змінити.

Найменш розповсюдженими характеристиками психологічного здоров'я виявилися показники третьої – соціально-психологічної групи, що було досить несподіваним. Таких показників було лише три, щоправда, кожен з них включав чимало схожих понять і перші два мали високу частотність. Так, перший показник з частотністю 11 об'єднав здатність до співробітництва, готовність спілкуватися, соціальну приналежність, соціальний інтерес, соціальний характер. Другий з частотністю 9 включив якість контактів з оточенням, здатність до співпереживання, встановлення теплих, щирих стосунків, близькість, людяність, турботу, альтруїзм. До третього з частотністю 3 увійшли довіра до світу, відповідальність перед світом, широкі межі «я».

Отже, апробована методика непрямого контекстуального інтерв'ю дає змогу визначити індикатори здорової особистості. Якщо зосередитися на трьох характеристиках, що мають найбільшу частотність, і розглядати їх як ядро здорової особистості, то це будуть цілісність, потреба у самореалізації та здатність до саморегуляції. Наближені до ядра периферійні характеристики на всіх трьох виділених рівнях виглядатимуть наступним чином: на індивідуально-психологічному рівні – креативність, гармонійність, адаптивність; на ціннісно-смиловому – схильність до сенсоутворення, осмислення досвіду та здатність отримувати задоволення від життя; на соціально-психологічному – схильність до співробітництва, здатність до співпереживання та довіра до світу.

На нашу думку, критерії психологічного здоров'я, необхідні для подальшої реабілітаційної роботи, мають розроблятися із врахуванням не лише індикаторів психологічного здоров'я, а й особистісних структур, які найбільше постраждали в умовах довготривалого стресу. Базуючись на узагальненні попередніх досліджень і багаторічно-

го консультативного досвіду, серед найбільш значущих особистісних структур ми виділили ціннісно-мотиваційну сферу, сферу ставлення особистості до самої себе, сферу самореалізації та сферу стосунків з оточенням.

Найважливіша сфера життя – це сфера саморозуміння, самоідентифікації, стосунків особистості з собою. В результаті довготривалого стресу втрачається відчуття власної цілісності, оскільки послаблюється зв'язок між я-минулим, я-теперішнім і я-майбутнім. Деформується ставлення до себе, знижується звичний рівень самоприйняття. Людина бачить, що не витримує життєві випробування, усвідомлює, що її характер виявився не таким сильним, як здавалося, а набутий досвід не допоміг у вирішенні нагальних проблем. Нерідко вона починає себе зневажати, що поглиблює психосоматичну симптоматику. Нерідкими стають аутоагресивні стани із самозвинуваченнями, самовисміюваннями, самоприниженнями.

Тому перший критерій відновлення психологічного здоров'я – це можливість оновлення власної цілісності і безперервності через реконструкцію каузального зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього і вибудову нових життєвих перспектив, це відбудова віри у себе, без якої неможлива ефективна самопідтримка і самодопомога.

За нашими даними, стан довготривалої змобілізованості, хронічної незахищеності, невизначеності згубно діє на мотивацію людини, гальмуючи бажання, спрощуючи потреби, звужуючи інтереси, позбавляючи наміри дієвості, а хотіння – інтенсивності. Ціннісна ієрархія також зазнає відчутних змін. Втрачається відчуття взаємозалежності різних етапів життя, трансформується ставлення до майбутнього як чогось непевного, небезпечного, такого, що здається інколи гіршим за теперішнє. Здатність планувати життя, регламентувати час, стимулювати реалізацію довготривалих цілей – всі ці важливі вміння тимчасово втрачаються. Розгублена, виснажена, дезорієнтована людина частково позбувається цілеспрямованості. Вона ніби «на автопілоті» живе сьогоднішнім днем, і кожен такий день стає блідою копією попереднього.

Отже, наступний критерій відновлення психологічного здоров'я – це можливість посилення потребово-мотиваційних, ціннісно-сміслових ресурсів особистості, що забезпечують особистісну динаміку, задають горизонти самозмін і є енергетичним джерелом зростання.

Наступна сфера, що потребує реабілітаційних впливів – це сфера діяльності, самореалізації. Згубна дія довготривалої травматизації на творчі потенції, продуктивність, самоефективність особистості є очевидною. Займатися улюбленою справою стає все важче. Заробити собі і власній сім'ї на життя тією мірою, як це було до війни, не

вдається. Ентузіазму відчутно меншає, креативні задуми майже не виникають, а якщо і пробуджуються, то реалізувати їх людина навіть не намагається, бо немає ані сил, ані впевненості у собі, ані віри в те, що це має хоч якісь перспективи. Таким чином, наступний критерій відновлення психологічного здоров'я – це можливість підтримання продуктивності і самоефективності особистості, оновлення здатності до самореалізації, підвищення креативності у ставленні до власного життя.

Ще одна особистісна сфера, яка відчутно змінюється під час війни, – це ставлення до оточення. У людини практично завжди виникають нові чи загострюються старі проблеми у стосунках із близькими, колегами, сусідами, друзями. Втрачається толерантність, знижується здатність до прийняття інших з усіма їхніми особливостями, що призводить до погіршення якості спілкування та співробітництва. Зменшується здатність до співчуття, зростає егоцентризм, байдужість, інколи конфліктність, агресивність, а інколи бажання взагалі ізолюватися від контактів. Отже, наступний критерій відновлення психологічного здоров'я – це можливість відновлення відповідного рівня емоційного інтелекту і комунікативної компетентності, що передбачає здатність встановлювати і підтримувати продуктивні, теплі, щирі стосунки з оточенням.

Висновки. Авторська методика непрямого контекстуального інтерв'ю з подальшою процедурою інтелектуальної фільтрації та використанням контент-аналізу сприяє визначенню індикаторів психологічного здоров'я особистості, що переживає наслідки травматичних подій.

Основні індикатори психологічно здорової особистості, що складають її ядро, – це насамперед цілісність, потреба у самореалізації та здатність до саморегуляції. Допоміжні периферійні характеристики, наближені до ядра, на індивідуально-психологічному рівні – креативність, гармонійність, адаптивність; на ціннісно-смысловому – схильність до сенсоутворення, осмислення досвіду та здатність отримувати задоволення від життя; на соціально-психологічному – схильність до співробітництва, здатність до співпереживання та довіра до світу.

Серед критеріїв відновлення психологічного здоров'я людей, що переживають наслідки довготривалої травматизації, слід виокремити: 1) можливість оновлення особистісної цілісності і безперервності, віри у себе, здатності самопідтримки і самопомоги; 2) можливість посилення потребово-мотиваційних, ціннісно-смыслових ресурсів особистості як джерела самозмін; 3) можливість підвищення самоефективності особистості, її здатності до самореалізації; 4) можливість

відновлення здатності підтримувати конструктивні стосунки з оточенням.

Перспективи подальших досліджень полягатимуть в узагальненні та систематизації отриманого матеріалу щодо порушень психологічного здоров'я, подальшій концептуалізації досвіду надання психологічної допомоги та визначенні найбільш ефективних індивідуальних і групових технологій соціально-психологічної реабілітації.

Список використаних джерел

1. Капрара Дж. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с.
2. Караяни А. Г. Прикладная военная психология / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. – СПб. : Питер, 2006. – 480 с.
3. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ / С. Мадди. – СПб. : «Речь», 2002. – 539 с.
4. Маркс Д. Ф. Антоновски, Арон / Д. Ф. Маркс // Психология: биографический библиографический словарь / Под ред. Н. Шихи, Э. Дж. Чепмана, У. А. Конроя. – СПб. : Евразия, 1999. – 832 с. – С. 32–33.
5. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
6. Никифоров Г. С. Психология профессионального здоровья как актуальное научное направление / Г. С. Никифоров, С. М. Шингаев // Психологический журнал. – 2015. – Т. 36, № 2. – С. 44–54.
7. Первин Л. Психология личности: Теория и исследования / Л. Первин, О. Джон. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 607 с.
8. Психология личности. Словарь-справочник / Под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : Рута. – 2001. – 320 с.
9. Стефенсон Дж. Прикладная социальная психология / Дж. Стефенсон // Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. – М. : Эксмо-Пресс, 2001. – 688 с. – С. 580–620.
10. Фернхем А. Личность и социальное поведение / А. Фернхем, П. Хейвен. – СПб. : Питер, 2001. – 368 с.
11. Хьелл Л. Теории личности (основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер-Пресс, 1997. – 608 с.
12. Холл К. С. Теории личности / К. С. Холл, Г. Линдсей. – М. : «КСП+», 1997. – 720 с.
13. Cartwright L. K. Sources and Effects of Stress in Health Careers / L. K. Cartwright // Health Psychology – A Handbook / Theories, Applications, and Challenges of a Psychological Approach to the Health Care System / Jossey-Bass Publishers. – San Francisco, Washington, London. – 1979. – P. 419–445.
14. Lauer R. H. Social problems and the quality of life / R. H. Lauer. – 7-th edition. – Boston : Mc Graw-Hill. – 1998. – 698 p.

References transliterated

1. Kaprara Dzh. Psihologija lichnosti / Dzh. Kaprara, D. Servon. – SPb. : Piter, 2003. – 640 s.

2. Karajani A. G. Prikladnaja voennaja psihologija / A. G. Karajani, I. V. Syromjatnikov. – SPb. : Piter, 2006. – 480 s.
3. Maddi S. Teorii lichnosti: sravnitel'nyj analiz / S. Maddi. – SPb. : «Rech'», 2002. – 539 s.
4. Marks D. F. Antonovski, Aron / D. F. Marks // Psihologija: biograficheskij bibliograficheskij slovar' / Pod red. N. Shihi, Je. Dzh. Chepmana, U. A. Konroja. – SPb.: Evrazija, 1999. – 832 s. – S. 32–33.
5. Maslou A. Motivacija i lichnost' / A. Maslou. – SPb. : Evrazija, 1999. – 478 s.
6. Nikiforov G. S. Psihologija professional'nogo zdorov'ja kak aktual'noe nauchnoe napravlenie / G. S. Nikiforov, S. M. Shingaev // Psihologicheskij zhurnal. – 2015. – T. 36, № 2. – S. 44–54.
7. Pervin L. Psihologija lichnosti: Teorija i issledovanija / L. Pervin, O. Dzhon. – M.: Aspekt Press, 2000. – 607 s.
8. Psihologija lichnosti. Slovar'-spravochnik / Pod red. P. P. Gornostaja, T. M. Titarenko. – K. : Ruta. – 2001. – 320 s.
9. Stefenson Dzh. Prikladnaja social'naja psihologija / Dzh. Stefenson // Perspektivy social'noj psihologii / Per. s angl. – M. : Jeksmo-Press, 2001. – 688 s. – S. 580–620.
10. Fernhem A. Lichnost' i social'noe povedenie / A. Fernhem, P. Hejven. – SPb. : Piter, 2001. – 368 s.
11. H'ell L. Teorii lichnosti (osnovnye polozenija, issledovanija i primenenie) / L. H'ell, D. Zigler. – SPb. : Piter-Press, 1997. – 608 s.
12. Holl K. S. Teorii lichnosti / K. S. Holl, G. Lindsej. – M. : «KSP+», 1997. – 720 s.
13. Cartwright L. K. Sources and Effects of Stress in Health Careers / L. K. Cartwright // Health Psychology – A Handbook / Theories, Applications, and Challenges of a Psychological Approach to the Health Care System / Jossey-Bass Publishers. – San Francisco, Washington, London. – 1979. – P. 419–445.
14. Lauer R. H. Social problems and the quality of life / R. H. Lauer. – 7-th edition. – Boston : Mc Graw-Hill. – 1998. – 698 p.

Abstract

Tytarenko T. M.,

**Doctor of Psychological Sciences, Professor,
member-correspondent of NAPS of Ukraine**

CRITERIA FOR PSYCHOLOGICAL HEALTH RECOVERY UNDER LONG-TERM TRAUMA

The relevance of psychological health research capabilities and its prevention, restoration and conservation related primarily to the long-lasting trauma, which is the result of this too difficult, multifaceted, destructive stressors as a modern hybrid warfare, is determined. It is shown that the nature of modern wars and their impact on people changes significantly as the war now includes the entire population more than

concentrates around the professionals opposition. The aim was to develop criteria to maintain and restore psychological personal health.

There were identified the qualitative differences between the criteria of mental and psychological personal health. In order to search for indicators of psychological health of person who is experiencing the effects of traumatic events, the author tested method of indirect contextual interviews followed the procedure using intelligent filtering and content analysis. Various aspects of the classical theories were analyzed: socialization conditions, ways for personal growth, opportunities for self-realization, abilities of valuable functioning, methods of internal conflicts overcoming, neuroticism reduction, modes to achieve harmony in order to take into account the authors understanding the nature of personality and to define the term “personal or psychological health”.

The indicators that make up the core of psychologically healthy person, were integrity, the need for self-realization and capacity for self-regulation. By peripheral indicators on individual psychological level referred creativity, harmony, adaptability; in value-semantic level - the tendency to creation of meaning, understanding the experience and ability to enjoy life; the socio-psychological level - the tendency to cooperation, capacity for empathy and trust the outside world. The following criteria for psychological health allocated: 1) the ability to update personal integrity and self-esteem; 2) the possibility of strengthening need-motivation, value-semantic personal resources; 3) the possibility of self-efficacy self-realisation increasing; 4) the ability to restore the capacity to build the constructive relations with the environment.

УДК 321.02:159.955

Траверсе Т. М.,

доктор психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: traversay@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМІННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЗАДАЧ РІЗНИХ ТИПІВ

У статті розглядається процес розуміння політичної дійсності залежно від типу розв'язуваної актором політичної задачі на аналізування, прогнозування, прийняття рішення, управління (самоуправління). Йдеться про специфіку змісту розуміння на субетапах мисленнєвої політичної діяльності.

Ключові слова: політичне мислення, політична задача, розуміння політичної задачі, субетапи процесу розуміння.

The article deals with the process of understanding the political reality depending upon the type of political problem that is solved by actor - for analysis, forecasting, decision-making, management (self management). It concerns about understanding of content specifics into substages of cognitive politics activity.

Key words: political thinking, political task, understanding of the political tasks, substages of understanding.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні суперечності вітчизняного соціуму спричиняють перманентну політизацію громадян, свідому (або несвідому) їх включеність у політичну діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для зарубіжних дослідників політичної дійсності зумовленість ситуацією, власне, опис ситуації, аналіз якої потрібен для розв'язання конкретної локальної політичної задачі, визначається поставленою перед ними задачею. Внаслідок цього обраний фрагмент політичної ситуації піддається дослідженню. Фахівці зазначають, що такий фрагментарний аналіз є основною формою аналізування політичної ситуації. Його формулюють як аналіз проблеми (Д. Ваймер, А. Вайнінг); розуміння, визначення і деталізація проблеми (К. Паттон, Д. Савики); визначення проблеми і

формулювання першочергових завдань (С. О. Телешун та ін.); виявлення потенційних можливостей виникнення проблемних політичних ситуацій; прогнозування розвитку політичного процесу та ін.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Вибір актором позиції стосовно базових суспільно-політичних дискурсів може бути усвідомленим і визначеним. Це має прояв у відмінностях оцінок політичної дійсності, які здійснюються людиною під впливом субкультурних норм і її оцінок як актора у політичній ситуації. Оцінки реальної та потенційно можливої політичної участі (які транслюються вживанням характерного поняттєвого ряду) зумовлюються переважно культурними нормами й виявляють інтелектуальні стратегії політичної діяльності.

Мета статті – розгляд специфіки субетапів процесу розуміння під час розв'язання актором політичних задач залежно від їх типу – аналізування (А-задача), прогнозування (П-задача), прийняття рішення (ПР-задача), управління (У-задача).

Виклад основного матеріалу. Досліджувана вибірка учасників політичної діяльності складалася з чотирьох груп: а) фахові політики (група – Гп); б) студенти-політологи (група – Гсп); в) учасники подій на Майдані 2014 р. (група – Гсм); г) непрофесійні актори, пересічні громадяни (студенти мехмату (група – Гмм), студенти-психологи (група – Гспс) [5, С. 124]. На початковому субетапі поділу політичної задачі [4, С. 103–118] на головну й другорядну частини актори продукували питання стосовно основного змісту її вимоги. Причому інтенсивність й розподіл характерних запитань є різними. Загальною закономірністю є те, що уточнювальні запитання збільшувалися в усіх групах досліджуваних у задачах, які були не зрозумілі, не характерні для їхньої діяльності. Отже, формулювання питань стосовно основного завдання задачі відбувалося одразу й на початку розв'язання суб'єктивно-значущих задач, якими виявилися для групи Гп – ПР і У-задачі; Гсп – А і П-задачі; Гсм – П і ПР-задачі; Гмм – А і ПР-задачі; Гспс – А і ПР-задачі. В усіх групах інтенсивність питань у цих видах задач різко зменшувалася на подальших етапах (у процесі вивчення умови та на етапі продукування гіпотез розв'язку). Водночас А-задачі в усіх групах перманентно уточнювалися, де питання щодо основного завдання виконували орієнтувальну функцію (коли актор намагався уникнути транспонування, наприклад, задачі на аналізування у задачу на прогнозування, що постійно траплялося в групі Гспс). У цих відповідно віднесених задачах розуміння завдання відбувалося у формі розуміння-впізнання. Іntenційно у групі Гп виокремлювали завдання у ПР-задачах, а в Гсм – у П-задачах. У решті груп значущою виявилася

А-задача, де з'ясування змісту розгортається як пошукова діяльність з мисленнєвого розчленування або виокремлення з цілого інформаційного поля задачі певних компонентів та ін. Попередній досвід та накопичені знання актуалізувалися вже на перших субетапах.

Зрозумівши основне завдання, актор перекодував умови задачі на «свою мову» (за А. Б. Коваленко), тим самим формуючи суб'єктивний семантичний простір задачі та виокремлюючи відповідний політичний дискурс, здійснюючи вторинне моделювання задачного простору. У так званих суб'єктивно незначущих задачах це мало прояв у різних формах стереотипів, неусвідомлюваних установках, мірі сформованості готовності до політичної діяльності тощо. З'ясувалося, що політичні переконання, які виявлялися через вербальні оцінки у більшості досліджуваних, по суті, функціонували як політичні упередження. Тобто можна говорити якщо не про існування політичного мислення як такого, то про рефлексивну позицію як наслідок володіння кількома мовами дискурсів. Власне, йдеться про осмислювання політичної ситуації в контекстах різних неполітичних дискурсів (соціальному, економічному, етичному тощо). Можливо, це пов'язано з особливостями індивідуально-поняттєвої схеми, завдяки якій актор оцінює та перекодує зміст політичної задачі. Виявилось, що індивідуально-поняттєва схема майже не залежить від виду (змісту) пізнавальної діяльності (управління, прийняття рішення, прогнозування), оскільки вона актуалізує з попереднього досвіду метазнання, яке працює на будь-якому соціально-політичному змісті (можливо, це пов'язано з типологічними та стильовими особливостями політичного мислення).

Залежно від конкретності-абстрактності поняттєвої системи актор у незначущих задачах демонструє два варіанти (тактики) інтелектуальної поведінки: 1) схильність до контрастного мислення (як одного з видів стереотипних умовиводів); нетолерантність до невизначеності; стереотипність, залежність від фізичних і психологічних (авторитет, статус) властивостей зовнішніх впливів та ін., що призводить до спрощення, схематизації і, по суті, неможливості адекватного її розуміння або й нерозуміння; 2) продукування так званої абстрактної поняттєвої системи (зокрема, у математично обдарованих студентів з групи Гмм), в якій висока диференціація та інтеграція понять зумовлює здатність ктора до виходу за безпосередні межі задачної ситуації; орієнтація на суб'єктивний досвід у її інтерпретації; незалежність, гнучкість, творчість. Це приводило до теоретичних узагальнень, схематизації та хибного розуміння задачної ситуації внаслідок недостатності розвитку практичності політичного мислення. У політиків цей варіант поняттєвої системи сприяв переважно релевантному розумінню значущих задач.

До одного й того ж матеріалу, в рамках розв'язання одних і тих самих задач за предметним змістом, респонденти виявляють різну вибірковість. Це вказує на те, що в характеристиці виду політичного мислення є суттєвим регулівно-особистісний компонент, який зумовлює специфіку предмета думки. Оволодіння мисленнєвими діями в конкретній предметній політичній сфері не у всіх акторів здійснюється з рівною мірою продуктивності. Тлумачення починається з приблизних, попередніх понять, які з часом замінюються більш адекватними, — у цьому сутність неперервного проєкціювання, продукування смислу, які становлять рух розуміння та інтерпретації, чим забезпечується його предметність. Розуміння реалізується за допомогою встановлення предметної єдності продукованих суб'єктом понять і тих понять, які задані у задачі. Феномен предметності в такому контексті розкривається з точки зору побудови змістової відповідності мислимого суб'єктом предмета і предмета політичного мислення, який розгортається у просторі розуміння, об'єктивно заданого задачею.

Отже, первинне уявлення актора про сутність задачі має різну глибину та чіткість. У подальшому дослідженні складових елементів задачі та їхніх властивостей виявилось, що в У-задачах актори насамперед виокремлювали властивості структурних елементів і зв'язки між ними. В У-задачі з «організації роботи депутатської приймальні» політики визначали, наприклад, характеристики регіону: культурні («це спальний район ... отже багато дітей, пенсіонерів», «це район, де переважно мешкають родини робітників»); соціальні («це пов'язано з роботою дитячих садків, лікарень, ... багато гуртожитків ... якість роботи інфраструктури»); економічні («склад мешканців району належить до робітників ... бідних прошарків населення ... проблеми із соціальним забезпеченням»); політичні («щоб набрати рейтинг в окрузі, насамперед слід звернути увагу на молодь, робітників, пенсіонерів ... виявити нагальні проблеми ... певні з них спробувати розв'язати»); географічні («територія округу є ніби розірваною, оскільки є міст через річку ... створюватиме складності з рівномірністю роботи на двох берегах») тощо. Орієнтування в цих ознаках відбивалося в тактиках політичного мислення.

У *ПР-задачах* складові задачі вивчалися в межах уже окреслених контекстів (початкової і прикінцевої точок) пошукового процесу. Актори намагалися виявити функціональні ознаки й властивості потрібної (кінцевої) інформації у початковій. З'ясовувалися конструктивні або потенційно конструктивні й деструктивні (які спрацюють як конструктивні) ознаки. Уточнювався зміст факту-задачі, політичного факту-події як джерела інформації та співвідносився з потрібним

змістом шуканого, які взаємопов'язані ознаками об'єктів та їхніх елементів, що дані та задані умовою задачі.

У *П-задачах* те, що слід отримати, виокремлювалося із сукупності структурно-функціональних ознак й номінувалося у формі моделі потрібного майбутнього. Ця задача в групі Гсп тяжіла до трансформування в *А-задачу*, що зумовлювалося переважанням аналітичної процедури без мисленнєвого експериментування.

В *А-задачах* бралися до уваги структурні, функціональні та змішані ознаки. Домінуючі операції аналізу та кількарязового абстрагування зумовлювали фантастичність, міфічність, архаїчність політичного мислення (що свідчить про тактику символізації). Коли об'єктам приписували протополітичні властивості (міфічні, тотемічні, етичні, тобто ті, які мають неполітичну природу, проте трактуються в полі політики) або коли об'єкти та їхні елементи інтерпретуються як символічні. Спостерігалось так зване блукання по значеннях та смислових центрах інформації, оскільки завдання не швидко і не чітко фіксувалося в групах студентів. Хоча в подальшому розуміння у них цього виду політичних задач відбувалося найкраще. У політиків завдання фіксувалося гірше, проте чітко визначалася система значень та ієрархія смислів об'єктів.

Після описаного вище вивчення умови задачі актор переходив до субетапу конкретизації, вторинного уточнення і відбору значущих, сутнісних одиниць задачного простору, які, на його думку, сприятимуть успішному розв'язанню політичної задачі. В *У-задачах* у групі Пп актори відбирали елементи, які є найоптимальніше пов'язаними з польовою політичною практикою (сприятливі й корисні, навіть якщо вони негативні, властивості висхідного та шуканого стану ситуації). У групі Гсм на основі домінуючих суб'єктивних значень ситуації актори виокремлювали суб'єктивно значущі елементи або навіть один елемент («продемонструвати протест») — тактика самообмеження, специфікації. В інших групах актори намагалися пригадати відомі способи, які вже використовувалися (крайнім випадком був спосіб відмови від розв'язання) — тактика інтерполяції. Уподібнивши політичну ситуацію з тими, що зафіксовано у досвіді, актори послуговувалися алгоритмами, застосовуючи їх до задачної ситуації цього виду — тактика екстраполяції.

В *У-задачах* виявлено як диференціацію елементів та їхніх ознак, так і відкриття та продукування нових. Причому групі Пп властива чітка структуризація ознак, чутливість до їхніх прихованих властивостей, вміння співвідносити абстрактно-типове з конкретно-контекстуальним. У студентів групи Гсп виявлено слабку чутливість до

прихованих властивостей задачної ситуації, у групи Гсм — вибіркова чутливість, що призводило до хибного (однобічного) розуміння умови задачі. В усіх групах були фактори, які не припиняли пошукової діяльності. У них не можна було зафіксувати достатню зрозумілість умови внаслідок виходу за межі задачного простору та неперервного продукування нових і нових значень та смислів, підведення складових умов задачі у нові контексти та дискурси, що перетворювало її у так звану принципово нерозв'язувану політичну задачу (за Г. О. Баллом). Внаслідок такої розпорошеності процес розв'язання політичної задачі припинявся вже на цьому етапі.

Припинення розв'язання задач зумовлювалося як когнітивною складовою, так і регулівно-особистісним компонентом процесу розуміння. У групі Гп найбільш, так би мовити, аварійними виявилися політичні задачі на прогнозування та аналізування. Факторний аналіз свідчить, що в А-задачах це зумовлено наявністю знання про незнання (.565), нерозвиненим предметним (.730) та процедурним знанням (.631), які здебільшого пов'язані з буденною політичною свідомістю. Оскільки процедурне знання пов'язане з операційним компонентом, це зумовлювало відсутність ефективних тактик та несформованість стратегіальних тенденцій політичного мислення. У групі Гсп це характерно для ПР та У-задач; у групі Гсм — У та А-задач; Гсмм — У та П-задачі; Гспс — У та ПР-задачі.

Регулівно-особистісний компонент представлений відсутністю адекватної мотивації у відповідних задачах (Гп — 80 %); досвіду (Гспс — 90 %, Гсмм — 76 %, Гсп — 80 %), відсутністю загальної спрямованості на розв'язок.

Втручання експериментатора у хід розв'язання дещо зменшував нерівноважний або негативний емоційний супровід пошукової діяльності. фактору доводилося, що усі політичні задачі є відкритими (за Г. О. Баллом), оскільки в них не задані варіанти (альтернативи) розв'язку; ймовірно-детерміністськими (за Ю. Козелецьким); динамічними (оскільки умови задачі та фактор, який є частиною проблемної ситуації, постійно змінюються). Інколи це призводило до трансформації умови задачі зі складної у просту (радіше спрощену), а задачі із негативно віднесеної (коли аналіз структурних властивостей задачної системи досліджується на основі врахування як структурних, так і функціональних, зумовлених характеристиками суб'єкта) — у позитивно невіднесеної (тобто абстрактно існуючої, що найбільше характерно для групи Гспс).

Субетап продукування гіпотез як індикатор стану розуміння задачі мав різні вияви, внаслідок чого виокремлено їхні види, тобто ті, що

пов'язані зі (а) змістом шуканого розв'язку, (б) методом, інструментальною процедурою розв'язку, (в) ситуаційні.

В У-задачах висування гіпотез зумовлювалося розумінням структурних елементів та їхніх взаємозв'язків, які є специфічними у різних видах задач та групах досліджуваних. Тенденція продукування гіпотез відбувалася щонайменше у двох напрямках — від даного до заданого і навпаки, де розуміння також зумовлюється таким спрямуванням. Це можна пояснити безумовною інтерактивністю цього виду задач (врахуванням діючих, потенційних та ін. учасників ситуації) та пошуком необхідних і достатніх умов для прийняття того чи іншого рішення.

У випадках орієнтування і використання актором мисленневих прийомів значущими виявилися тактика конкретизації складових та їхніх елементів (,840) і тактика дискурсивної інтерпретації основного змісту умови й завдання (що, можливо, зумовлено домінуючою аналітичною діяльністю). Під час формулювання політиками гіпотези предмет думки інколи суттєво змінювався. Розглядаючи один і той самий об'єкт у різних ракурсах, зв'язках, відношеннях, актор «вичерпував з об'єкта різний зміст» (С. Л. Рубінштейн). При цьому взаємозв'язки теоретичних і практичних дій утворювали окрему тактику, якій властиве оперування адекватними значеннями понять, що мало вияв у факторах еталонування (,592), творчості (,381) та популізму (,373); сутнісною орієнтацією пошукового процесу на смисли задачної ситуації, що пов'язано з популізмом (,706), раціональністю (,376) та експрес-розв'язком (,320). Політики вдавалися до вживання оригінальних понять (наприклад, з інших дискурсів), що здійснювалося з опорою на предметно-практичні дії, безпосередньою опорою на предметну політичну дійсність, яка існує в уявному, розумовому, ширше — ментальному вимірі. Дії з аналогізування, комбінування, реконструювання, універсального їхнього співвіднесення та випадковій пошуковій дії, їхні констеляції виконували різні функції: пробно-пошукові, орієнтувальні, контролювальні, контрольо-регулівні, виконавчі (мисленнєві операції), спеціальні дії з отримання нових ідей та ін.

Інколи викривленість поняттєво-образного оформлення гіпотези свідчила про спотворене, хибне розуміння, що гальмувало глибше розуміння задачі (наприклад, внаслідок ідеологічних переконань). Неповне розуміння умови задачі спричинювало вибір специфічного еталону (наприклад, на одній домінантній ідеї), а отже, призводило до нерелевантної трансформації задачного простору та остаточного уточнення і формулювання змісту умови так званою своєю мовою. У таких випадках гіпотеза змінювалася іншою, чим зумовлювався новий мейндр пошукової діяльності аж до, можливо, повного розуміння умови.

Під час розв'язання ПР-задачі після вивчення умови актор здебільшого розумів задачу, а саме: виокремлював те, що дане, й те, що задане. Йдеться про їхню інтеграцію шляхом встановлення логічно релевантного ланцюга тверджень та їхніх наслідків. Прийняття рішення було якнайбільше зумовлене індивідуально-регульвним компонентом розуміння задачі. Це зумовлювалося його світоглядно-ідеологічним розвитком, політичною культурою тощо. Наприклад, для групи Гсм (матриця компонентів факторного аналізу по групі Гсм) характерним є послуговування політичними стереотипами (,686), які містили оцінний елемент у вигляді емоційного ставлення до об'єкта задачі, що зумовлювалося переважним неусвідомлюваним супроводом розв'язання ситуації (,702) та особистісними властивостями актора (,308). Водночас існували домінантна спрямованість на практичність (,822) та свідома (,786) й неусвідомлювана (,347) неспрямованість на себе (як ігнорування своїми інтересами, що мало прояв інколи як психологічна готовність до самопожертви заради ідеалів та інших людей), популістична (радше буденно-соціальна, а не політична) спрямованість на інших (,467).

Це певною мірою спрощувало, а відтак і згортало процес пізнання (оскільки стереотипи не вимагають домислювання). Проте відображувана ними етика дійсності лише фрагментарно корелювала з конкретною польовою ситуацією актора й здебільшого свідчила про хибне, неповне, часткове розуміння (оскільки відомо, що політичні стереотипи, як і будь-які інші, не є абсолютно істинними, проте можуть бути абсолютною брехнею, ґрунтуючись на близьких до суспільно-політичної дійсності уявленнях). Характерною для групи Гсм виявилася тактика домінування образного розуміння над поняттєвим. Разом з тим таке використання неявного знання (,808) не означає його іманентної помилковості й непридатності. У цій ситуації уявлення про об'єкт політичної задачі і його елементи (процес, явища) співвідносилися не з реальним об'єктом (події на Майдані), а з наявною інформацією (а отже, неминуче викривленою) про нього або про його певний образ чи значення.

Отже, з'ясування умов задачі на прийняття рішення свідчило про розуміння-прогнозування і було передумовою продукування гіпотези щодо побудови взаємозв'язків між структурними елементами (функціональних, системних, системно-функціональних), тобто гіпотези про розв'язок. Меандра гіпотез продукувалася доти, доки актор не домагався суб'єктивного переконання в тому, що умовиводи, їхній послідовний ланцюг є достовірним і неперервним. У такому випадку наставало розуміння того, що цей логічний ланцюг міркувань є розв'язком.

У П-задачі гіпотеза складалася з двох частин: зі структури потрібної моделі й шляху її побудови. У задачах цього виду найяскравіше задіяний процес взаємозв'язків уяви та мислення, образів і понять. Процес висування гіпотез ґрунтується на уяві, образи якої є засобами розуміння. Водночас останнє стає можливим лише в ситуації їхнього адекватного утворення, що, своєю чергою, потребує відповідного рівня розуміння. Цей вид задач вимагає конструювання цілісної моделі розв'язку. Йдеться про гіпотези як ланцюг образів уяви стосовно змісту потрібного шуканого. Їхня первинна неточність, дифузність і розмитість постійно кореґується, а образи специфікуються й оформлюються в поняттях.

Проте використання відкритих понять («достойний президент») і понять-символів («демократичність життя», «боротьба з корупцією») зумовлювали надмірну абстрактність і фантастичність прогнозів, які не можна було перевести у проект (Гп — 16 %, Гсп — 44 %, Гсм — 90 %). Або ж прогноз був настільки короткостроковим (на півдобу), що перетворював задачу з прогнозування на задачу з прийняття рішення (Гсм — 58 %). Тактика співвідношення понять і образів мала кілька проявів. У політиків (Гп 24 %) вона існувала як цілісність образів і понять, що й зумовлювало ефективність прогнозування. Для 54 % з них характерною була цілісність прогнозу при частковій розвиненості образної складової. У групі Гспс був розрив між образами й поняттями, що свідчило про несформованість, радше нерелевантність як образів, так і понять стосовно змісту задачі; у 46 % з них наявне порушення цілісності з переважанням образного компоненту. Гіпотези у них переважно мали категоризаційно-діагностувальний характер.

Водночас процес розуміння спрямовувався на з'ясування шляху розв'язку, коли від гіпотези до гіпотези відбувалося поглиблення розуміння. Виявилось, що гіпотези такого типу продукували у групі Гп (24 %) і Гспс (16 %). Перші — з огляду на розвиненість інформаційної основи професійної політичної діяльності не усвідомлювали пошукових дій, проте послуговувалися ними (про що свідчив поняттєвий рівень розуміння, власне, рівень руйнування стереотипів, за А. Б. Коваленко), другі — мали брак досвіду, внаслідок чого розуміння в кращому випадку здійснювалося на рівні уявлень, розуміння-аналогізування. З'ясувалося, що хоча розуміння задач з прогнозування й будується на уяві, але не завжди уявлена політична ситуація могла свідчити про настання розуміння.

В А-задачах гіпотези про розв'язок формулювалися на частково й неповно зрозумілій умові задачі, про що свідчили численні уточнення, запитання. Або ж задача тяжіла трансформуватися у ПР-задачу в ча-

стині з'ясування прикінцевості результату. Гіпотези мали стохастичний (в кращому випадку локально-оперативний) характер стосовно предметності розуміння, коли зміст умови вибудовувався як політичний, потім — соціальний, а далі — економічний, етичний і т. ін., що унеможливило фіксацію пошукового процесу на політичному предметі (Гспс — 86 %, Гмм — 82 %, Гп — 34 %, Гм — 56 %).

Разом з тим у групі Гп (матриця компонентів факторного аналізу по групі) найчастіше зустрічалися пошукові дії, які об'єднувалися в стратегіальні тенденції з реконструювання (,575) та комбінування (,359), тоді як, наприклад, у групі Гспс — аналогізування (,490), випадкових підстановок (,584) та комбінування (,809), яке пов'язано з експрес-розв'язком. Завдяки цьому задача усіма акторами піддавалася багаторазовому переформулюванню як у частинах (зміст завдання, вихідні дані), так і в цілому («у країні політична криза ... проте політики живуть добре, а ми — ні ... якби влада не крала ... треба, щоб усі дотримувалися закону і порядку, ... конкретно про себе сказати щось важко ... якби ми жили, як в Європі, то суспільство було б ...»).

Розуміння задачі на етапі висунування гіпотези є насамперед з'ясуванням структурних елементів та їхніх властивостей, даних і заданих зв'язків. У всіх групах студентів виявлено екстраоригінальні властивості, які достатньо опосередковано стосувалися конкретного задачного змісту («... щоб проаналізувати ситуацію в країні треба щонайменше пригадати історію ... у геополітичному контексті Україна не має важелів впливу, тому ...»). Такі хаотичні припущення все ж поглиблювали розуміння. При з'ясуванні основного завдання задачі гіпотези мали предметну однорідність (Гп — 68 %, Гспс — 32 %), хоча й різну спрямованість. Отже, процес розуміння задач політичного змісту переважно зумовлюється особистіно-регулівним компонентом, а когнітивний та операційний набувають різних трансформацій, що перегукується з твердженнями дослідників стосовно ціннісно-мотиваційної зумовленості політичного мислення, домінування моральної свідомості у структурі політичної.

Розуміння задачі на етапі реалізації задуму зумовлюється перманентними мікроетапами перевірки, які тривають протягом усього розв'язання політичної задачі й існують як прийняття рішення щодо релевантності або нерелевантності мікроетапу пошукового процесу. В політиків переважно кожен проміжний розв'язок перевірявся. У випадку отримання суб'єктивно релевантного результату він вважався прикінцевим розв'язком. Сама процедура перевірки могла мати різні функції та якість. Здебільшого йшлося про оперативно-контрольовальні дії.

В У-задачах і ПР-задачах в групі Гп перевірка є найяскравіше вираженою. Завдяки операційному складу пошукового процесу вони продукують низку розв'язків. Водночас їх оцінюючи, перевіряючи, відхиляють менш релевантні стосовно завдання і польових політичних умов.

У ПР-задачах перевірка найперше стосується ланцюга логічних умовиводів, які приводять до того чи іншого результату задачі. Далі наведемо фрагмент протоколу учасника групи Гсм, який розв'язував ПР-задачу стосовно участі в політичних подіях — експериментатор (Е) та студент (С):

С. Не піду на Майдан, оскільки нічого там робити, або ... піду, щоб висловити незгоду із політикою президента ... *(вибір альтернатив)*

Е. У якій формі висловити?

С. Ну, буду співати гімн, допомагати іншим *(гіпотеза)*.

Е. Висловили незгоду, що далі?

С. Піду, щоб скинути стару владу *(переформулювання задачі)*.

Е. Які у вас ресурси?

С. /пауза/ ... час, здоров'я, бажання *(виокремлення елементів складових)*

Е. А гроші? Які ще ресурси необхідні?

С. /пауза/

Е. Ви вважаєте цього достатньо?

С. Можливо ... ні, але нас багато ... *(гіпотеза)*

Е. Що ви будете робити з новою владою?

С. /пауза/

Е. Для чого вам нова влада?

С. Треба обрати нового достойного президента *(переформулювання задачі)*.

Е. Достойний — це який?

С. /пауза/

Е. Які властивості він мусить мати?

С. Ну ... порядна людина, фахівець ... *(виокремлення ознак елементів)*

Е. І все? А ви що будете робити?

С. Коли? *(уточнення)*

Е. Як буде такий президент?

С. /пауза/

Е. Щось у вашому житті зміниться?

С. Так, не буде соромно за країну! *(гіпотеза)*

В А-задачі реалізація задуму приводить до нового стану задачної ситуації, зокрема іншого рівня розуміння в тому сенсі, що можливе

відкриття прихованих смислів ситуації спричиняє раптово нове нерозуміння задачі. Тобто перевірка відшуканого варіанту розв'язку може зумовити появу нової гіпотези стосовно змісту задачі, а також, що значно менше зустрічалось, стосовно нових шляхів розв'язку.

У будь-якому випадку на цьому етапі відбувається розуміння-об'єднання, коли виокремлені структурні елементи об'єднуються умовою і розв'язком. Проте це не гарантує повноти розуміння, не говорячи про його вичерпність. Здебільшого йдеться про часткове релевантне розуміння, яке стосується умови, розв'язку задачі та шляхів її розв'язання.

Висновки. Специфіка розуміння акторами політичних задач відбивається на всіх його складниках — когнітивному, операційному, регульовано-особистісному. Вона детермінується типом (головною вимогою) політичної задачі й функціонує протягом усього процесу розв'язання (етап вивчення умови, перевірка, пояснення розв'язання). Ступінь чіткості розуміння актором умови визначається мірою усвідомлення низки окремих аспектів, а саме: уявлення актора про очікувані й фактичні результати, об'єктивні й суб'єктивні умови реалізації мети, їхньої наявності або відсутності з точки зору зовнішніх і внутрішніх можливостей, розуміння співвідношення індивідуальних і суспільно значущих потреб, міри їхньої розбіжності, співвідношення цілей і потреб, мотивів тощо.

Політизоване мислення пересічних громадян перестає бути раціональним і стає асоціативним та афективним. Проте емоції є життєво важливими для розумної дії. Зрозуміти соціокультурний, політико-історичний процес і себе в ньому можливо за допомогою як усвідомлюваних, так і неусвідомлюваних компонентів знання, що й стане предметом наших подальших пошуків.

Список використаних джерел

1. Веймер Д. Л. Аналіз політики. Концепції і практика / Д. Л. Веймер, Е. Р. Вайнінг; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 2000. – С. 20–21.
2. Коваленко А. Б. Психологія розуміння / А. Б. Коваленко. – К.: Геопринт, 1999. – 184 с.
3. Рубинштейн С. Л. О понимании / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – С. 235–236.
4. Траверсе Т. М. Психологія політичного мислення: монографія / Т. М. Траверсе. – К.: Парлам. вид-во, 2015. – С. 103–118.
5. Траверсе Т. М. Особливості розуміння політичних задач на субетапі «процесуальної перемишки» / Т. М. Траверсе // Український психологічний журнал, 2016. – № 2. – С. 122–131.
6. Телешун С. О. Політична аналітика в державному управлінні: навчальний посібник / С. О. Телешун, Ю. Г. Кальниш, І. В. Рейтерович, О. Р. Титаренко. – К.: НАДУ, 2012. – 228 с.

7. Patton C. Basic Methods of Policy Analysis and Planning / C. Patton, D. Sawicki. – Englewood Cliffs, 1986. – P. 1–17, 120–125.

References transliterated

1. Vejmer D. L. Analiz polityky. Konceptii' i praktyka / D. L. Vejmer, E. R. Vajning ; [per. z angl.]. – K. : Osnovy, 2000. – S. 20–21.
2. Kovalenko A. B. Psihologija rozuminnja / A. B. Kovalenko. – K. : Geoprynt, 1999. – 184 s.
3. Rubinshtejn S. L. O ponimani / S. L. Rubinshtejn // Problemy obshej psihologii. – M. : Pedagogika, 1976. – S. 235–236.
4. Traverse T. M. Psihologija politychnogo myslennja: monografija / T. M. Traverse. – K. : Parlam. vyd-vo, 2015. – S. 103–118.
5. Traverse T. M. Osoblyvosti rozuminnja politychnyh zadach na subetapi «procesual'noi' peremychky» / T. M. Traverse // Ukraïns'kyj psihologichnyj zhurnal, 2016. – № 2. – S. 122–131.
6. Teleshun S. O. Politychna analityka v derzhavnomu upravlinni : navchal'nyj posibnyk / S. O. Teleshun, Ju. G. Kal'nysh, I. V. Rejterovyh, O. R. Tytarenko. – K. : NADU, 2012. – 228 s.
7. Patton C. Basic Methods of Policy Analysis and Planning / C. Patton, D. Sawicki. – Englewood Cliffs, 1986. – P. 1–17, 120–125.

Abstract

Traverse T. M.,
Doctor of Psychological Sciences,
Docent

FEATURES OF DIFFERENT TYPES POLITICAL TASKS UNDERSTANDING

Socio-political domestic society contradictions are causing permanent politicization of citizens, their conscious (or unconscious) involvement in political activities. This has a manifestation in differences of political reality ratings, that is carried out by person under the influence of subcultural norms and estimates as actor (political actors activity).

Understanding of political problems by actors occurs in the process of political thinking and is reflected in all its components - cognitive, operational, the regulating and personal.

Sub stages process of understanding specificity, during taking the decision of political tasks by actor is conditioned with their type, problems on review (A-task), forecasting (L-task), decision (PR-task), management (Y-tasks). It is determined by type (basic requirement) political tasks and functions throughout the process solution (stage study provided the test, explain the solution). The degree of clarity understanding of conditions by

actor, nomination and hypothesis testing is determined by his awareness degree of a number of specific aspects, namely: idea of the expected and actual results, objective and subjective conditions of the goals, their presence or absence in terms of internal and external opportunities, understanding the value of individual and socially important needs, correlation of goals and needs, motives and so on.

Politicized thinking of ordinary citizens cease to be rational and becomes associative and affective. However, emotions are vital for rational action. To understand a socio-cultural, political and historical process and himself in it, is possible with both of conscious and unconscious components of knowledge.

УДК 364.044.43:159.922.2

Удовенко Ю. М.,

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри соціальної
реабілітації та соціальної педагогіки,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: childrescue1@ukr.net

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ВТРАТИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ

У статті досліджено психологічні особливості дітей, які пережили втрати внаслідок військових дій. Проаналізовано поняття «втрати», види та етапи переживання втрат; психічна травма і посттравматичний стресовий розлад. Визначено організаційні та змістовні аспекти надання соціально-психологічної допомоги дітям, які пережили втрати внаслідок військових дій.

Ключові слова: втрати, психічна травма, посттравматичний стресовий розлад, військові дії, соціально-психологічна допомога.

The article examines children's psychological characteristics with losses experience as a result of military action. The concept of «loss», types and stages of experience of losses; psychic trauma and posttraumatic stress disorder are analyzed. Organizational and substantive aspects of social and psychological assistance provision to children with losses experience as a result of military action were defined.

Key words: loss, psychic trauma, posttraumatic stress disorder, military action, provision of social and psychological assistance to children.

Постановка проблеми. Війна на Сході України стала психотравмуючим чинником як для дорослих, так і для дітей. Насамперед для тих дітей, що перебували чи досі перебувають безпосередньо у зоні бойових дій, а також дітей, які втратили батьків чи інше значуще родинне оточення внаслідок військових дій.

Значна емоційна напруга, пов'язана зі страхом смерті, втратою домівки, руйнуванням звичного засобу життя, соціальною та еконо-

мічною невизначеністю негативно позначаються на психічному стані сімей з дітьми. Зокрема, травмуючі обставини залишають дитину без стабільного, безпечного та підтримуючого оточення, яке є необхідним для гармонійного психічного розвитку. Навіть якщо сім'я переїхала на нове місце в повному складі, дорослі не зможуть приділяти достатньо звичної уваги вихованню, задоволенню потреб та вирішенню проблем дітей. Оскільки із втратою власного житла, місця працевлаштування, стабільного джерела доходу, найближчого оточення (близьких, родичів, сусідів), сім'я втрачає значну частину соціально-психологічної підтримки. Батьки, переживаючи тяжкий стрес та кризу ідентичності, не завжди здатні виконувати звичні сімейні ролі та обов'язки через відсутність власних сил.

Відповідно, зазначена актуальна ситуація та обумовлена нею проблематика вимагає високого професіоналізму і відповідального ставлення фахівців до виконання професійних завдань щодо надання допомоги сім'ям з дітьми, які постраждали від збройного конфлікту, в тому числі внутрішньо переміщеним дітям та їхнім сім'ям. Це потребує систематизації, відпрацювання та визначення як організаційних, так і змістовних складових забезпечення соціально-психологічної допомоги, розробку її методології, яка дозволить ефективно вирішувати окреслені практичні завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури та практичний досвід роботи фахівців (психологів, соціальних педагогів, соціальних працівників) засвідчує, що надання соціально-психологічної допомоги постраждалим, переселеним, членам їх сімей і родичам загиблих у ході АТО є для них новим видом професійної діяльності.

На думку дослідників К. Б. Левченко, В. Г. Панка, І. М. Трубавіної та ін. зазначена робота має бути системною, постійною та проводитися на високому науково-методичному рівні. Завдання психологічної реабілітації дітей та підлітків, які пережили важку психічну травму, принципово різні безпосередньо після неї і через кілька місяців. На першому етапі реабілітаційна робота в цілому може бути охарактеризована як медико-психологічна, на другому – як психолого-педагогічна. Цим визначається і підбір фахівців, що здійснюють таку роботу [8]. За даних умов психологічну травму переживають як батьки, так і діти, проте темпи відновлення їх психічного стану істотно різняться.

Психологи-практики Ю. А. Ларіна, І. Ю. Ніконова вважають, що отриманий дитиною новий травматичний досвід розвалює внутрішні адаптаційні структури, спричиняючи особистісний регрес, підсилюючи потребу в більшій (як на вік дитини і попередній психоемоційний

стан) підтримці близьких дорослих. Проте ситуація ускладнюється тим, що вимушено переміщеним батькам вкрай важко бути надійними, підтримуючими, такими, що забезпечують психологічну безпеку, дорослими: вони не можуть адекватно відчувати психологічні потреби своїх дітей, оскільки захоплені своїм жахом. Багато з них перебувають в ступорі [3, с. 12]. При цьому дослідники Патрік Сміт, Етл Дирегров, Уільям Юле вважають, що чим швидше допомогти дитині упоратися зі стресами війни, тим краще вона почуватиметься і зменшиться ризик виникнення проблем у майбутньому. Якщо у війну втягнуто все населення, найчастіше першим завданням є якнайшвидше надати допомогу одразу великій чисельності дітей [1].

Мета статті. Здійснити аналіз втрат, які переживають діти внаслідок військових дій, та визначити організаційні і змістовні аспекти надання їм соціально-психологічної допомоги.

Виклад основного матеріалу. В цілому психологічні проблеми сімей переселенців носять комплексний характер. Ядром цих проблем є тяжкий травматичний досвід, переживання якого ускладнюється необхідністю адаптуватися у новому середовищі. Іншими словами, спостерігається ефект ретравматизації – одна травма накладається на іншу: загроза життю та благополуччю за місцем попереднього проживання (одна травма) поєднується із необхідністю контактувати із незнайомим середовищем (вторинна травма).

Внаслідок військових дій на сході України однією з найвразливіших груп населення є діти та підлітки. Оскільки, з одного боку, забезпечення їхньої життєдіяльності на якісному рівні повністю залежить від дорослих, з іншого - психічний розвиток дітей та підлітків перебуває у процесі формування, а тому є недостатньо зрілим для переживання психотравмуючих ситуацій та використання адаптаційних і компенсаторних механізмів. Тобто психотравмуючі чинники негативно впливають на дитину в період її розвитку, тим самим, порушуючи нормальні процеси формування і становлення особистості. Пережитий травматичний досвід впливає на когнітивні процеси, особливості поведінки, міжособистісні стосунки, самооцінку і, в цілому на світогляд.

Військові дії та вимушене переміщення сімей з дітьми спричиняє у них глибокі переживання, які обумовлені наступними процесами: втратами, розлукою, стражданнями.

Втрата – це позбавлення того, чим володів; те, що загублено; зникнення когось або чогось. Виокремлюють наступні *види втрат* залежно від об'єкту втрати: 1) втрата здоров'я як фізичного, так і психічного; 2) *втрата близької людини* через смерть або розлучення; 3) *матеріальні*

втрати; 4) *втрата духовних цінностей*, таких як сенс життя, самоповага, гідність, любов, віра. Ще одним із різновидів втрати є розлука. *Розлука* – розставання з близькими людьми, відокремлення, неможливість бути разом, розрив стосунків. Процес переживання втрат та розлуки, як правило, супроводжують страждання. *Страждання* – це негативний емоційний стан, який викликають біль, смерть близьких, розлука з рідними, скорбота, смуток, образа, приниження, розчарування, невдоволення собою; болісний процес переживання горя, який допомагає перебороти біль втрати; стан горя, страху, тривоги, туги. «Здатність страждати» має значення там, де активністю нічого не можна більше зробити; вона робить людину здатною переносити горе й невдачу, залишатися морально незломленою, не втратити своєї гідності.

Визначають наступні *етапи переживання втрат* [6]:

1 і 2 етапи: перший етап називається *шоком*, за ним відразу починається *етап заперечення, або відмови повірити*. Ці два етапи йдуть поруч один за одним. Між ними майже не існує дистанції. Коли людина щось втрачає, спочатку вона переживає шок, який у свою чергу відразу ж вмикає заперечення чи протест з приводу того, що дійсно щось втратили. Протестна поведінка пов'язана з тими ж почуттями, які належать до шоку й заперечення. На цьому початковому етапі діти й дорослі намагаються запобігти втраті або заперечують, що вона трапилася. Коли діти переживають шок та заперечення, вони можуть часто плакати – довго та голосно або ж дитина, яка пережила гостру психічну травму, може блокувати ці спогади й нікому про них не говорити.

3 етап називається «*переговори*». Іноді ми відчуваємо, що можемо домовитись і виправити ситуацію. Діти та дорослі можуть відчувати, що є способи усунення небезпеки. З цим етапом також часто пов'язане почуття провини. Діти, наприклад, на даному етапі можуть задавати собі наступне запитання: «Чому так відбулося саме зі мною, з моїми батьками; у інших дітей все добре і вони проживають у своїх домівках?». Діти можуть соромитися, що вони втратили домівку, власні речі тощо.

На *4 етапі* проявляється *злість*, яка може мати наступні прояви – агресивні (злість та ворожість до інших) і депресивні (злість спрямована на себе). На цьому етапі приходиться усвідомлення того, що втрата дійсно відбулась і повернути все назад неможливо. Тобто, як агресія, так і депресія базуються на одному почутті – злості. Необхідно зазначити, що дитяча депресія може бути менш помітною для вчителів, психологів, соціальних педагогів та соціальних працівників, ніж прояви злості.

В цілому, етапи переживання втрат мають і свої індивідуальні властивості. Оскільки поведінкова стратегія дитини на четвертому етапі – агресія або депресія, зумовлена, насамперед, її індивідуальними особливостями, серед яких найпомітніше місце посідає темперамент. Темперамент у значній мірі визначає, яким саме чином дитина поводитиметься на 4-му етапі. Чим більше у дитини виражений меланхолічний тип темпераменту, тим більше вона буде схильна до депресивної поведінки (в більшості це стосується також флегматиків). І, навпаки, діти-холерики або сангвініки поводитимуться агресивно. Дане твердження на практиці відображає типові тенденції.

5 і 6 етапи стосуються переживання емоційних наслідків втрати. Відповідне переживання починається з *розуміння* і *прийняття* сильного страждання. Дорослі більш реалістично можуть розуміти, що саме сталося і чому відповідно до свого віку, емоційно-особистісної зрілості. Коли вони досягають стадії розуміння своїх втрат, дорослі здатні висловити думки щодо того, чому вони відчувають сором, провину, злість, радість або смуток. Тоді переживання дає більше енергії для виконання життєвих завдань, з'являється почуття надії на майбутнє. Показниками проходження даної стадії дітьми є те, що вони можуть почати висловлюватись позитивно і негативно про своїх батьків. Діти вчаться опановувати болісні почуття. Вони починають розуміти, що нормально мати позитивні та негативні почуття, але є різні прийнятні і неприйнятні шляхи прояву цих почуттів. Діти починають висловлювати більше надії на майбутнє, успішніше вчаться, намагаються регулювати свою поведінку та почуття.

Коли дорослі успішно проходять страждання через втрату, у них формується здатність справитися з нею (позитивний досвід) і, навпаки. При отриманні так званого «позитивного досвіду», вони часто можуть застосувати власне усвідомлення й навички, щоб допомогти іншим переживати їхні втрати. Тоді як діти, переживаючи втрати, мають потребу у дорослих, які допоможуть їм пережити страждання.

Отже, діти, які були в ситуації військових дій та вимушеного переселення, переживають практично всі зазначені види страждань і розлуки, які призводять до їх психічної травматизації. Характер зазначених переживань у дітей є вразливішим, ніж у дорослих, оскільки порушується процес задоволення однієї з базових психічних потреб у безпеці (на зовнішньому та внутрішньому рівнях).

Психічна (психологічна) травма – це психологічний і фізіологічний процес, який виникає внаслідок впливу на людину події, що несе об'єктивну або суб'єктивну загрозу фізичної, психічної цілісності для неї самої або для її оточення (особливо найближчого) [10]. Психічну

травму слід розглядати як процес і вивчати даний процес необхідно в динаміці, починаючи з травмуючої події і до віддалених її наслідків.

У дитячому та підлітковому віці має значення не стільки гостра травма, скільки хронічна психотравматизація, оскільки в цей період психіка має слабку та незрілу нервово-психічну організацію, що породжує відповідну вразливість по відношенню до несприятливих впливів середовища. Загалом, руйнівна сила психічної травми залежить від індивідуальної значущості травмуючої події для людини, ступеня її психологічної стійкості до стресу та несприятливих подій, можливості підтримки серед оточення (особливо, найближчого) та своєчасної допомоги. У стресовому процесі виокремлюють три головні компоненти: зовнішній вплив у формі події; сприйняття та безпосередня оцінка даної події; психічна реакція на подію [11]. В цілому, численні вітчизняні та зарубіжні дослідження доводять, що в дитячому віці різні психотравмуючі ситуації, особливо хронічні, мають найбільший патогенний вплив на розвиток особистості дитини та її незрілу психіку.

У межах теорії посттравматичного стресового розладу психічну травму розглядають також на рівні трьох позицій [9, с. 26]: 1) як переживання особливої взаємодії людини й оточуючого світу, 2) як переживання й потрясіння, 3) як втрату віри в те, що життя організовано згідно з порядком і піддається контролю. Психотравмуючі ситуації завжди детерміновані зовнішніми умовами, а характер сприйняття негативних зовнішніх чинників залежить від суб'єктивного сприйняття та віку дитини, її індивідуально-типологічних особливостей і набутого життєвого досвіду.

На підставі теоретичного дослідження нами узагальнені та систематизовані *психологічні особливості у дітей, які пережили втрати внаслідок військових дій*. На рівні *емоційно-вольової сфери*, як правило, проявляються страх (спричинений як минулими травматичними подіями, так і майбутніми невизначеними ситуаціями), почуття незахищеності, гнів, агресія, сором і відчуття провини, відчуженість та ізоляція від оточуючого середовища, смуток, панічні реакції, фобії, розщеплення особистості, порушення сну, психосоматичні порушення (такі як логоневроз (заїкання), енурез, бронхіальна астма, нейродерміти та ін.). В *мотиваційно-особистісній сфері* може бути втрата навчального мотиву чи в цілому сенсу життя. *Когнітивна сфера* характеризується проблемами з увагою, неможливістю запам'ятовування інформації (відбувається так званий процес «випадіння» окремих ситуацій або цілих блоків з пам'яті) та відповідно з проблемами в навчанні. На рівні *поведінкової сфери* відбувається програвання травми через асоціальну поведінку (агресія, залежна поведінка (алкоголь, наркотики) тощо),

труднощі у формуванні нових міжособистісних контактів з дітьми, дорослими.

Зазначене узагальнення психологічних особливостей дітей є орієнтиром для практичних психологів під час проведення роботи з ними. При визначенні психологічних особливостей у дітей, які пережили втрати внаслідок військових дій, необхідно здійснювати комплексний та диференційований аналіз травматичних подій, індивідуальних особливостей, віку дітей, міри їх травматизації, можливості та здатності близьких дорослих надавати їм підтримку. З метою надання своєчасної та адекватної допомоги дитині важливо відстежувати їх прояви та специфіку значущих переживань. Тобто йдеться не лише про допомогу у задоволенні базових життєвих потреб дитини (в харчуванні, одязі, житлі, медичному обслуговуванні, влаштуванні до дитячого садочку чи школи тощо), а про організацію та надання соціально-психологічної та педагогічної допомоги.

На даний час відповідна допомога на державному рівні організована як психологічною службою системи освіти на базі шкіл, дитячих садочків, інших форм організації навчання дітей, так і центрами соціальних служб для сім'ї дітей та молоді.

Психологічна служба системи освіти є важливою складовою державної системи охорони фізичного та психічного здоров'я молодих громадян України і діє з метою з'ясування та створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості. Особливо ця функція служби актуальна та важлива в умовах складної соціально-політичної ситуації в країні в цілому та через військові дії на сході України, зокрема.

Основними напрямками соціальної і психологічної реабілітації постраждалих сімей з дітьми як на базі центрів соціальних служб для сім'ї дітей та молоді, так і закладів системи освіти є наступні [7, с. 24]:

- соціально-педагогічна допомога сім'ям вимушених переселенців у налагодженні соціальних зв'язків із місцевими закладами охорони здоров'я, працевлаштування, соціальних служб, закладів і установ освіти, забезпеченні дітей навчальними посібниками, підручниками, іншим навчальним приладдям;

- надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги вступникам і першокурсникам ВНЗ і ПТНЗ в адаптації до нових умов навчально-виховного процесу та налагодження побутових умов їх проживання і встановлення нових соціальних зв'язків у навчальному закладі та за його межами;

- залучення постраждалих дітей до участі в діяльності позашкільних навчальних закладів з метою створення умов для їхньої саморе-

алізації та проведення діагностичної і корекційно-відновлювальної роботи з ними практичних психологів цих закладів;

- робота з дітьми зазначених категорій під час літнього оздоровлення у таборах відпочинку, навчальних закладах, місцях тимчасового перебування;

- залучення вихованців, учнів, студентів зазначених категорій до активної виховної і розвивальної діяльності в позаурочний час, реабілітація;

- забезпечення індивідуального супроводу працівниками психологічної служби системи освіти всіх без винятку дітей, вихованців, учнів, студентів зазначених категорій та надання їм необхідної корекційної, реабілітаційної і соціально-педагогічної допомоги від пережитого протягом навчального року шляхом впровадження психологічних ігор, праце- і музикотерапії тощо;

- створення сприятливого соціально-психологічного клімату в навчальному закладі та оптимізація змісту і форм психологічної просвіти педагогічних працівників і батьків;

- недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травми учасників навчально-виховного процесу та, у разі потреби, переадресації дітей, батьків і педагогів до інших спеціалістів (психотерапевта, невролога);

- застосування міжсекторальної взаємодії і мультидисциплінарного підходу до вирішення проблем, які виникають (за потреби звернутися до закладів і установ охорони здоров'я, підрозділів служби з надзвичайних ситуацій з пропозицією про співробітництво та координацію у справі надання психологічної допомоги тим, хто її потребує);

- залучення до надання психологічної допомоги висококваліфікованих фахівців, практичних психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів, консультантів ПМПК;

- організація для тих, хто безпосередньо працює з постраждалими: а) психологічної та професійної супервізії; б) методичної підтримки у вигляді буклетів, методичних розробок, проведення навчальних семінарів і семінарів з обміну досвідом; в) матеріальної допомоги у вигляді необхідного приладдя і оргтехніки.

Зазначені напрямки спрямовані на стимулювання розвитку дитини через надання психологічної допомоги на базі закладів освіти чи центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також сприяння підтримки дитини в межах сімейного оточення. В цілому соціально-психологічний супровід дітей-переселенців має бути спрямований на забезпечення успішної адаптації дітей у закладі освіти.

Основною метою втручання у психічне здоров'я травмованих дітей є нормалізація їх середовища, перш за все сімейного. Крім цього, в даній ситуації діти, як правило, потребують професійної допомоги психологів, психотерапевтів та психіатрів. При цьому основними принципами допомоги травмованим дітям є наступні [10]: визнавати їх почуття та поведінку; слухати, не засуджуючи; зрозумілими словами запевняти дітей в їх безпеці; переконувати дітей в тому, що їх не звинувачують; проявляти любов до дитини; сформувати довірливі стосунки; відповідати на питання з максимальною чесністю; допомогти їм усвідомити, що все владнається і вони не завжди будуть почувати себе так, як на даний час; при будь-яких змінах намагатимуться створювати атмосферу стабільності.

Поряд з цим, у роботі з дитиною, яка пережила травму, важливо дотримуватись наступних підходів: заручитися підтримкою близьких і рідних; намагатися дотримуватися режиму дитини, щоб уникнути додаткових стресів; менше таємниць і натяків (вони ще більш лякають дитину); відповідати на запитання дитини поступово і доступно; на одне запитання давати одну відповідь, коли дитина її опанує, вона зможе поставити наступне запитання; підтримувати у дитини надію на краще; бути готовими до «нечемної», «дивної», «агресивної» поведінки дитини; не говорити дитині: «забудь це», «викинь з голови» – це прямий шлях до формування післястресових розладів; не залишати дитину наодинці зі своїми переживаннями, проте і не докучати їй; у жодному разі не соромити дитину і не винуватити в тому, що сталося, або в поведінці після травмуючої події; бути готовими раз за разом обговорювати ті самі речі; самому вірити і показувати те, що травму можливо пережити; пам'ятати, що частині дітей з різних причин не вдається упоратися із наслідками травматичного стресу самостійно, і вони потребують професійної допомоги; у разі вашого хвилювання за стан дитини або тривалості незвичної поведінки дитини понад місяць – звернутися по допомогу до психолога, соціального педагога чи соціального працівника.

Висновки. Зазначені поведінкові особливості дітей, обумовлені втратами внаслідок військових дій, є своєрідними маркерами, на які батькам, вчителям, практичним психологам, соціальним педагогам, соціальним працівникам та іншим фахівцям необхідно звертати особливу увагу з метою визначення доцільних шляхів професійної допомоги та підтримки загалом. При цьому важливо визначити ступінь травми дитини, етап переживання травми, вікові та індивідуальні особливості дитини, а також можливості підтримки сімейним оточенням.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у аналізі ознак посттравматичного стресового розладу у дітей, які пережили втрати

внаслідок військових дій, та окресленні дієвих методів соціально-психологічної допомоги.

Список використаних джерел

1. Діти та війна: навчання технік зцілення : Навчальне видання / Патрік Сміт, Етл Дирегров, Уільям Юле та ін. – Львів : Вид-во Інституту психічного здоров'я Українського католицького університету, 2014. – 98 с.
2. Дитинство під прицілом: права дитини в умовах збройного конфлікту на сході України : наукове видання / О. А. Біда, А. Б. Блага, О. А. Мартиненко, П. І. Пархоменко, М. Г. Статкевич, С. В. Тарабанова; [за заг. ред. А. П. Буценка] / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – К., КИТ, 2016. – 82 с.
3. Забезпечення фасилітуючого шкільного простору як засобу адаптації та реабілітації дітей з сімей вимушено переміщених осіб : Методичні рекомендації для психологів, соціальних педагогів, соціальних працівників / Ю. А. Ларіна, І. Ю. Никонова. – Київ, 2015. – 88 с.
4. Кейс-менеджмент внутрішньо-переміщених осіб : методичні рекомендації / Автор-упорядник : Н. Є. Гусак. – К., 2015. – 62 с.
5. Мюллер М. Якщо ви пережили психотравмуючу подію / пер. з англ. Діана Бусько ; [наук. ред. Катерина Явна]. – Львів : Видавництво Українського католицького університету : Свічадо, 2014. – 120 с. – (Серія «Сам собі психотерапевт»).
6. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посібник для практиків соціальної сфери / Л. А. Мельник та ін. ; [за ред. Л. С. Волинець]. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. – 72 с.
7. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : методичні рекомендації / Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В. Залеська та ін. – Київ : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.
8. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: навчально-методичний посібник. – К. : Агентство «Україна». – 2015. – 176 с.
9. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.
10. Трубицына Л. В. Процесс травмы / Л. В. Трубицына. – М. : Смысл; ЧеРо, 2005. – 218 с.
11. Шнейдер Л. Б. Семейная психология : Учебное пособие для вузов / Л. Б. Шнейдер. – М. : Академический Проект; Киров : Константа, 2011. – 736 с.

References transliterated

1. Dity ta vijna: navchannja tehnik zcilennja : Navchal'ne vydannja / Patrik Smit, Etl Dyregrov, Uil'jam Jule ta in. – Lviv : Vyd-vo Instytutu psyhichnogo zdorov'ja Ukraїns'kogo katolyc'kogo universytetu, 2014. – 98 s.
2. Dytynstvo pid prycolom: prava dytyny v umovah zbrojnego konfliktu na shodi Ukraїny : naukovе vydannja / O. A. Bida, A. B. Blaga, O. A. Martynenko, P. I. Parhomenko, M. G. Statkevych, S. V. Tarabanova; [za zag. red. A. P. Bushhenka] / Ukraїns'ka Gel'sins'ka spilka z prav ljudynty. – K., KYT, 2016. – 82 s.

3. Zabezpechennja fasylytujuchogo shkil'nogo prostoru jak zasobu adaptacii' ta rehabilitacii' ditej z simej vymusheno peremishhenyh osib : Metodychni rekomendacii' dlja psihologiv, social'nyh pedagogiv, social'nyh pracivnykiv / Ju. A. Larina, I. Ju. Nykonova. – Kyi'v, 2015. – 88 s.

4. Kejs-menedzhment vnutrishn'o-peremishhenyh osib : metodychni rekomendacii' / Avtor-uporjadnyk : N. Je. Gusak. – K., 2015. – 62 s.

5. Mjuller M. Jakshho vy perezhyly psyhotravmujuchu podiju / per. z angl. Diana Bus'ko; [nauk. red. Kateryna Javna]. – L'viv : Vydavnytvo Ukrai'ns'kogo katolyc'kogo universytetu : Svichado, 2014. – 120 s. – (Serija «Sam sobi psyhoterapevt»).

6. Psyhosocial'na dopomoga vnutrishn'o peremishhenym ditjam, i'hnim bat'kam ta sim'jam z dit'my zi Shodu Ukrai'ny : posibnyk dlja praktykiv social'noi' sfery / L. A. Mel'nyk ta in. ; [za red. L. S. Volyneč']. – K. : TOV «Vydavnychyj dim «Kalyta», 2015. – 72 s.

7. Social'no-pedagogichna ta psychologichna robota z dit'my u konfliktnyj ta postkonfliktnyj period : metodychni rekomendacii' / N. P. Bochkor, Je. V. Dubrov's'ka, O. V. Zales'ka ta in. – Kyi'v : MZhPC «La Strada-Ukrai'na», 2014. – 84 c.

8. Social'no-pedagogichna ta psychologichna dopomoga sim'jam z dit'my v period vijs'kovogo konfliktu: navchal'no-metodychnyj posibnyk. – K. : Agentstvo «Ukrai'na». – 2015. – 176 s.

9. Tarabrina N. V. Praktikum po psihologii posttravmaticheskogo stressa / N. V. Tarabrina. – SPb. : Piter, 2001. – 272 s.

10. Trubicyna L. V. Process travmy / L. V. Trubicyna. – M. : Smysl; CheRo, 2005. – 218 s.

11. Shnejder L. B. Semejnaja psihologija : Uchebnoe posobie dlja vuzov / L. B. Shnejder. – M. : Akademicheskij Proekt; Kirov : Konstanta, 2011. – 736 s.

Abstract

Udoenko Y. M.,
PhD (Candidate of Psychological
Sciences)

ORGANIZATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT TO CHILDREN WHO HAVE EXPERIENCED LOSSES DUE TO MILITARY ACTIONS

The war in the Eastern Ukraine has become a stressful factor for both adults and children. Traumatic circumstances are leaving a child without a stable, secure and supportive environment that is necessary to ensure its harmonious mental development.

Under the influence of traumatic events and under depending on the individual age of children, the degree of traumatism, opportunities and the ability to close adult support them, can be observed different psychological characteristics of children. Usually at the level of emotional and volitional sphere appear fear (caused by a past traumatic events and future uncertainty), feelings of insecurity, anger, aggression, shame and guilt, alienation and isolation from the environment, sadness, panic reactions, phobias, dissociation of personality, sleep disorders, psychosomatic disorders (such as logoneurosis (stuttering), enuresis, asthma, neurodermatitis, etc.). At the motivational and personal sphere, can be the loss of educational motive or in general meaning of life. Cognitive sphere is characterized by attention problems, inability to remember information (is the so-called process of «loss» of certain situations or entire blocks from memory) and according to the problems in education. At the level of behavioral sphere is enactment through injuries antisocial behavior (aggression, dependent behavior (alcohol, drugs), etc.), difficulties in forming interpersonal relationships with new social environment.

These psychological characteristics of children are important to monitor in order to provide timely and adequate assistance to the child in its manifestation, experience and working- through. We are talking not only about help to satisfy basic subsistence needs of the child (nutrition, clothing, housing, medical care, placing to kindergarten or school, etc.) and the organization and provision of social and psychological assistance.

УДК 159.964

Хачатурян Ю. Р.,

пошукач кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: tigr_2007@mail.ru

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ

У статті розглядаються причини вимушеної міграції з точки зору соціальної психології. Значущість проблеми вимушеної міграції на сьогодні зростає у зв'язку з політичною і економічною ситуацією, що склалася в Україні. У статті розглядаються особливості положення мігрантів в приймаючому середовищі; позначені нерівнозначні результати адаптації та інтеграції вимушених мігрантів в новому співтоваристві. Розглянуто питання, пов'язані з особливостями адаптації дітей з сімей мігрантів і відповідальність приймаючого суспільства в успішній адаптації і соціалізації дітей-мігрантів до навколишнього середовища.

Ключові слова: вимушені мігранти, соціально-психологічна адаптація, діти-мігранти.

The article examines the causes of forced migration in terms of social psychology. The significance of the problem of forced migration today is increasing due to the political and economic situation in Ukraine. The article deals with the specific situation of migrants in the receiving environment; the results of uneven adaptation and integration of forced migrants in the new community are determined. The author addresses the issues on peculiarities of childrens migrant families adaptation and the responsibility of the host society for a successful adaptation and socialization to the environment.

Key words: forced migrants, social and psychological adaptation, migrant children.

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження проблеми соціальної адаптації мігрантів пов'язана з ситуацією, яка склалася у соціальному, політичному та економічному житті України. З самого

початку міграція передбачала переміщення населення країни, спрямовані на пошук природних ресурсів, предметів праці тощо. Останнім часом міграція українців пов'язана з пошуком роботи і передбачала як переселення до міст-магаполісів всередині країни, так і за кордон. Після Революції гідності та початку вторгнення військ Російської Федерації на схід України міграція населення набула масового характеру: населення, що проживало у місцях військових дій, переміщувалося у мирні регіони. Це, у свою чергу, загострило низку проблем, пов'язаних з міграцією та мігрантами: адаптація до нових умов життя, пошук засобів для існування, налагоджування соціальних контактів тощо.

Стан розроблення проблеми. Зацікавленість фахівців темою соціальної і психологічної адаптації мігрантів існує вже давно. Різні її аспекти досліджуються як вітчизняними, так і зарубіжними антропологами, етнологами, культурологами, соціологами, демографами, політологами, психологами та педагогами (В. В. Гриценко, Ж. А. Зайончковська, М. М. Лебедева, В. М. Павленко, Є. І. Пивовар, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, А. А. Сусоколов, Л. А. Шайгерова, Є. І. Шлягіна, P. S. Adler, J. W. Berry, P. K. Bock, K. Oberg, P. H. Rack та ін.).

Значний внесок у розробку проблеми соціальної адаптації індивіда, визначення і сутності даного процесу внесли: М. А. Шабанова, яка розглядає ступінь добровільного і вимушеного в механізмах соціальної адаптації; О. Г. Асмолов, В. І. Жуков, Ю. А. Урманцев, які зробили спробу узагальнити типові недоліки більшості визначень соціальної адаптації; Н. Є. Миронов, А. І. Зотова, І. К. Кряжева [7, 8], які вивчають особливості адаптивної поведінки. Структура соціальної адаптації розглядалася в працях І. А. Мілославовай, В. Д. Тімакова, І. Т. Фролова, Г. І. Яніна. Типологізація і класифікація адаптивних процесів описана в працях Е. М. Аврамовій, І. Є. Діскін, А. І. Медведєва, А. А. Налчаджян, Т. Г. Стефаненко. Детально процес соціальної адаптації розглянуто в монографіях Л. В. Корель, М. В. Ромма, А. А. Налчаджян, М. А. Шабанової, Г. І. Яніна [11, 17, 18, 21, 27, 28].

Мета статті полягає у здійсненні теоретичного аналізу проблеми соціальної адаптації вимушених мігрантів.

Виклад основного матеріалу. Термін «міграція» має латинське коріння (*migratio*) і означає переміщення, переселення. У соціологічному словнику термін «міграція» розглядається як географічний рух індивідів або груп індивідів, тобто мобільність людей у географічному просторі. Економічна енциклопедія тлумачить цей термін, як: «Міграція населення — переміщення людей, етносів, їх частин або окремих представників, пов'язане із зміною постійного місця проживання або з поверненням до нього» [6, с. 385].

Міграція ділиться на внутрішню міграцію і зовнішню міграцію (еміграцію).

Внутрішня міграція - це переміщення населення з одного регіону країни в інший. Внутрішня міграція може бути добровільною і вимушеною. Добровільна міграція передбачає, що населення за власним бажанням, через особисті обставини, приймає рішення про переселення на іншу територію. Вимушена міграція пов'язана, як правило, з необхідністю переїзду в інший регіон, в зв'язку із загрозою життю, насильством за ознакою расової чи національної приналежності, а також з інших причин.

Якщо говорити про проблему міграції в Україні, то вона характеризується переважно переміщенням населення зі східних регіонів України та з анексованого Криму. Внутрішня міграція виникла в результаті збройного конфлікту, налічує вже десятки тисяч людей.

Міграція населення - це не просто механічне переміщення людей в просторі, а складний, багатогранний соціальний процес. Її наслідки носять як позитивний, так і негативний характер, стаючи, таким чином, джерелом конфліктів. Міграція пов'язана з цілями соціальної та економічної інтеграції людини, з його професійними амбіціями. Але міграція може також розглядатися як стратегія економічного розвитку, виживання сім'ї або іншої соціальної групи. Відповідно, міграція є результатом індивідуальних чи колективних рішень з метою знаходження кращих умов життя в широкому сенсі: житла, економічних можливостей, соціальної інтеграції або безпеки.

У нинішніх умовах перехідного періоду внутрішні міграційні процеси вельми суперечливі і нестійкі. Вони все більшою мірою визначаються динамікою ринкових перетворень, ситуацією в сфері зайнятості, можливостями працевлаштування мігрантів, територіальними відмінностями в рівні життя населення.

Однією з проблем, з якою стикаються мігранти, є адаптація до нового соціального середовища, тобто соціальна адаптація. Виокремлюють три види адаптації.

Перший вид адаптації носить найбільш загальний характер і означає пристосування новосела до нового соціально-демографічного середовища, того місця, куди вселяється мігрант. Це пристосування має подвійний характер. З одного боку, відбувається процес встановлення нових родинних зв'язків, знайомств тощо, а з іншого - поступове ослаблення старих родинних, земляцьких, майнових та інших зв'язків.

Другий вид адаптації мігрантів виникає тоді, коли в результаті зміни місця проживання змінюється і соціально-економічний статус населеного пункту. Подібна адаптація необхідна при переселенні з се-

лиць міського типу в середні і великі міста і тим більше - з сільської в міську місцевість. Відмінності в способі життя міських і сільських жителів ускладнюють адаптаційний процес. Сільський житель, потрапивши в місто, повинен відмовитися від багатьох звичних вчинків і пристосуватися до нових видів поведінки.

Третій вид адаптації виникає, коли процес переселення здійснюється між районами з різними природними умовами та географічним положенням. Цей вид адаптації зазвичай називають біологічним або медико-біологічним пристосуванням. Це не зовсім точно. Адаптація новоселів у нових районах має дві сторони: пристосування до природного середовища і пристосування до географічного положення. В одному випадку відбувається медико-біологічна адаптація, яка здійснюється в формі акліматизації, природної імунізації тощо. В іншому випадку адаптація до географічного положення району заселення представляється як соціально-психологічний процес [5, с. 6].

Поняття адаптації розглядається в широкому і вузькому сенсі цього слова. У широкому, філософському, аспекті під адаптацією розуміють «... будь-які взаємодії індивіда і середовища, за яких відбувається узгодження їх структур, функцій і поведінки» [2, с. 135].

Адаптація у вузькому, соціально-психологічному значенні розглядається як взаємини особистості з малою групою, найчастіше - виробничою або студентською. Тобто, з точки зору соціальної психології, процес адаптації розуміється як процес входження особистості в малу групу, засвоєння нею норм, що склалися, відносин, займання певного місця в структурі відносин між її членами. Особливості соціально-психологічного вивчення адаптації полягають в тому, що, по-перше, відносини індивіда і суспільства розглядаються як опосередковані малими групами, членом яких є індивід, по-друге, мала група сама стає однією зі сторін, що беруть участь в адаптаційній взаємодії, утворюючи нове соціальне середовище - сферу найближчого оточення, до якого пристосовується людина [3].

Доросла людина є сформованою особистістю з усталеною картиною світу, тому вона може зберегти себе, бути гнучкою і змінюватися під впливом різних чинників - все це дозволить дорослому мігрантові достатньо швидко пристосуватися до нового середовища.

Однак, не все так просто з дітьми мігрантів, які перебувають на стадії становлення особистості під впливом сім'ї та нової приймаючої спільноти. Іноді цінності сімейного виховання вступають у протиріччя з уже існуючими в місці перебування, якщо ця суперечність не буде виправлена негайно, то особистість дитини може деформуватися або сформуватися як асоціальна особистість. Тому необхідно підібрати

найбільш прийнятний спосіб адаптації для профілактики можливих проблем і порушень.

Спосіб адаптації залежить від індивідуальних особливостей, здібностей, виховання і можливостей людини. Неможливість адаптуватися, незнання норм поведінки призводить до того, що дитина не буде прийнята групою та не зможе самоствердитися як член дитячого колективу. Контакт дітей вимушених мігрантів з однокласниками може ускладнюватися через неможливість спілкування українською мовою, незнання правил поведінки, що породжує конфлікти, неприязне ставлення тощо. Діти-мігранти часто стикаються з цілим комплексом проблем: недостатня розвиненість навичок спілкування, прояви «мігрантофобії», труднощі засвоєння шкільної програми, занижена самооцінка тощо.

Відмінності в способах невербальної комунікації, нормах стосунків, цінностях, стандартах і ритуалах поведінки, які обумовлені культурою, численні і часто стають причиною неприємних непорозумінь при взаємодії дітей різних національностей. Всі ці проблеми формують у дитини уявлення про навколишній соціум як про ворожий, що принижує і дискримінує її світ, а це, безсумнівно, стимулює виникнення групової ворожості [13].

Класичні визначення соціальної адаптації наводяться у словниках: «Соціальна адаптація - один з соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості, який впливає на її становлення і соціальний розвиток» [19, с. 12]. «Адаптація соціально-психологічна - це взаємодія особистості і соціального середовища, яка веде до оптимального співвідношення цілей і цінностей особистості та групи» [24, с. 6].

Однак як зарубіжні, так і вітчизняні автори недостатньо уваги приділяють психолого-педагогічному середовищу як чиннику успішної соціокультурної адаптації мігрантів.

Існують різні підходи до розуміння як адаптації загалом, так і соціальної адаптації, зокрема. У розумінні А. А. Реана (2008) явища адаптації і особистісного розвитку взаємно доповнюють одне одне, утворюючи різні напрямки для самоактуалізації. Саме особистісні характеристики багато в чому визначають успішність або неуспішність адаптації, а сама адаптація є потужним стимулом для розвитку особистості (А. А. Реан, А. Р.Кудашев, А. А. Баранов, 2008).

Для того щоб соціально-психологічна адаптація була успішною, важливі різні умови, деякі риси і характерологічні особливості особистості. С. В. Овдій, А. А. Алдашева, В. Ю. Селін сходяться на думці, що провідною характеристикою, яка впливає на перебіг процесу адаптації, є емоційна стабільність-нестабільність. Інші дослідники

(Т. Кухарева, М. С. Сіміочев та ін.) підкреслюють важливу роль активності особистості. При цьому автори виокремлюють різні аспекти активності: активність в спілкуванні, активність у діяльності, інтелектуальну активність, які проявляються в таких особистісних якостях, як ініціативність, самостійність, цілеспрямованість. Ряд дослідників відзначають значення самооцінки для успішності адаптації особистості (С. Л. Ареф'єв, Л. Н. Корнеєва та ін.). Так, Л. Н. Корнеєва, говорить про те, що результатом неадекватної самооцінки зазвичай є неповна реалізація можливостей людини в діяльності або відмова від неї. Різка ломка самооцінки негативно позначається на успішності адаптації, супроводжується стійкими негативними емоціями, невротизації. Однак, захисна, іноді неадекватна самооцінка, тимчасово забезпечує особистості відносний комфорт. А це ще більш не сприяє адаптації, - вважає Л. М. Корнеєва. У результаті досліджень В. Г. Леонтьєва, А. Н. Жмирікова було виявлено взаємозв'язок успішної адаптації з такими особистісними якостями як активна уява, вольові якості, пластичність і гнучкість поведінки, схильність до домінування, здатність адекватно оцінювати фруструючу ситуацію (В. Г. Леонтьєв, 1992).

С. А. Ларіонова (2002) пропонує структурно-функціональну модель соціально-психологічної адаптації як самоорганізовану систему, яка відповідає всім загальним вимогам, що ставляться до систем: зберігає свою стійкість завдяки взаємодії із зовнішнім середовищем і здатна до самостійної перебудови своєї організації як під впливом зовнішнього середовища, так і процесів, що відбуваються в самій системі. Автор виокремлює наступні чинники, що детермінують адаптацію особистості:

- 1) ціннісні орієнтації, спрямованість особистості;
- 2) «Я-концепція» особистості;
- 3) базова соціальна потреба особистості в позитивному ставленні і самоставленні;
- 4) індивідуальні риси особистості, що визначають адаптаційні ресурси;
- 5) адаптаційні властивості інтелекту;
- 6) емоційно-вольовий компонент.

Крім того, автором виокремлюються наступні чинники соціально-психологічної дезадаптації: несформованість вищих соціальних мотивів, низький рівень розвитку моральних якостей особистості, асоціальні тенденції, зниження вольового контролю над афектом (схильність до панічних реакцій, до афективної дезорганізації діяльності або наявність неврівноваженості) і над спонуканнями (потягами) та ін. [15]

Велику соціальну проблему представляє шкільна дезадаптація, яка привертає увагу багатьох дослідників (В. Г. Бочарова, В. Н. Гуров, Н. М. Іовчук, В. Є. Каган, В. П. Кащенко, А. А. Северний та ін.). В. Г. Бочарова звертає увагу на те, що «порушена взаємодія індивіда із середовищем, що характеризується неможливістю здійснення ним в конкретному мікросоціумі своєї позитивної соціальної ролі, що відповідає її можливостям (визначається фахівцями як «соціальна дезадаптація», Н. М. Іовчук), є органічною частиною предмета соціальної педагогіки, її об'єктом як науки і області практичної діяльності» [23, с. 33].

На думку М. М. Безруких, С. П. Єфімової, «основними показниками психологічної адаптації дитини до школи є формування адекватної поведінки, встановлення контактів з учнями, вчителем, оволодіння практичними навичками навчальної діяльності» [1, с. 176].

Група вчених (І. Бессонова, Н. М. Іовчук, В. Є. Каган, А. А. Северний та ін.) займається вивченням проблеми соціальної дезадаптації дітей і підлітків, розкриваючи її в таких аспектах: поведінка, що має відхилення в сім'ї та школі; асоціальні форми поведінки та їх соціально-психологічні, особистісні, патологічні предиктори; основні підходи і методи комплексної діагностики та психолого-медико-педагогічної реабілітаційної допомоги соціально дезадаптованим дітям [9].

В. П. Кащенко розробив авторські методики виправлення відхилень у розвитку особистості дітей. У своїх працях він писав, що «питання про соціальні умови розвитку, поза всяким сумнівом, саме головне питання ... що не дитина повинна пристосовуватися до системи виховання і до програми навчання, а останні повинні бути пристосовані до неї, а звідси випливає вимога про те, щоб школа всюди, де тільки виникає нагода, брала до уваги індивідуальні особливості кожної окремої дитини» [10, с. 8].

Входячи до соціального середовища, до системи соціальних зв'язків, індивід, з одного боку, засвоює соціальний досвід, а з іншого - відтворює систему соціальних зв'язків за рахунок активного входження в середовище. Цей підхід акцентує увагу на тому, що індивід у процесі соціалізації не тільки збагачується, а й реалізує себе як особистість, впливаючи на життєві обставини і на інших людей [12].

Розрізняють такі рівні адаптації. По-перше, цілеспрямований конформізм, коли людина знає, як вона повинна діяти, як поводити себе, але зовні погоджуючись з вимогами соціального середовища, продовжує дотримуватися своєї системи цінностей (А. Маслоу). По-друге, взаємна терпимість, за якої суб'єкти взаємодії виявляють взаємну поблажливість до цінностей і форм поведінки один одного (Я. Щепанський). По-третє, акомодация - найбільш поширена форма соціальної

адаптації, що виникає на основі терпимості і виявляється у взаємних поступках, що означає визнання людиною цінностей соціального середовища і визнання середовищем індивідуальних особливостей людини (Я. Щепанський). По-четверте, асиміляція; або повне пристосування, коли людина повністю відмовляється від своїх колишніх цінностей і приймає систему цінностей нового середовища (Ж. Піаже). Існують й інші класифікації рівнів соціальної і психічної адаптації: нормальна, захисна, девіантна і патологічна. Таким чином, за допомогою поняття «адаптація» соціалізація розглядається як процес входження людини в соціальне середовище і його пристосування до культурних, психологічних і соціологічних чинників [16].

На думку Ю. В. Сичова, «соціально-психологічна адаптація є благополучним входженням людини в нове безпосереднє оточення. У результаті такого входження вона поступово стає повноправним членом колективу, знаходить друзів. Аналіз поведінки людини показує, що вона ніби-то проходить два ступені соціально-психологічного пристосування: входження спочатку в «офіційну», а потім і в «неофіційну» структуру колективу [25, с. 90].

Особливості соціально-психологічного дискурсу адаптації особистості, її соціально-психічної адаптованості А. А. Надчаджян характеризує як стан взаємовідносин особистості і групи, за якого особистість без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби, повною мірою йде назустріч рольовим очікуванням, що висувуються до неї еталонною групою, переживає стан самоствердження і вільного вираження своїх творчих здібностей [23, с. 238].

С. І. Розум вбачає особливість соціальної адаптації в тому, що адаптивним змінам з метою досягнення зазначеного стану піддається більшою мірою не фізичне тіло і його функції, а система суспільної поведінки людини. Звідси соціальну адаптацію можна визначити як процес і результат встановлення відносної взаємної відповідності між потребами особистості та вимогами соціального середовища [20].

С. А. Ларіонова виокремлює такі рівні адаптації: ефективна адаптація - високий ступінь адаптованості; неповна адаптація, нестійка адаптація - зниження ступені адаптованості в певних соціальних ситуаціях; дезадаптація - порушення адаптації [15].

При описі категорії адаптації часто користуються близькими, але не аналогічними, а вужчими за змістом поняттями. До них можна віднести стійкість до стресів, життєстійкість, самоефективність тощо.

Так, в якості одного з важливих чинників адаптації особистості, успішності подолання нею стресу К. О. Трифонова пропонує розгля-

дати копінг-компетентність, яка є аналогом поняття стресостійкості, що визначається як результат взаємодії різних компонентів (психофізіологічного, емоційного, інтелектуального, вольового) в контексті загальної системи адаптації. У копінг-компетентності можна виокремити наступні компоненти: адекватність в інтерпретації і оцінюванні різних параметрів ситуації як на рівні загальної тенденції, так і щодо специфічних стресорів; адекватність сприймання зовнішніх і внутрішніх ресурсів для подолання стресу; багатий репертуар копінг-стратегій і сформованість навичок вибору найбільш ефективних стратегій поведінки відповідно до параметрів ситуації; адекватність результатів копіngu, наслідків здійснених дій, їх ефективності, можливості і необхідності корекції [26].

Ще одним чинником адаптації особистості, на думку С. Л. Соловйової, є життестійкість, як інтегративна психологічна якість людини, що включає в себе і здатність приймати виклик долі, і внутрішній контроль з прийняттям відповідальності за події, що відбуваються, і цілеспрямованість дій. Певною мірою властивість життестійкості можна формувати в процесі виховання особистості, стимулюючи самостійність, підприємливість, навчаючи володінню своїми емоціями і вмінню мобілізуватися у важких життєвих ситуаціях [22].

Самоефективність також пов'язується з адаптаційними процесами особистості і розуміється як впевненість індивіда в можливості зробити певні дії і досягти певного результату [26].

При уточненні розуміння суті адаптаційних ресурсів особистості С. А. Ларіонова вказує, що це ряд психологічних та індивідуальних характеристик, які визначають ступінь соціально-психологічної адаптованості особистості в конкретних соціальних умовах. Адаптаційні ресурси особистості складають її певні психологічні особливості (основні чинники соціально-психологічної адаптації): ціннісні орієнтації, спрямованість особистості; позитивні соціальні установки; висока ступінь самоприйняття (відсутність великої розбіжності між Я-реальним і Я-ідеальним); високий рівень рефлексії; високий рівень емпатії, доброзичливості; розвинений вольовий контроль над імпульсами, афектами, спонуканнями; досить високий рівень розвитку адаптивних властивостей інтелекту (стильові властивості інтелекту, високі репрезентаційні здатності), які не визначаються традиційними психометричними методами; ефективність психологічних захистів (відсутність неадекватної виразності і стереотипності окремих видів захистів); наявність почуття гумору, позитивне ставлення до парадоксів [14].

На першому етапі процесу соціальної адаптації особистості відбувається входження у колектив, представлення його членам, хоча коло

знайомих поки обмежене. На цьому рівні індивід не затримується, і формальне знайомство через певний час набуває характеру неформальних стосунків. Посередником у встановленні таких стосунків може виступати вихователь, соціальний педагог, викладач, менеджер, методист тощо. На другому етапі поступово розширюється коло знайомих, новачок встановлює неофіційні стосунки з оточуючими людьми, вибирає близьких знайомих за спільністю інтересів. Якщо особистість показує себе з позитивного боку, добре розуміє настрій колективу, розділяє його інтереси, то з нею починають рахуватися, вона здобуває авторитет у колективі.

Події на Сході України, анексія Криму призвели до появи вимушених переселенців всередині нашої країни. Але досі немає чіткого механізму соціально-психологічної допомоги внутрішнім мігрантам, зокрема дітям-мігрантів.

Одним із пріоритетних напрямів у дослідженні новітньої еміграції МІОК обрав питання вивчення ситуації дітей, що залишилися в Україні без опіки батьків, а також дітей, що виїхали за кордон разом із батьками. Інститут започаткував проект «Діти емігрантів про себе», координатором якого була Н. Гумницька. Проект був підтриманий Міжнародним фондом «Open Ukraine». Вони запропонували оригінальну методику дослідження стану (зокрема психоемоційного) дітей емігрантів через безпосередній дитячий погляд на реальну ситуацію, в яку їх поставило життя. Для її реалізації використовувалася форма Міжнародного молодіжного конкурсу під назвою «Діти емігрантів про себе». Аналіз думок дітей емігрантів дозволяє стверджувати, що сучасна еміграція, крім економічних, демографічних та інших проблем, породила два небезпечних явища, які вкладаються у поняття «соціальні сироти» та «національні сироти». Новітнє явище, що отримало назву «соціального сирітства», загрожує моральному здоров'ю нації, негативно впливає на психологічний стан підростаючого покоління українців, руйнує родини. Застосований термін «національні сироти» стосується дітей, які разом із батьками опинилися на чужині. Ці діти і їхні батьки передусім потребують уваги з боку держави щодо створення умов для збереження ними своєї ідентичності при адаптації у чуже середовище [4].

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми дослідження показав, що соціальна адаптація - це взаємодія особистості і соціального середовища, яке веде до оптимального співвідношення цілей і цінностей особистості та групи. У ході соціальної адаптації реалізуються потреби, інтереси і прагнення особистості, розкривається і розвивається її індивідуальність, особистість входить у нове соціальне оточення, стає повноправним чле-

ном колективу. Соціальна адаптація передбачає активну позицію особистості, усвідомлення свого соціального статусу і пов'язаної з ним ролі поведінки як форми реалізації індивідуальних можливостей особистості в процесі вирішення нею загальногрупових завдань. Результатом соціальної адаптації особистості є сформованість соціальних і професійних якостей спілкування, поведінки і діяльності, прийнятих у суспільстві, за допомогою яких особистість може реалізувати свої прагнення, потреби, інтереси і схильності, тобто проявити себе в колективі і суспільстві, самовизначитися. Соціальна адаптація передбачає активне прийняття і застосування особистісних норм, цінностей і традицій колективу, включення особистості в нього як повноправного члена.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричним вивченням процесу соціальної адаптації дітей вимушених мігрантів та розробкою тренінгової програми з оптимізації процесу їх соціальної адаптації.

Список використаних джерел

1. Безруких М. М. Знаете ли вы своего ученика? : проблемы психологической адаптации : учебное пособие / М. М. Безруких, С. П. Ефимова. – Москва : Просвещение, 1991. – 240 с.
2. Волков Г. Д. Адаптация и ее уровни // Философия пограничных проблем науки / Г. Д. Волков, Н. Б. Оконская. – Пермь : Пермский гос. ун-т, 1975. – Вып. 7. – С. 134–142.
3. Георгиева И. А. Социально-психологические факторы адаптации личности в коллективе : автореф. канд. психол. наук : 19.00.05 / И. А. Георгиева. – Л. : Ленингр. гос. ун-т., 1985. – 22 с.
4. Гумницька Н. Наукова діяльність Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою [Електронний ресурс] / Н. Гумницька, І. Ключковська, О. Палінська, О. П'ятковська, О. Туркевич, Г. Шміло, У. Гладун. – URL: <http://www.lp.edu.ua/miok/naukova-diyalnist-instytutu>
5. Демографический понятийный словарь / под ред. Л. Л. Рыбаковского. – М.: Центр социального прогнозирования, 2003. – С. 6–7.
6. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 / [Редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 848 с. – с. 385.
7. Жуков В. И. Российские преобразования: социология, экономика, политика / В. И. Жуков. – Москва : изд-во МГСУ, 2002. – 672 с. – с. 150–151.
8. Зотова О. И. Методология и методы социальной психологии / О. И. Зотова, И. К. Кряжева. – М. : АН СССР, Ин-т психологи, 1977. – С. 173–188.
9. Иовчук Н. М. Проблемы детской и подростковой наркологии : Мат-лы Российской научн.-практ. конф. / Н. М. Иовчук, А. А. Северный ; [под ред. Н. В. Вострокнутовой, А. А. Северного]. – М., 1999. – С. 10-15.
10. Кащенко В. П. Педагогическая коррекция: Исправление недостатков характера у детей и подростков : Кн. для учителя / В. П. Кащенко. – М. : Просвещение, 1994. – с. 8.

11. Корель Л. В. Социология адаптации: вопросы теории, методологии и методики / Л. В. Корель. – Новосибирск : Наука, 2005. – 423 с.
12. Кузьмин С. А. Социальные системы: Опыт, структура анализа / С. А. Кузьмин. – М. : Наука, 1996. – 192 с.
13. Крушельницкая О. И. Как помочь детям мигрантов [Электронный ресурс] / О. И. Крушельницкая, А. Н. Третьякова // Журнал «Отечественные записки». – № 4 (19) 2004. – URL : http://magazines.russ.ru/oz/2004/4/2004_4_27-pr.html.
14. Ларионова С. А. Профессионально-психологический отбор кандидатов на службу в органы внутренних дел на основе диагностики социально-психологической адаптированности личности : дис. канд. психол. наук. : 19.00.05 / С. А. Ларионова. – М., 2001. – 274 с.
15. Ларионова С. А. Социально-психологическая адаптация личности: теоретическая модель и диагностика : монография / С. А. Ларионова. – Белгород, 2002. – 200 с. – с. 93.
16. Матвеева А. И. Соціальна адаптація та духовна самоідентифікація особистості [Електронний ресурс] / А. І. Матвеева // Журнал «Молодий вчений». – № 8, Т. 2. – М., 2011. – с. 6–14. – URL : <http://moluch.ru/archive/31/>
17. Милославова И. А. Понятие и структура социальной адаптации : автореф. дис. канд. философ. наук. : 09.00.01 / И. А. Милославова. – Л., 1974. – 24 с.
18. Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности / А. А. Налчаджян ; [отв. Ред. Э. А. Александрян]. – Ереван : Изд-во АН АрмССР, 1988. – 263 с. – с. 238.
19. Педагогическая энциклопедия. В 4-х томах / под ред. И. А. Каиров, Ф. Н. Петров. – Том 3. – М, 1996. – 879 с. – с. 12.
20. Розум С. И. Психология социализации и социальной адаптации человека : Теоретический и эмпирический анализ ключевых проблем психологии социализации / С. И. Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 364 с. – с. 337–346.
21. Ромм М. В. Адаптация личности в социуме : теоретико-методологический аспект / М. В. Ромм. – Новосибирск : Наука, 2002. – 274 с.
22. Соловьева С. Л. Тревога и тревожность: теория и практика [Электронный ресурс] / С. Л. Соловьева // Медицинская психология в России : электрон. науч. журн. – 2012. – N. 6 (17). – URL: <http://medpsy.ru>
23. Социальная дезадаптация: нарушения у детей и подростков : материалы Российской научно-практической конференции / под. ред. Н. В. Вострокнутовой, А. А. Северного. – М., 1996. – с. 33.
24. Словарь социально-психологических понятий / под ред. Е. С. Кузьмин, В. Е. Семенова. – Л. : Лениздат, 1987. – 144 с. – с. 6.
25. Сычев Ю. В. Микросреда и личность: философские и социологические аспекты / Ю. В. Сычев. – М. : Мысль, 1974. – 192 с. – с. 90–92.
26. Трифонова Е. А. Адаптационный потенциал личности и психосоматический риск : проблема копинг-компетентности / Е. А. Трифонова. – Изв. РГПУ им. А. И. Герцена. – 2013. – № 155. – С. 71–83.
27. Шабанова М. А. Социальная адаптация в контексте свободы / М. А. Шабанова // Социологические исследования. – 1995. – № 9. – С. 81–88.
28. Янин Г. И. Понятие и структура социальной адаптации / Г. И. Янин // Социология управления и духовной жизни : сб. науч. тр. – Белгород. – 1996. – Вып. 1. – С. 22–28.

References transliterated

1. Bezrukih M. M. Znaete li vy svoego uchenika? : problemy psihologicheskoy adaptacii : uchebnoe posobie / M. M. Bezrukih, S. P. Efimova. – Moskva : Prosveshhenie, 1991. – 240 s.
2. Volkov G. D. Adaptacija i ee urovni // Filosofija pogranych problem nauki / G. D. Volkov, N. B. Okonskaja. – Perm' : Permskij gos. un-t , 1975. – Vyp. 7. – S. 134–142.
3. Georgieva I. A. Social'no-psihologicheskie faktory adaptacii lichnosti v kollektive : avtoref. kand. psihol. nauk : 19.00.05 / I. A. Georgieva. – L. : Leningr. gos. un-t., 1985. – 22 s.
4. Gumnyč'ka N. Naukova dijāl'nist' Mizhnarodnogo instytutu osvity, kul'tury ta zv'jazkiv z diasporo [Elektronnyj resurs] / N. Gumnyč'ka, I. Ključkovs'ka, O. Palins'ka, O. P'jatkovs'ka, O. Turkevych, G. Shmilo, U. Gladun. – URL: <http://www.lp.edu.ua/miok/naukova-diyalnist-instytutu>
5. Demograficheskij ponjatijnyj slovar' / pod red. L. L. Rybakovskogo. – M. : Centr social'nogo prognozirovanija, 2003. – S. 6–7.
6. Ekonomichna encyklopedija: U tr'oh tomah. T. 2 / [Redkol. : S. V. Mochernyj (vidp. red.) ta in.]. – K. : Vydavnychij centr «Akademija», 2001. – 848 s. – s. 385.
7. Zhukov V. I. Rossijskie preobrazovanija: sociologija, jekonomika, politika / V. I. Zhukov. – Moskva : izd-vo MGSU, 2002. – 672 s. – S. 150–151.
8. Zotova O. I. Metodologija i metody social'noj psihologii / O. I. Zotova, I. K. Krjazheva. – M. : AN SSSR, In-t psihologi, 1977. – S. 173–188.
9. Iovchuk N. M. Problemy detskoj i podrostkovoju narkologii : Mat-ly Rossijskoj nauchn.-prakt. konf. / N. M. Iovchuk, A. A. Severnyj ; [pod red. N. V. Vostroknutovoj, A. A. Severnogo]. – M., 1999. – S. 10-15.
10. Kashhenko V. P. Pedagogicheskaja korekcija: Ispravlenie nedostatkov haraktera u detej i podrostkov : Kn. dlja uchitelja / V. P. Kashhenko. – M. : Prosveshhenie, 1994. – S. 8.
11. Korel' L. V. Sociologija adaptacii: voprosy teorii, metodologii i metodiki / L. V. Korel'. – Novosibirsk : Nauka, 2005. – 423 s.
12. Kuz'min S. A. Social'nye sistemy: Opyt, struktura analiza / S. A. Kuz'min. – M. : Nauka, 1996. – 192 s.
13. Krushel'nickaja O. I. Kak pomoch' detjam migrantov [Elektronnyj resurs] / O. I. Krushel'nickaja, A. N. Tret'jakova // Zhurnal «Otechestvennye zapiski». – № 4 (19) 2004. – URL : http://magazines.russ.ru/oz/2004/4/2004_4_27-pr.html.
14. Larionova S. A. Professional'no-psihologicheskij otbor kandidatov na sluzhbu v organy vnutrennih del na osnove diagnostiki social'no-psihologicheskoy adaptirovannosti lichnosti : dis. kand. psihol. nauk. : 19.00.05 / S. A. Larionova. – M., 2001. – 274 s.
15. Larionova S. A. Social'no-psihologicheskaja adaptacija lichnosti: teoreticheskaja model' i diagnostika : monografija / S. A. Larionova. – Belgorod, 2002. – 200 s. – S. 93.
16. Matvjejeva A. I. Social'na adaptacija ta duhovna samoidentyfikacija osobystosti [Elektronnyj resurs] / A. I. Matvjejeva // Zhurnal «Molodyj vchenyj». – № 8, T. 2. – M., 2011. – S. 6–14. – URL : <http://moluch.ru/archive/31/>
17. Miloslavova I. A. Ponjatje i struktura social'noj adaptacii : avtoref. dis. kand. filosof. nauk. : 09.00.01 / I. A. Miloslavova. – L., 1974. – 24 s.

18. Nalchadzhan A. A. Social'no-psihologicheskaja adaptacija lichnosti / A. A. Nalchadzhan ; [otv. Red. Je. A. Aleksandrjan]. – Erevan : Izd-vo AN ArmSSR, 1988. – 263 s. – S. 238.
19. Pedagogicheskaja jenciklopedija. V 4-h tomah / pod red. I. A. Kairov, F. N. Petrov. – Tom 3. – M., 1996. – 879 s. – S. 12.
20. Rozum S. I. Psihologija socializacii i social'noj adaptacii cheloveka : Teoreticheskij i jempiricheskij analiz ključevyh problem psihologii socializacii / S. I. Rozum. – SPb. : Rech', 2006. – 364 s. – S. 337–346.
21. Romm M. V. Adaptacija lichnosti v sociume : teoretiko-metodologicheskij aspekt / M. V. Romm. – Novosibirsk : Nauka, 2002. – 274 s.
22. Solov'eva S. L. Trevoga i trevozhnost': teorija i praktika [Jelektronnyj resurs] / S. L. Solov'eva // Medicinskaja psihologija v Rossii : jelektron. nauch. zhurn. – 2012. – N. 6 (17). – URL: <http://medpsy.ru>
23. Social'naja dezadaptacija: narushenija u detej i podroستkov : materialy Rossijskoj nauchno-praktičeskoj konferencii / pod. red. N. V. Vostroknutovoj, A. A. Severnogo. – M., 1996. – S. 33.
24. Slovar' social'no-psihologicheskikh ponjatij / pod red. E. S. Kuz'min, V. E. Semenova. – L. : Lenizdat, 1987. – 144 s. – S. 6.
25. Sychev Ju. V. Mikrosreda i lichnost': filosofskie i sociologičeskie aspekty / Ju. V. Sychev. – M. : Mysl', 1974. – 192 s. – S. 90–92.
26. Trifonova E. A. Adaptacionnyj potencial lichnosti i psihosomaticeskij risk : problema koping-kompetentnosti / E. A. Trifonova. – Izv. RGPU im. A. I. Gercena. – 2013. – № 155. – S. 71–83.
27. Shabanova M. A. Social'naja adaptacija v kontekste svobody / M. A. Shabanova // Sociologičeskie issledovanija. – 1995. – № 9. – S. 81–88.
28. Janin G. I. Ponjatie i struktura social'noj adaptacii / G. I. Janin // Sociologija upravlenija i duhovnoj zhizni : sb. nauch. tr. – Belgorod. – 1996. – Vyp. 1. – S. 22–28.

Abstract

Khachatryan Y. R.,

Researcher of scientific degree, chair of
social psychology

THEORETICAL ANALYSIS OF THE SOCIAL ADAPTATION OF FORCED MIGRANTS CHILDREN

The current migration processes generate interest on research problems of social adaptation of migrants. The subject has become particularly topical due to the situation that prevailed in the social, political and economic life of Ukraine. Under the conditions of intensified migration flows the issues of integration of migrants in all aspects of life of the host country strongly emerge.

The review of theoretical approaches to the analysis of problems of social adaptation of forced migrants' children is presented.

The specialists' interest in social and psychological adaptation of migrants exists for a long time already. Its various aspects are studied by both domestic and foreign anthropologists, ethnologists, cultural, sociologists, demographers, political scientists, psychologists and teachers.

One of the problems faced by migrants is the adaptation to a new social environment, in other words, social adaptation.

An adult migrant is adapting to the new environment quickly enough. But it is not so easy with the children of migrants who are in the process of identity formation.

The method of adaptation depends on the individual, skills, education and abilities. Inability to adapt, ignorance of conduct, result in inability of the child to assert themselves as a member of the children's team.

Social adaptation involves active perception and assimilation of personal norms, values and traditions of the production team, including personality into it as a full member.

The prospects of further research are related to the empirical study of the process of social adaptation of forced migrants' children and development of a training program on optimization of the process of their social adaptation.

УДК 159.98: 316.61

Чуйко О. В.,

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної
реабілітації та соціальної педагогіки,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: chuiko_ov@ukr.net

ЗАРУБІЖНІ МОДЕЛІ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ, ТРАВМОВАНИХ ВІЙНОЮ

У статті проводиться аналіз зарубіжних моделей роботи з дітьми, які зазнали психотравмуючого впливу війни. В представлених моделях (грузинській, нідерландській та американській) наводяться головні чинники психосоціальної реабілітації дітей та підлітків. Їх систематизація та узагальнення дозволяють виокремити вагомні механізми процесу, які варто враховувати спеціалістам-практикам у галузі допомоги.

Ключові слова: внутрішньо переміщені діти та підлітки, психосоціальна модель реабілітації, дитяча психотравма, модель стійкості, ненасильницьке спілкування, музична терапія.

The article analyzes the foreign models of work with children who have experienced traumatic impact of war. In the presented models (Georgian, Dutch and American) are the main factors of psychosocial rehabilitation of children and adolescents. Their systematization and generalization of mechanisms to isolate important process that practitioners in care should consider.

Key words: internally displaced children and adolescents, psychosocial rehabilitation model, children psych trauma model of stability, non-violent communication, music therapy.

Постановка проблеми. Найбільш вразливу категорію осіб в сучасній Україні становлять діти-переселенці. Випробування, із якими зіштовхнулися вони, можна співвідносити із такими поняттями, як «травма», «втрата», «жорстоке позбавлення». В основі такого стану – страх, який став наслідком зустрічі із загрозливими для їхнього життя подіями – пораненнями, вбивствами, бомбардуванням, насиллям; усім тим, що супроводжує страшне слово – війна. Переміщен-

ня на нове місце проживання – це додаткове стресове випробування для дітей. Нові однокласники, сусіди, ровесники неоднозначно ставляться до прибулих дітей. Їх дитячо-безпосередні реакції осуду, презирства, агресії, які часто є відображенням реакцій дорослих людей, можуть ставати додатковими психотравмуючими чинниками для дитячої психіки. Діти та підлітки із сімей внутрішньо переміщених осіб (ВПО) потребують не лише матеріального чи фізичного захисту з боку батьків, але й потрібної психологічної та педагогічної допомоги задля їх успішної адаптації та якісного соціального функціонування у соціумі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перед українською психологічною, педагогічною спільнотами, професійними спільнотами соціальних працівників гостро постало питання розробки адекватних моделей психологічної допомоги психотравмованим особам (включаючи дітей) в ситуації масового переміщення із зони військових дій на нові території помешкання. Вже у вересні 2014 року О.В.Тимченко, виступаючи перед учасниками Круглого столу [4] звернув увагу учасників на диференційований підхід у наданні психологічної допомоги вимушеним переселенцям. Критеріями поділу на різновиди допомоги вчений-практик називає: 1) характер перенесених втрат постраждалими; 2) рівень психічної травматизації постраждалих. У результаті була запропонована наступна градація:

- 1) особа покинула зону АТО заздалегідь, із речами, документами тощо;
- 2) залишила зону АТО поспіхом, не все з речей вдалося забрати, потрапила під обстріли;
- 3) потрапила під обстріли, житло зруйновано частково або повністю;
- 4) досить тривалий час особа перебувала у зоні військових дій;
- 5) є поранення, або поранень зазнали члени родини;
- 6) був факт загибелі близької людини у зоні проведення АТО;
- 7) хтось із членів родини залишився в зоні АТО.

Виходячи з цього, у осіб, які потрапляють до категорій 1-3, у майбутньому можна прогнозувати успішне проходження процесу психологічної адаптації, для цієї категорії осіб достатнім буде проведення заходів в межах соціально-психологічної стимуляції до активності, координації дій, інформуванні тощо. Ті ж особи, які підлягають 4-7 рівням, потребують особливої (посиленої) психологічної, педагогічної, соціальної уваги з боку приймаючої громади. Говорити про успішність проходження ними процесу психологічної адаптації до нових умов життєдіяльності потрібно дуже обережно.

Крім вищезначених критеріїв диференціації вітчизняні дослідники [1] звертають увагу ще на один, не менш вагомих маркер, - специфіку категорії постраждалих осіб, зазначаючи, що діти-переселенці вирізняються особливими психічними та психологічними проблемами: порушенням когнітивних процесів; наявністю невротичних реакцій (стресове виснаження, фобічні реакції, порушення сну й апетиту); функціональними розладами (регрес поведінки та психосоматичні розлади); емоційними та поведінковими порушеннями (реакції протесту, підвищена плаксивість та капризність, часті зміни настрою); проблемами, пов'язаними із спілкуванням (несформованість адекватних соціально-комунікативних навичок, страх і недовіра або агресія і дратівливість стосовно оточення, можлива надмірна залежність від думок оточуючих); порушенням взаємовідносин у сім'ї через зміну соціальної ситуації та обов'язків у сім'ї, що часто змушує дітей і підлітків «включатися» в дорослі проблеми, до яких вони можуть бути не готовими.

Метою психологічної підтримки дітей має бути допомога у подоланні проблем розвитку, викликаних пережитим досвідом вимушеної міграції та попередження явища маргіналізації у приймаючому середовищі.

У цьому зв'язку, перед спеціалістами, які безпосередньо працюють з дітьми-переселенцями, постає важлива задача розробки якісної вітчизняної моделі психологічної допомоги дітям, які зазнали травмуючого впливу війною. Нерідко цей пошук призводить до вивчення існуючих зарубіжних моделей допомоги дітям із наступною спробою їх імплементації у власну практику. Серед існуючих моделей роботи варто виокремити ті, які ураховують психосоціальні чинники впливу як на розвиток та динаміку соціальної дезадаптації індивіда, так і на формування адаптаційного ресурсного потенціалу дитини в ситуації зміни соціального середовища.

Звернення до існуючих психосоціальних моделей реабілітації актуалізує проблему упровадження особистісно-орієнтованих та мультидисциплінарних підходів у практику допомоги, координації і узгодженості зусиль різних спеціалістів, які працюють у галузі охорони психічного здоров'я.

Мета статі полягає в аналізі зарубіжних моделей психосоціальної реабілітації дітей і підлітків, які зазнали травмуючого впливу війною, та визначення змісту і механізмів їх функціонування.

Виклад основного матеріалу.

1. Психосоціальна модель реабілітації дітей і підлітків (автори - грузинські спеціалісти Н.Сарджвеладзе, З. Бебераджвілі та ін.) [6].

Автори моделі розглядають психосоціальну реабілітацію не лише як відновлення нормального соціального і побутового функціонування людини, але й її духовного світу. Надавачу допомоги - «хелперу» - важливо розуміти базові настанови, уявлення (базові ілюзії) про картину світу постраждалого, які в результаті травматизації значно змінюються і потребують ретельного розпізнавання та корекції травмованої частини «Я».

Специфікою дитячої психотравми, на думку авторів моделі, є їх поділ на два види: 1) травма очевидців травмуючої події; 2) травма соціального рівня, яка стосується усієї популяції ВПО. На думку дослідників, головна відмінність травм першого типу полягає у перманентному впливі соціальної травматизації, який стосується усіх, без виключення, представників підростаючого покоління. Невиплакане горе, невисловлена і невиражена агресія, відчуття потурання власної гідності – є потужними травмуючими чинниками для дітей і підлітків. Психотравми другого типу є наслідком постійного перебування дітей серед переселенців, де постійні розмови про вимушену міграцію, незадоволення побутовими умовами теперішнього, спогади про минуле, тривога про майбутнє призводять до формування специфічних психологічних «новоутворень» дитини: віктимність (переживання себе жертвою) і зачатки формування «образу ворога», що в майбутньому можуть виявити себе як альтернативні шляхи порочного розвитку: 1) ідентифікація з агресором, реваншистські настрої і агресивні тенденції; 2) пасивна життєва позиція, втеча від відповідальності та пошук «рятівника».

Виходячи з цього, основна робота з дітьми повинна спрямовуватись на подолання отриманого травмуючого досвіду, усунення почуття віктимності та образу ворога, який виникає внаслідок постійної його інтенсифікації у середовищі переселенців. Окрім того, важливим є особистісний розвиток та інтеграція дітей у суспільство. Автори наголошують на комплексному підході, що, з одного боку, передбачає мобілізацію внутрішніх процесів подолання у дітей, а з іншого – мобілізацію ресурсів актуального середовища дитини – сім'ї, батьків, вчителів школи, дитячого садка, громади в цілому.

Представлена психосоціальна модель реабілітації охоплює усі рівні особистісного функціонування дитини: поведінку і навички, емоції і пізнавальні функції, систему цінностей і установки, «Я» і особистісну ідентичність. Серед основних форм роботи у даній моделі виокремлюються:

- групова робота (тренінги комунікативних навичок; групи особистісного зростання з метою корекції деструктивних установок;

групи для дітей дошкільного віку, спрямовані на корекцію поведінкових, емоційних і когнітивних проблем; розвиток творчих здібностей дітей тощо);

- масова робота (включає як роботу з дітьми, так і з їхніми батьками). Її особливість полягає у цілеспрямованому залученні дітей-переселенців до спільних заходів з місцевими дітьми: концерти, виставки, вікторини, випуски газет, авторські спектаклі, переписка тощо. Окрім того, акцент робиться на проведенні інформаційної роботи з батьками задля підвищення їхньої компетентності у галузі дитячої психології;
- індивідуальна робота з дітьми і підлітками спрямована на психотерапевтичну допомогу дітям, які мають травматичні і психосоматичні порушення (прерогатива у цих питаннях належить виключно психіатрам і психологам);
- сімейне консультування, яке покликане гармонізувати сімейні стосунки, але залежно від глибини і спектру сімейних проблем, суб'єктом допомоги може бути сімейний терапевт або хелпер, зокрема до завдань хелпера входить корекція і вдосконалення стилю виховання дітей, робота з подолання почуття віктимності і образу ворога, покращення комунікації між членами сім'ї тощо;
- робота з педагогами, що передбачає проведення її за двома напрямками: 1) підвищення сенситивності самих педагогів до психологічних особливостей травмованих дітей; 2) засвоєння навичок і вмінь, необхідних для регулювання стосунків між дітьми.
- народно-дипломатичні зустрічі дітей і підлітків, спрямовані на встановлення людських стосунків із представниками протиборчої сторони. Велика увага приділяється підбору учасників таких місій.

2. Психосоціальна модель розвитку стійкості дитини (автор - нідерландський дослідник Матайс Еувема, 2006) [3]. Основу концепції становить поняття «стійкість», яка розглядається у якості універсальної здатності, що дозволяє людині, групі або спільноті запобігати, мінімізувати або долати згубні наслідки того чи іншого нещастя. Автор вважає, що незважаючи на будь-які серйозні потрясіння у житті дитини (насильство, втрата родини, вимушена зміна проживання тощо), вона може опиратися як на свої внутрішні ресурси, так і підтримку ззовні, щоб впоратися із ситуацією та адаптуватися до нових умов (Артсон та Кнудсен, 2004).

Характер стійкості визначають два провідні чинники: чинники ризику, які ставлять під загрозу розвиток дитини і захисні чинники, які в першому і в другому випадках залежать від самої дитини, від її оточення (батьків) або від суспільства (табл.1)

Таблиця 1

Приклади чинників ризику і захисних чинників у розвитку дитини

Потенційні дитячі чинники ризику	Потенційні ризики від батьків/сім'ї	Потенційні соціальні чинники ризику
Передчасні пологи, вроджені аномалії	Відсутність одного із батьків (з відсутністю підтримки від іншого)	Бідність
Хронічне або тяжке захворювання	Жорстоке поводження з дитиною	Вплив насильства в ЗМІ
Темперамент (запальний або ж навпаки)	Неорганізована сім'я, низький контроль з боку батьків	Відсутність доступу до громадських послуг підтримки (медичне обслуговування, соціальні послуги тощо)
Розумова відсталість/ низький інтелект	Безпритульність	Деорганізованість у спільноті та відсутність соціальної згуртованості
Інше	Інше	Інше
Можливі захисні чинники (на рівні дитини)	Можливі захисні чинники (від батьків/сім'ї)	Можливі соціальні захисні чинники
Гарне здоров'я	Надійна прив'язаність	Гарний соціально-економічний статус
Гарні соціальні навички	Підтримка дитини під час стресу батьками	Доступ до медичного обслуговування та соціальних послуг
Історія адекватного розвитку	Підтримка / залучення всієї сім'ї	Безпечне житло
Хобі та інтереси	Батьківська компетентність та гарні навички подолання труднощів	Релігійна віра та участь в обрядах
Інше	Інше	Інше

Автор теорії стійкості зауважує, що вплив чинників ризику на розвиток дітей носить кумулятивний характер. Тобто, маючи один чинник ризику, дитина ймовірно буде чутливою до інших (наприклад, дитина з ненадійною прив'язаністю (один з чинників ризику) більшою мірою схильна стати жертвою насилля (ще один чинник ризику).

Конкретними чинниками ризику для розвитку дитини у зруйнованих війною районах є рівень значущості цієї події для дитини та її сім'ї, а головне, чи призвела вона до втрати одного або обох з батьків чи опікунів. Серед інших чинників автор виділяє: стадії розвитку особистості дитини; особистісні якості дитини; наявність або відсутність підтримки дорослих (особливо близьких, які забезпечують опіку і пі-

клування); факт особистої залученості дитини у якості потерпілого або злочинця.

Довгострокові наслідки для розвитку дитини можуть залежати від наступних чинників: реакція найближчого оточення дитини на зміни в її поведінці, зовнішності або соціальному статусі; можливість заміщення найбільш значущих втрат; можливість уникнення подальших травматичних переживань; рівень і якість допомоги, яку дитина та її сім'я отримують; масштаби змін «життєвого плану» дитини.

У центрі уваги психосоціальних втручань, на думку М. Евуема, має бути здійснення захисних чинників, які можуть нейтралізувати дії багатьох ризиків, з якими стикаються діти у постраждалих від війни районах.

Автор зупиняється на п'яти захисних чинниках: 1) конструктивні механізми подолання труднощів усередині самої дитини, які проявляються у вигляді набутих навичок та здатностей, що розвиваються впродовж життя і допомагають впоратися з труднощами; 2) підтримка дорослих: фізична, психологічна, моральна; 3) взаємодія з однолітками, побудована на принципах рівності; 4) почуття нормалізації ситуації та майбутньої перспективи через створення сталого розпорядку для дитини, відновлення традиційних практик і звичаїв; 5) безпека та спокій: фізична та емоційна.

Важливим механізмом упровадження даної моделі є забезпечення залучення дитини, або її участь у реалізації заходів, які плануються розробниками програм. Іншими словами, участь – це «слухання дітей, надання їм простору для формулювання своїх власних проблем, а також, враховуючи дитячу зрілість та здібності, надання їм можливості брати участь у плануванні, проведенні та оцінці діяльності, яка може означати залучення їх до процесу прийняття рішень» (VanBeers, 1995).

3. Ненасильницький метод спілкування (NVC–Nonverbal Communication) американського психолога Маршалла Розенберга [2, 5, 7], що ґрунтується на ідеї розуміння людиною власних потреб і потреб людей, які її оточують. Автор моделі стверджує, що усі людські істоти мають здатність до співчуття, а до насильницької або ворожої поведінки вдаються лише через те, що не знають ефективніших стратегій для задоволення потреб. Така ворожа поведінка передається у спілкуванні через моралістичні судження, оцінки, критичні зауваження, погрози, вимоги, примуси, глузування або ж через навішування «ярликів». Ці форми мови і спілкування уводять людину від природного стану співпереживання і які, на думку автора, вносять свій внесок у нетерпимість до себе та інших людей. Такі жорстокі методи комунікації призводять до глибоких внутрішніх ран, які в свою чергу часто

викликають депресії, гнів або ж фізичне насилля. Відповідні поведінкові звички та навички усного мовлення засвоюються індивідом через культуру. На жаль, як зауважує Розенберг, багато культур світу вчать цим «життєвідчужуючим» методам комунікації, вважаючи їх корисними та звичними.

У моделі М. Розенберга вирізняються чотири основні кроки, які дозволяють оволодіти моделлю NVC: спостереження (без осуду, ярликів, діагнозів тощо), почуття (без обдумувань), потреби (загальні для людей потреби, без стратегій), прохання (без вимог). Важлива функція ненасильницького спілкування полягає в тому, щоб максимально ясно навчитися виражати ці чотири інформаційні компоненти, а з іншого боку – отримувати ці ж самі чотири компоненти від інших людей. «Коли ми віддаємо від самого серця, ми робимо це заради почуття радості, яке виникає кожного разу, коли ми покращуємо життя іншої людини. Так збагачується і той, хто дає, і той, хто бере» [5, с. 12, 5]. Коротка суть процесу ННС відображена в таблиці 2.

Таблиця 2

**Алгоритм процесу ненасильницького спілкування
(за Маршалом)**

Чесно виражаю свій стан, нікого не звинувачуючи і не критикуючи	Емпатійно сприймаю твій стан, не відчужуючи звинувачень чи критики
СПОСТЕРЕЖЕННЯ	
Що із того, що я спостерігаю (побаченого, почутого, пригаданого, причому без моїх оцінок), сприяє чи не сприяє моему благополуччю: <i>- Коли я чую (бачу) те-то й те-то...</i>	Що з того, що ти спостерігаєш (бачиш, чуєш, згадуєш, уявляєш, причому без твоїх оцінок), сприяє чи не сприяє твоєму благополуччю: <i>- Коли ти чуєш (бачиш) те-то й те-то...</i>
ПОЧУТТЯ	
Як я себе почувую (емоції чи відчуття, а не думки) у зв'язку з тим, що я спостерігаю: <i>- Я відчуваю те-то й те-то...</i>	Як ти себе почуваш (емоції чи відчуття, а не думки) у зв'язку з тим, що ти спостерігаєш: <i>- Ти відчуваєш те-то й те-то...</i>
ПОТРЕБИ	
Яка у мене потреба (а не примха) викликає мої почуття: <i>- Тому що мені потрібно те-то й те-то...</i> Чітко називаю те, що повинно покращити моє життя, але нічого не вимагаю	Яка твоя потреба (а не примха) викликає твої почуття: <i>- Тому що тобі потрібно те-то й те-то...</i> Емпатійно сприймаю те, що повинно покращити твоє життя, і не чую ніяких вимог

ПРОХАННЯ

Конкретні дії, які б я схвалив - <i>Ти не хотів би зробити те-то й те-то...</i>	Конкретні дії, які б ти схвалив - <i>Чи не хотів би ти те-то й те-то...</i> (може пропускатися, коли просто пропонується емпатія)
--	---

Формування навичок ненасильницького спілкування може відбуватися як в індивідуальній, так і в груповій формах. Спеціаліст, який проводить навчання методу, повинен дотримуватися ряду принципів:

- а) визнання і підкреслювання цінності кожного учасника групи, кожної людини;
- б) створення «позитивного клімату» в групі, що передбачає надання учасникам можливості для побудови діалогу, вплив на прийняття спільних рішень, посилення згуртованості групи;
- в) розвиток нових форм солідаризації стосунків, який ґрунтується на усвідомленні учасниками спільної відповідальності.

Даний метод володіє потужним потенціалом налагодження стосунків, і, як зазначають практики, успішно зарекомендував себе в політичній, дипломатичній сферах, консультативній, організаційній практиці тощо. Зокрема NVC є ефективним інструментом комунікації в психотерапевтичній моделі (музичній терапії) реабілітації дітей, які зазнали впливу війни. Автор моделі Lukas Dols [8] (Нідерланди) вважає, що музика у даному контексті, безоцінна, її не можна пояснювати чи інтерпретувати в категоріях «добре» чи «погано». Музика сприяє вивільненню негативних почуттів та емоцій, розвиває відчуття внутрішньої і зовнішньої безпеки, актуалізує нові потреби.

І ненасильницьке спілкування у цьому контексті є саме тим інструментом, який допомагає спілкуватися неупереджено, створюючи ідеальний простір для виразу потреб кожної травмованої дитини. Окрім цього, у даній моделі психотерапії використовуються різноманітні методи, які сприяють формуванню внутрішньої та зовнішньої безпеки дитини: барабанне коло, виготовлення музичного інструменту Lab, хоровий спів, танцювальні вправи, створення вистав, написання власних пісень тощо.

Висновки. Узагальнення представлених моделей психосоціальної реабілітації дітей дозволяє виокремити найбільш суттєві складові, які обов'язково мають бути враховані в ситуації розгортання практики допомоги травмованим війною дітям:

1. створення ресурсного середовища розвитку дитини, яке володіє потужним потенціалом для відновлення психічної рівноваги, зняття емоційної напруги, попередження явища ретравматизації дитя-

- чої психіки на рівні актуального оточення дитини - сім'ї, батьків, вчителів школи, дитячого садка, громади в цілому;
2. організація особливого (ненасильницького) типу комунікації з дитиною, яка ґрунтується на ідеї розуміння потреб дитини, що забезпечує можливість задоволення порушеної потреби в безпеці, любові, приналежності, самореалізації, й водночас є ефективним способом для формування подібних патернів спілкування і налагодження доброзичливих стосунків із оточуючими людьми;
 3. включення дитини в мережу соціально-психологічних форм і видів діяльності, спрямованих на активізацію і мобілізацію внутрішніх ресурсів дитини з опорою на її «сильні» сторони: здатностей, інтересів, вподобань, а також із врахуванням рівня зацікавленості та участі самої дитини в організації подібної діяльності;
 4. робота над побудовою життєвої перспективи дитини з обов'язковим упередженням порочних шляхів розвитку в майбутньому: віктимізації, дифузної ідентичності, пасивної залежності тощо через охоплення і «пропрацювання» усіх рівнів особистісного функціонування дитини: поведінки, афективної і пізнавальної сфер, системи цінностей, установок, особистісної ідентичності;
 5. упровадження мультидисциплінарного підходу в практику допомоги травмованим дітям, що передбачає компетентність, відповідальність, поінформованість усіх суб'єктів реабілітаційного процесу: батьків, вчителів, психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів, сімейних терапевтів.

Список використаних джерел

1. Бочкор Н. П. Соціально-педагогічна робота з дітьми у конфліктний та пост конфліктний період : методичні рекомендації / Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В. Залеська та ін. – К. : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.
2. Гессманн В. Концепція ненасильственного общения М. Розенберга / В. Гессманн // Современная зарубежная психология. – 2014. – № 2. – С. 84–89.
3. Еувема М. Психосоціальний розвиток дітей та молоді / М. Еувема ; [пер. з англ. Р. Оуденховен, Р. Лейден]. – К. : «LHSI», 2016. – 108 с.
4. Максимова Н. А. Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям та сім'ям вимушених переселенців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [osvita-mk.org.ua / Konflikt /metodichni_rekomendaciji.docx](http://osvita-mk.org.ua/Konflikt/metodichni_rekomendaciji.docx)
5. Розенберг М. Язык жизни. Ненасильственное общение / М. Розенберг. – М. : Изд-во София, 2009. – 169 с.
6. Сарджвеладзе Н. Травма и психологическая помощь / Н. Сарджвеладзе ; [за ред. З. Беберашвили и др.]. – М. : Смысл, 2007. – 179 с.
7. Rosenberg Marschall В. Umgang mit Angriffen von aggressiven Gesprächspartnern [Electronic resource]. Available at: <http://arbeitsblaetter.stangl6taller.at>

8. Персональна сторінка сайту Л.Долса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lucasdols.nl>

References transliterated

1. Bochkor N. P. Social'no-pedagogichna robota z dit'my u konfliktnyj ta post konfliktnyj period : metodychni rekomendacii' / N. P. Bochkor, Je. V. Dubrovs'ka, O. V. Zales'ka ta in. – K. : MZhPC «La Strada-Ukrai'na», 2014. – 84 s.
2. Gessmann V. Koncepcija nenasil'stvennogo obshhenija M. Rozenberga / V. Gessmann // Sovremennaja zarubezhnaja psihologija. – 2014. – № 2. – S. 84–89.
3. Euvema M. Psyhosocial'nyj rozvytok ditej ta molodi / M. Euvema ; [per. z angl. R. Oudenhoven, R. Lejden]. – K. : «LHSI», 2016. – 108 s.
4. Maksymova N. A. Metodychni rekomendacii' shhodo organizacii' ta nadannja psihologichnoi' dopomogy ditjam ta sim'jam vymushenyh pereselenciv [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [osvita-mk.org.ua / Konflikt / metodichni_rekomendaciji.docx](http://osvita-mk.org.ua/Konflikt/metodichni_rekomendaciji.docx)
5. Rozenberg M. Jazyk zhizni. Nenasil'stvennoe obshhenie / M. Rozenberg. – M. : Izd-vo Sofija, 2009. – 169 s.
6. Sardzhveladze N. Travma i psihologicheskaja pomoshh' / N. Sardzhveladze ; [za red. Z. Beberashvili i dr.]. – M. : Smysl, 2007. – 179 s.
7. Rosenberg Marschall B. Umgang mit Angriffen von aggressiven Gesprächspartnern [Electronic resource]. Available at: <http://arbeitsblaetter.stangl6taller.at>
8. Personal'na storinka saytu L. Dolsa [Elektronnyyresurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.lucasdols.nl>

Abstract

Chuko O. V.,
Doctor of Psychological Sciences,
Professor

FOREIGN MODELS OF PSYCHO-SOCIAL REHABILITATION OF CHILDREN WITH WAR TRAUMA

The paper is devoted to the analysis of the foreign psycho-social models of care for children (Georgian, Dutch, American) which undertake psychological and social factors influencing both the development and dynamics of social exclusion of an individual and formation of adaptive resource potential of a child in a situation of changing social environment. The main components of this process have been dedicated. Among them:

1. Creation the resourceful environment for children development which has a strong potential for restoring their mental balance, removal of emotional stress, preventing the phenomenon of a child's mind re-traumatization in the actual social environment.

2. Organizing special (non-violent) type of communication with children.

3. Including children in the network of social and psychological activities focusing on facilitating and mobilizing their internal resources based on their strengths, abilities, interests and preferences.

4. Building a life perspective of a child with an obligatory prevention of vicious standards of development in future through the work with all levels of a child personal functioning.

5. Implementation of a multidisciplinary approach in practice of assistance to the children with war trauma.

УДК 159.923.2

Щербатюк Б. А.,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: dana-ch@bigmir.net

Стахмич О. В.,

студентка 4 курсу,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: olya123_k8@ukr.net

ГІДНІСТЬ ЯК ОСОБИСТІСНА І СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ

У статті досліджено почуття гідності, розглянуто природу, закономірності та соціально-психологічні чинники формування цього психологічного феномену.

Ключові слова: почуття гідності, самоствавлення, самоповага, Я-концепція, самоприйняття.

In the article an attempt to examine dignity, the nature, patterns and socio-psychological factors in the formation of this psychological phenomenon are represented.

Key words: dignity, self, self-esteem, self-concept, self-acceptance.

Постановка проблеми. Події Революції Гідності, мужнього протистояння вояків із зони АТО та консолідації кримських татар на території нашої держави вказують на відродження та ствердження значущих цінностей українського народу: честі, гідності, справедливості, свободи, відваги. Саме нині актуальними є дослідження, що розкривають природу, закономірності, соціально-психологічні чинники становлення почуття гідності українського громадянина.

Психологічний феномен “почуття власної гідності” властивий кожній людині як феномен самосвідомості і визначається як особистісна диспозиція, що передбачає певний рівень особистісного розвитку. Почуття власної гідності в такому трактуванні відображає стійку схиль-

ність людини в своїй поведінці реалізовувати ставлення до себе і до іншої людини як до безумовної цінності [7].

Почуття власної гідності як феномен самосвідомості здійснює саморегуляцію поведінки людини відповідно до рівня усвідомлення і переживання безумовності цінності людини. Усвідомлення безумовності цінності людини змінюється в міру розвитку моральної свідомості особистості, тому люди на різних стадіях моральної свідомості розуміють «почуття власної гідності» і поведінку, йому відповідну, по-різному [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичними підставами дослідження почуття гідності стали: структурно-динамічна модель самосвідомості І. І. Чеснокова, когнітивно-еволюційна теорія моральної свідомості Л. Колберга, структурна модель самоствавлення В. В. Століна, теоретичні уявлення про вольову сферу особистості Є. П. Ільїна, теорія відносин особистості В. М. Мясищева, імпліцитна теорія особистості Ф. Хайдера.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Незважаючи на те, що певні аспекти даного феномена знаходили своє відображення в вищезазначених концепціях, неоднозначність розуміння даного феномена у психології, відсутність спеціальних загальнопсихологічних досліджень, предметом яких була б його психологічна специфіка і структура в осіб юнацького віку, засвідчують недостатню розробленість даної теми.

Метою статті є теоретико-емпіричне обґрунтування ціннісної природи гідності в осіб юнацького віку.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження почуття гідності як самоповаги та ціннісної орієнтації було проведено на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У дослідженні взяли участь студенти різних спеціальностей (психології, історії, журналістики) віком 18-21 років. Загальна кількість досліджуваних склала 60 осіб, серед яких 30 осіб 2 курсу та 30 осіб 4 курсу.

Методи та методики, що використовувались у дослідженні:

1. теоретичний аналіз, синтез, узагальнення наукових праць з проблем почуття гідності особистості;
2. емпіричні методи (авторська анкета, Тест-опитувальник самоствавлення (СО) В.В. Століна на вивчення самоствавлення);
3. математико-статистичні методи: описова статистика, кореляційний аналіз за допомогою програми SPSS 15.0 for Windows.

За результатами анкетного опитування ми визначили, що почуття гідності визначається студентами за допомогою таких характеристик як самовпевненість, самоповага, адекватне ставлення до себе, кон-

троль своєї поведінки в соціумі, дотримання прийнятних для себе моральних чеснот, самореалізація, самозначущість та відповідальність за свої дії.

Виходячи з того, що гідність - це абсолютно необхідний для людини модус її існування [1; с. 140], який, по-перше, утверджує в людині набір значущих базових установок, імперативи поведінки, сукупність якостей; по-друге, позначає межі допустимих емоційних проявів і вказує на необхідність врахування енергетичної сторони даного феномена (ображене почуття власної гідності народжує потужний протест), було встановлено зв'язки між самооцінкою «почуття власної гідності» як особистісної властивості і динамікою розвитку людини. Таким чином, можна говорити про те, що почуття власної гідності у структурі особистості виражається:

— у сформованості реалістичного образу «Я», який включає в себе розуміння й орієнтацію у своїх чеснотах і вадах, усвідомлення своєї цінності та цінності інших [2];

— у мотивації досягнення, що включає в себе впевненість у своїх можливостях, уміння реалізувати задумане, пов'язування успіху з якісно-кількісними характеристиками результату тощо [5];

— в особливостях вольової сфери, що проявляється в «силі Я», тобто у здатності до успішної саморегуляції поведінки [1; с. 162].

Однією з високих морально-духовних цінностей і необхідною умовою розвитку особистості є честь. Честь - моральне ставлення особистості до світу людей і світу речей, яке пов'язане з відповідністю складових Я-образу особистості та її професійних здібностей вимогам певної суспільної діяльності, яка набуває ознак сенсо-життєвого стремління [4].

Вольовий компонент почуття власної гідності являє собою особистісне утворення, що дозволяє людині регулювати свою поведінку, передбачати і виконувати ланцюг різних дій відповідно до потреби активного прояву та реалізації почуття власної гідності [1; с. 164].

Також почуття гідності виявляється у самоставленні. Саме ця духовна надцінність може оптимально виконувати функцію системотвірного психологічного чинника розвитку особистості. Адже вона володіє глибинним особистісним смислом, який визначає духовну природу особистості, а не лише її ситуативне функціонування. Це - засіб саморозвитку, щоб краще слугувати людям, приносячи їм всіляку користь [3].

Так, за результатами анкетування третина студентів 2 курсу пояснили почуття гідності як дотримання моральних принципів, а з 4 курсу такої думки дотримується меншість - тільки 3%. Почуття гід-

ності як самовпевненість визначили 16,66% осіб юнацького віку 18-19 років (2 курс) і 3% - осіб 20-21 року (4 курс), пов'язали з самоповагою – 16,66% студентів 2 курсу і 10% - з 4 курсу.

Почуття гідності як самоставлення, що характеризується адекватною самооцінкою визнають 13,33% студентів 2 курсу і 3% студентів 4 курсу. Феномен почуття гідності як самоконтролю та контролю поведінки пояснюють 6,66% студентів 18-19 років та 26,66% студентів 20-21 року. Чинник самореалізації як визначальний у почутті гідності обрали 3% осіб юнацького віку з 2 курсу та 16,66% юнацького віку 4 курсу.

Про почуття гідності як прояв самозначущості вказали 13,33% 2 курсу та п'ята частина опитаних 4-курсників. Відповідальність у поясненні почуття гідності зустрічається у 16,66% студентів 4 курсу, а у студентів 2 курсу не зустрічається зовсім.

Найбільш типовим у студентів 2 курсу є пояснення почуття гідності як почуття, що відповідає дотриманню особистістю моральних принципів, норм та чеснот. На нашу думку, почуття гідності у студентів молодших курсів асоціюється з конвенційною мораллю, що характеризується законністю вчинків та способу життя, яких дотримується особистість та таких, що прийняті у цивілізованому суспільстві.

Студентами 4 курсу найчастіше виділяється самокерованість як ключова властивість, що викликає почуття власної гідності. Самостійність студентів старших курсів визначається пошуком роботи, подальшого життєвого шляху, бажанням незалежності від батьків тощо. Також сюди ж можна доєднати феномен відповідальності. Будь-яка самостійність несе за собою відповідальність за власні вчинки, що є усвідомлюваним процесом та регулюється саморозумінням та самоприйняттям (допусканням своїх помилок).

За результатами анкетного опитування ми визначили, що студенти відчують свою гідність переважно в ситуаціях допомоги іншим, дотримання моральних принципів, відстоювання своїх ідей, досягнення поставлених цілей. Результати приблизно однакові в обох опитуваних групах. 70,2% опитуваних 2 курсу відчують власну гідність, коли допомагають близьким. Подібну поведінку можна пояснити почуттям власної корисності, значущості, водночас, розумінням проблем інших людей. Водночас, 61% студентів 4 курсу відчують гідність у наданні допомоги людям. Також серед студентів 4 курсу поширена думка про почуття гідності у самореалізації і досягненні цілей (10,3%), що виражається в бажанні самостійності та пошуку себе.

За результатами анкетного опитування ми визначили, що гідність опитуваних залежить переважно від таких людей як, батьки, друзі, діячі культури (переважно письменники), всі оточуючі і вони самі.

Батьки, як основний чинник формування гідності опитуваних займають провідне місце у більшості відповідей як у юнаків 2 курсу, так і у 4 курсу. Так, гідність 59,3% студентів 2 курсу залежить від батьків. Думка останніх є ключовою для 70,6% студентів 4 курсу. Розбіжність можна пояснити незавершеністю у частини опитуваних осіб юнацького віку 18-19 років стадії формування особистості і продовження процесу емансипації від батьків. Більшість студентів 4 курсу вже відійшли від «підліткового бунту», тому батьки у їхній системі цінностей і впливу на них займають вище місце.

Друзі, як найближче після батьків оточення, у студентів 2 курсу набрали 15%, у 4 курсу – 10%. Також важливим моментом є залежність від усіх оточуючих. Така позиція пояснюється, перш за все, низькою самооцінкою. Вона виражена у 9% студентів 4 курсу і у 12% студентів 2 курсу.

За результатами анкетного опитування студенти відчувають власну гідність у зв'язку з безліччю чинників. Перш за все, опитувані відчувають гідність у тому, що є людьми (особистостями). Також гідність відчувають через вміння думати, усвідомлення свого значення для суспільства, дотримання моральних принципів, розуміння свого місця в родині.

Студенти 2 курсу відчувають свою гідність у зв'язку з тим, що називають себе особистістю у 58% відповідях. Студентів 4 курсу, котрі вбачають гідність у тому, що є особистостями, виявилось 45%. Така відчутна кількість людей з однаковим відповідями в обох групах пояснюється тим, що Україна увійшла у світовий глобалізаційний процес, який відбувається під егідою розвинених держав, для яких особистість і людські цінності займають провідні ролі і передаються у нашу систему цінностей.

Вміння приймати оперативні ефективні рішення є основою для почуття власної гідності для 14,6% студентів 2 курсу і 19% - 4 курсу. Таку позицію можна пояснити самовпевненістю і бажанням бути кращим за інших.

Гідність у суспільному значенні і патріотизмі вбачають 9% 2-курсників і 15,3% студентів 20-21 року. Розрив у 6% можна пояснити тим, що не всі студенти теперішнього 1 і 2 курсу розділяють події 2014-2015 року.

Юнацький вік характеризується збалансованим розвитком когнітивного й емоційного компонентів самоствавлення. Складаються відносно стійкі уявлення про себе, як цілісну особистість, відмінну від інших людей за рахунок пріоритетних цінностей. Ми вибрали самоповагу як основний елемент, за яким і будемо оцінювати як структурний компонент почуття гідності.

За результатами оцінювання рівня самоповаги особистості ми отримали, що 76,66% студентів 2 курсу та 83,33% 4 курсу мають високі показники самоповаги (50 та вище) та 23,33% 2 курсу та 16,66% 4 курсу – низькі показники самоповаги.

Таким чином, в осіб юнацького віку переважає високий рівень поваги до себе. Слід також зазначити, що в осіб юнацького віку 18-19 років (2 курс) переважають надвисокі показники близько 90 балів і вище, а усереднені показники (50-75 б.) майже відсутні. У студентів 4 курсу кількість усереднених та надвисоких показників зрівняна.

Зростання усвідомленого ставлення до себе веде до того, що знання про себе починають регулювати і впливати на власні емоції, що адресуються власному «Я». З високою самоповагою особистість вважає себе не гірше інших, вірить у себе й у те, що може виправити свої недоліки. Позитивне стійке самоставлення юнацького віку, лежить в основі віри людини у свої можливості, самостійності, енергійності, пов'язане з готовністю до ризику, оптимізмом відносно очікувань успішності своїх дій у ситуації невизначеності. Молодь з чітко вираженою самоповагою менш поглинена своїми внутрішніми проблемами.

Низька самоповага виявлена у 16-23% досліджуваних, що характеризується стійким почуттям меншовартості, соціально пасивною поведінкою особистості. Для студентів з негативним самоставленням типова загальна нестійкість образів «Я» і негативних думок про себе. Вони більше за інших схильні «закриватися» від суспільства, болісно реагують, якщо в них щось не виходить у роботі або, якщо вони виявляють у собі якийсь недолік. Таке самоставлення спонукає їх ухилитися від будь-якої діяльності, в якій є елемент змагання. Така молодь юнацького віку часто відмовляється від досягнення поставленої мети, оскільки не вірить у власні сили.

Водночас, низька самоповага є джерелом різних труднощів у спілкуванні, оскільки молодь з таким ставленням до себе заздалегідь упевнена в тому, що оточуючі погано до неї ставиться. Проблема гідності, цінності свого «Я» майже повністю поглинає увагу суб'єкта, у зв'язку з чим, рівень активності людини надмірно підвищується, ускладнюючи тим самим вибір адекватного способу взаємодії, його поведінка стає ригідною.

Узагальнені результати шкал самоставлення: високі показники виявлено у досліджуваних студентів юнацького віку з високою самоповагою за шкалою самовпевненості – 77%. На нашу думку, це свідчить про ставлення до себе, як до впевненої, самостійної, вольової та надійної людини, яку варто поважати.

У 81,5% юнаків та дівчат з високими та низькими показниками самоповаги наявні високі показники за шкалою саморозуміння. На

нашу думку, це схильність до самоаналізу молодих людей юнацького віку, і як наслідок розуміння себе, своїх вчинків і внутрішнього стану.

Аутосимпатія притаманна 85% досліджуваних із високим рівнем самоповаги, що підкреслює прийняття своєї самотності. При негативному ставленні до себе студенти в оцінках соціуму вбачають переважно недоліки, виявляють готовність до самозвинувачення. Вони виявляються як роздратування, презирство, глузування, винесення самоприсудів («так тобі й треба») до себе. При цьому низькі показники за шкалою самоприйняття дають привід визначити, що студенти схильні проявляти симпатію до себе тільки в разі успіху, а в погіршенні ситуації та різного роду конфліктах не ототожнюють себе зі спроможністю їх вирішувати.

Висновки. Розглядаючи самоповагу юнаків та дівчат, можна припустити, що самооцінка особистості, будучи динамічним утворенням, змінюється відповідно до рівня соціального благополуччя індивіда. Позитивне самоставлення, яке у нашому випадку властиве 20-40% досліджуваних юнаків, сприяє особистісному розвитку, самоствердженню в соціумі та структурі групових стосунків таких якостей як самовпевненість, самоприйняття, самоінтерес до внутрішнього світу особистості. Низька самоповага 14-21% досліджуваних заважає індивідуальному зростанню, гальмує розкриття індивідуальності, провокує комплекси, які ускладнюють взаємини. Такими, наприклад, є комплекс меншовартості — перебільшене почуття власної слабкості та неспроможності; комплекс перевищення — тенденція перебільшувати свої фізичні, інтелектуальні, соціальні якості й здібності. Самооцінка надає специфічної спрямованості всьому процесові саморегулювання поведінки. Результат цього процесу прямо співвідноситься з адекватною стійкістю й глибиною самооцінки. Тільки високий рівень розвитку цих властивостей та їх інтеграція забезпечують здійснення саморегулювання на адекватному рівні. У юнацькому віці в рамках становлення нового рівня самосвідомості йде й розвиток нового рівня ставлення до себе. Перехід від приватних самооцінок до загальної, цілісної (зміна підстав), що створює умови для формування власного ставлення до себе, досить автономного від ставлення й оцінок оточуючих, приватних успіхів і невдач, усякого роду ситуативних впливів. Оцінка окремих якостей, сторін особистості грає у власному ставленні до себе підлеглу роль, а провідним виявляється деяке загальне, цілісне «прийняття себе», «самоповага».

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні впливу ціннісної складової на формування почуття гідності, у подальшій роботі й дослідженні структурних компонентів цього психологічного феномену.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навчальний посібник / І. Д. Бех. – К. : «Академвидав», 2009. – 248 с.
2. Зайцева Ю. Е. Чувство собственного достоинства как психологический феномен: автореф. дис ... канд. психол. наук / Ю. Е. Зайцева. – СПб., 2003. – 28 с.
3. Кадишева Л. Б. Психологічні детермінанти почуття власної гідності: автореф. дис ... канд. психол. наук / Л. Б. Кадишева. – Одеса, 2011. – 20 с.
4. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як духовні засади творчої праці: культурно-психологічні та аксіопсихологічні аспекти проблеми / В. В. Рибалка // Особливості підготовки сучасного фахівця. – Київ, 2011. – С. 11–26.
5. Серебренкова-Миготина С. А. Гідність як об'єкт соціально-естетичного досягнення: автореф. дис ... канд. філософ. наук / С. А. Серебренкова-Миготина. – К., 1993. – 18 с.
6. Чиренко Н. Почуття власної гідності: структура поняття / Н. Чиренко // “Позашкілля”. – К., 2009. – № 9 (33). – С.12.
7. Шаракшанэ С. А. Достоинство человека: опыт философско-антропологического осмысления: автореф. дис ... канд. філософ. наук / С. А. Шаракшанэ. – Ростов-на-Дону, 2007. – 29 с.

References transliterated

1. Beh I. D. *Psychologichni dzherela vyhovnoi' majsternosti: navchal'nyj posibnyk* / I. D. Beh. – K. : «Akademvydav», 2009. – 248 s.
2. Zajceva Ju. E. *Chuvstvo sobstvennogo dostoinstva kak psihologicheskij fenomen: avtoref. dis ... kand. psihol. nauk* / Ju. E. Zajceva. – SPb., 2003. – 28 s.
3. Kadysheva L. B. *Psychologichni determinanty pochuttja vlasnoi' gidnosti: avtoref. dys ... kand. psihol. nauk* / L. B. Kadysheva. – Odesa, 2011. – 20 s.
4. Rybalka V. V. *Chest' i gidnist' osobystosti jak duhovni zasady tvorchoi' praci: kul'turno-psihologichni ta aksiopsihologichni aspekty problemy* // *Osoblyvosti pidgotovky suchasnogo fahivcya* / V. V. Rybalka. – Kyi'v, 2011. – S. 11–26.
5. Serebrenkova-Mygotyna S. A. *Gidnist' jak ob'jekt social'no-estetychnogo dosjagnennja: avtoref. dys ... kand. filosof. nauk* / S. A. Serebrenkova-Mygotyna. – K., 1993. – 18 s.
6. Chyrenko N. *Pochuttja vlasnoi' gidnosti: struktura ponjattja* / N. Chyrenko // “Pozashkillja”. – K., 2009. – № 9 (33). – S.12.
7. Sharakshanje S. A. *Dostoinstvo cheloveka: opyt filosofsko-antropologicheskogo osmyslenija: avtoref. dis ... kand. filosof. nauk* / S. A. Sharakshanje. – Rostov-na-Donu, 2007. – 29 s.

Abstract

Shcherbatiuk B. A.,
PhD (Candidate of Psychological Sciences)

Stahmych O. V.,
4 th year student

DIGNITY AS PERSONAL AND SOCIAL VALUE

The events of the Revolution of dignity, courageous confrontation of soldiers from the east of Ukraine and consolidation of Crimean Tatars in our state point to recovery and affirmation of important values of the Ukrainian nation, honor, dignity, justice, freedom, courage. Now researches are relevant that reveal the nature, patterns, socio and psychological factors of dignity Ukrainian citizens'.

The psychological phenomenon of "self-esteem" is inherent in every human as a phenomenon of consciousness and defined as a personal disposition that provides some level of personal development.

The advantage of a phenomenon of consciousness makes self-regulation of human behavior in accordance with the level of knowledge and experience of unconditional human values. Awareness of unconditional human values changes with the development of the moral consciousness of the individual, so that people in different stages of moral consciousness understand "dignity" and feel that it is appropriate for them, in different ways.

The article is a theoretical and empirical study of nature values the dignity of people in adolescence.

Empirical study of dignity and self-respect as a value orientation, which has been held at the Taras Shevchenko National University of Kyiv. The study involves students of various disciplines (psychology, history, journalism) aged 18-21 years. The total number studied was 60 people, including 30 people (2nd year of studying) and 30 persons (4th year of studying).

ДО 100 РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МАРИСОВОЇ ЛЮДМИЛИ ЙОСИПІВНИ

Марисова Людмила Йосипівна
(16.02.1917-9.08.2015)

У 2017 році виповнилося 100 років з дня народження видатного українського психолога Людмили Йосипівни Марисової. Л.Й. Марисова народилась у м. Кам'янець-Подільський, однак усе її подальше життя та наукова кар'єра пов'язані зі столицею та головним університетом країни. Вона закінчила філологічний факультет Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка (1949), аспірантуру на кафедрі загальної психології філософського факультету (1948-51) та захистила кандидатську дисертацію "Проблема характеру в працях М.Г. Чернишевського і М.О. Добролюбова" (1954).

З 1949 року Л.Й. Марисова на постійній роботі в Київському державному університеті імені Т.Г.Шевченка.

Л.Й. Марисова проявила себе як видатний організатор науки. Вона була заступником і першим завідувачем кафедри соціальної і педагогічної психології (1971-87). В цей період встановлені зв'язки кафедри з Лейпцігським, Краківським, Загребським університетами, з кафедрою соціальної психології Московського університету та факультетом психології Ленінградського університету.

За період роботи в університеті Л.Й. Марисова обиралася заступником декана філософського факультету, членом Вченої ради філософського факультету, заступником голови методичної ради університету, редактором університетської багатотиражної газети, членом Президії Товариства психологів СРСР, членом науково-технічної Ради Міністерства Вищої та середньої спеціальної освіти СРСР.

Л.Й. Марисова була талановитим вченим та мала широкі наукові інтереси. Вона активно займалася розробкою соціально-психологічних проблем малих груп та колективів, психології людських стосунків і міжособистісного спілкування, психології особистості.

За свою працю Л.Й.Марисова була нагороджена ювілейною медаллю "За доблесну працю" (1970); орденом "Знак Пошани" (1982), медалями Мінвузу СРСР за відмінні успіхи в роботі (1971, 1979); внесена до Книги пошани Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1982).

Вона залишила після себе багату наукову спадщину. Низка її наукових праць (зокрема таких як *Малые группы, коллективы и социально-психологические вопросы управления ними.* - К.,1974), які й досі вивчаються студентами-психологами. Але найбільшим внеском Л.Й. Марисової в українську психологію можна вважати її учнів та послідовників. Багато з них і зараз працюють на факультеті психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та інших вищих навчальних закладів, і всі вони завжди згадують про Л.Й. Марисову з теплотою у серці.

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКИЙ
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ**

Збірник наукових праць

№ 1 (3)
2017

Відруковано з оригінал-макетів авторів

Підписано до друку 26.04.2017 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний
Гарнітура PetersburgC. Ум. друк. арк. 11,02. Обл. вид. арк. 10,23.
Тираж 300 прим. Зам. № 2205/3

Адреса редакції, видавця:

03187, УКРАЇНА, Київ-187, пр. Глушкова, 2-а, к.201
Тел./Факс: +38 044 5213509 Тел.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (для листування),
knu.soc_psy@ukr.net (для подання матеріалів)
Web.: <http://upj.com.ua>

Address of editorial office:

2-a, Hlushkov prospect, of.201, Kyiv-03187, UKRAINE
Tel./Fax: +38 044 5213509 Tel.: +38 044 5221648
E-mail: upj.editorial.office@gmail.com (for correspondence),
knu.soc_psy@ukr.net (for submission)
Web.: <http://upj.com.ua>

Відруковано

ТОВ «ГЕОПРИНТ»
Україна, 03680, м.Київ, вул. Велика Васильківська, 69,
Тел.: 044-502-80-60
E-mail: zakaz@geoprint.com.ua

Свідотцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4660 від 26.11.2013 р.